

3103

ה'תר"ח
ה'תר"ט

શરદ્યાપુનાં તથા ખીન્ન નવાં પુસ્તકો

જ્ઞાનદા	શરદ્યાપુ	૨-૮
અલકા	,,	૨-૦
રેણુની મા	,,	૩-૮
પથેરદાખી ભા. ૧-૨	,,	૪-૮
ચરિત્રાહીન	,,	૩-૮
શુભદા	,,	૨-૦
અનુરાધા	,,	૨-૦
શેષ પ્રશ્ન	,,	૩-૦
દત્તા	,,	૨-૦
બડી દીદી	,,	૧-૧૨
ભાઈ બહેન	દાગોર	૨-૮
ગરીબની ગૃહલક્ષ્મી	ભા. ૧-૨	૩-૮
રોહીણી		૨-૦
દેશની માયા		૨-૮
સુનીતા શ્રોફ એમ.એ.		૦-૧૨
લીલાદેવી		૨-૮
વેપારી નામું		૪-૦
વેપારી દિસાળ		૨-૦
હું રાજા હોઉં તો ?		૨-૦
અકલના ઇબ્રદાર		૧-૮
મારાં માસીબા		૨-૮
રાસ રજની		૧-૧૨
રાસ નંદીની		૦-૮

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક 22259 કિંમત રૂ. ૧૦૦

ગ્રંથનામ 571081

વર્ગિક 2820:3

શ ર દ્ર ચં દ્ર ચ દો પા ધ્યા ય કૃ ત

જ્ઞા ન દા

(નવવિધાન, હેમાળહેન સાથે)

: અનુવાદક :

કિસનસિંહ ચાવડા

હ રિ હ ર પુ સ્ત કા લ ય

બુકસેલર્સ અને પબ્લીશર્સ

ટાવર રોડ,

સુરત

: મૂલ્ય :
રૂ-૮-૦ રૂપિયા

રાજકોટ વિદ્યાપીઠ પ્રાશિક્ષક
સાહિત્ય
ગુજરાતી કોલેજીયટ સંગ્રહ
૨૨૨૪૧

જુન : ૧૯૪૦

ગુજરાતની પાંગરતી ચિત્રકલાને આર્યકલાના
અમૃતપાષ્ઠ દ્રાક્ષીપુત્રી પરિપક્વ બનાવી
એવા આર્યકલાના ઉપાસક
શ્રી જગન્નાથ મુરલીધર અહીવાસીને

પ્રકાશક

શ્રી જગન્નાથ મુરલીધર અદીવાસી

શા ન દા

“માસી, હ્યો બાએ આ મહાપ્રસાદ મોકલ્યો છે.”

“કોણ અતુલ ? આવ ભાઈ, આવ.” કહીને દુર્ગાદેવી ચોકમાંથી બહાર આવી. અતુલે પગ સુધી નમીને પ્રણામ કર્યા.

દુર્ગાએ કહ્યું—જીવતો રહેજે બેટા. ઓ જ્ઞાનદા ! જો, તારા ભાઈ આવ્યા છે. એમને એસવા માટે કંઈ આસન તો લાવ. અને બેટા, આ મહાપ્રસાદ જરા લઈ જા, કાલે રાત્રે સાડાનવ દસ વાગે સડક પર ઘોડાગાડીનો અવાજ સાંભળીને મને એમ થયું કે કોણ આવ્યું. એ વખતે મને ખબર હોત કે બહેન આવી છે તો તરત જ પ્રણામ કરવા આવત. બહેન જેવાં માણસો દુનિયામાં બહુ ઓછાં છે. ભાઈ, બહેન કુશળ તો છે ને ? તમે સૌ જગન્નાથપુરીથી આવો છો, નહિ ? જ્ઞાનદા, બેટા ! આ ભાઈ ક્યારના જિભા રહ્યા છે, તું શું કરે છે ?

માતાના બોલવાથી એક ૧૨-૧૩ વર્ષની ધણવણી છોકરી હાથમાં પાથરવાનું આસન લઈને બહાર આવી. સંક્રાંતિથી મરદન ઝુકાવીને એણે પરસાળમાં આસન બિછાવ્યું અને અતુલના પગ પાસે આવીને પ્રણામ કર્યા. એ મુખમાંથી એક સ્મૃત બોલી

નહિ અને અતુલ લાણી દષ્ટિ પણ ન કરી. પ્રણામ કરીને મહાપ્રસાદનો પડીઓ લઈને અંદર ચાલી ગઈ. પણ જતી વખતે રપટ દેખાતું હતું કે એ છોકરીનાં મુખ અને આંખોમાં દબાયેલું સ્મિત બહાર નીકળવાનો અચાગ પ્રયત્ન કરતું હતું.

અતુલની પણ એવી જ અવસ્થા હતી. આ રૂપાળા છોકરાના ચહેરા પર પણ એક અદૃશ્ય વિદ્યુતલેખા ચમકી ગઈ અને એનું મુખ ઉજ્જવળ બની ગયું.

અતુલે એ આસન પર બેસીને પ્રવાસની વાતો કરવા માંડી. એના પિતા પુરાણા જમાનાના સરદાર હતા. ખૂબ રોકડ નાણું અને જમીન-જગીર કમાઈને, પેન્શન લઈને ઘરમાં બેઠા બેઠા ભગવદ્ભજન કરતા હતા. પણ ચાર વર્ષ થયાં એમનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. બી. એ.ની પરીક્ષા આપીને અતુલ બે મહિના પહેલાં માતાને સાથે લઈને તીર્થયાત્રા કરવા ગયો હતો. હમણાં જ બધા રામેશ્વરથી પુરી થઈને પાછા ઘેર આવ્યાં હતાં.

વાતચીત સાંભળીને દુર્ગાએ લાંબો શ્વાસ મૂકીને કહ્યું—
અને હું તો એવી પાપી છું કે બીજું બધું તો બાળુએ રહ્યું પણ એક વખત કાશીવિશ્વનાથના ચરણદર્શનની ઈચ્છા પણ આ જન્મમાં પૂરી નહિ થાય.

અતુલે કહ્યું—માસી, એ તો કાશી જવું હોય કે ગમે ત્યાં જવું હોય, જ્યાં સુધી બધું છોડીને જળરજસ્તીથી ઘરમાંથી ન નીકળીએ ત્યાં સુધી લાંબા પ્રવાસે જવાતું જ નથી. હું પણ જો એવી જળરજસ્તી ન કરત તો આ વખતે બાતી યાત્રા અશક્ય જ હોત.

દુર્ગાએ પાછો નિઃસાસો નાંખીને કહ્યું—બેટા, તું બાળે

છે તો ખરો કે હું જળરજ્જી શાના ઉપર કરું ? મહિને ત્રીસ રૂપિયાની એમની નોકરી રહી. એમાં જ ખાવું પીવું, લેવું દેવું અને ઇષ્ટ કુટુંબનો સત્કાર કરવો, ડૉક્ટરવૈદનો ખર્ચ વગેરે બધું એમાંથી જ ચલાવવાનું. એક પણ પૈસો બચે ત્યારે હું તીર્થ-યાત્રાનો વિચાર કરું ને ? અને એ ચિંતા અધૂરી હોય તેમ છોકરીને તેરમું વર્ષ થઈ થયું છે, એટલે લગ્નની ચિંતા જીવ લેવા બેઠી છે ! હું સાચું કહું છું અતુલ, એમના ઉદાર ચહેરા ભણી નજર પડતાં જ માફ લોહી સૂકાઈ જાય છે. આટલા મોટા શત્રુ (છોકરી)ને પણ પોતાના ગર્ભમાં રાખવાની અને ખવડાવી પીવડાવીને ઉછેરવાની જખમારી માતાને જ કરવી પડે છે.

દુર્ગાની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં.

પરંતુ આશ્ચર્ય એ હતું કે આટલી મોટી ચિંતા અને કષ્ટ પરિસ્થિતિનો જરાય ખ્યાલ ન કરતાં અતુલે ઉદ્ધું હસીને કહ્યું—માસી, તમારી તો વાતો જ વિચિત્ર હોય છે. કોઈ બીજાને જાણે છોકરી જ નહિ હોય ! તમારી જ એકલી છોકરી પરણાવવા લાયક છે ? અને જાણે આખી દુનિયાની ચિંતા તમને એકલાને જ હોય એમ તમે કેટલો વલોપાત કરો છો ?

દુર્ગાએ કહ્યું—અતુલ, મારે માટે આ વસ્તુ માત્ર ચિંતા જ નથી; અમારે માટે તો આ મૃત્યુની યંત્રણા કરતાંય વધારે છે. હું આપણા સમાજની નિષ્કુરતાને ઓળખું છું. છોકરીનું લગ્ન ન કરીએ તો તરત નાતબહાર મૂકે. પણ લગ્ન કરીએ શી રીતે ? એને માટે તો નાણાં જોઈએ અને રૂપિયા ક્યાં મળે ? આ ઘરમાં માત્ર એક ભાગ અમારો, એ સિવાય અમારી પાસે મિલકત પણ શું છે !

અર્ધા કલાક પહેલાં આજ છોકરીના લગ્ન માટે પતિ અને પત્નીમાં બોલચાલ થઈ ચૂકી હતી. અડધું પડધું ખાઈને પતિ ખીજવાઈને નોકરી પર ચાલ્યા ગયા હતા. એટલે દુર્ગાની વેદનામાં વધારો થયો. બે મોટા મોટા આંસુ ગાલ પર થઈને મોખામાં સરી પડ્યાં. હાથથી આંખો લૂછીને દુર્ગા બોલી—
મયા જન્મમાં કાણુ જાણે કેટલી સ્ત્રીહત્યા અને બાળહત્યા કરી કરી અપુલ, કે આ જન્મે મારે પેટ દિકરી આવી.

અપુલ કહેતો કહેતો ઊભો થયો કે—માસી, તમે એમ નહિ માનો. લ્યો, હું તો જાઉં છું. ત્યાર વિના તમે ચૂપ નહિ થાવ. મરજીમાં આવે તેમ બોલ્યા કરશો.

દુર્ગાએ બીજી વખત આંસુ લૂછીને કહ્યું—ભાઈ, એવું નહિ જવાનું. લે, હું નહિ બોલું બસ. આમ તારી આગળ રડી લેવાથી હૃદય જરા હળવું થયું. હું એમ કહું છું કે જો આ અભાગી છોકરીને મારે બોલે જ મોકલવી હતી તો એનો રંગ જરા બિજલો કેમ ન કર્યો? આ રંગવાળી છોકરીને તો કોઈ મહત્ત્વ કરતાંય મોહું મચકોડે, બધાંયને રૂપાળી છોકરી જોઈએ છે. સુઓ આ સમાજ, શીલસ્વભાવ કે ચારિત્ર કંઈની પરવા જ નથી એને. માત્ર છોકરી જરા કાળી એટલે એનું લગ્ન જ ન થાય અને ન થાય એ ખાતર માબાપ જવાબદાર; કેવો અવળો ત્યાય !

અપુલે કહ્યું—એટલે કાળી છોકરી કુંવારી જ રહે? એમ તો ભલ્લોનો રંગ કાળો છે, કાંચલ પણ કાળો છે, એટલે એમનો આદર જ નથી, એમને કોઈ ચાહતું જ નથી? એ બધું શું ત્યારે ?

દુર્ગાએ કહ્યું—ભાઈ, એ બધું ખરું, કામ વખતે એનાથી જરાય મતલબ સરતી નથી. માત્ર વાતોથી હવે મને આશ્વાસન નથી મળતું અને હિંમતે નથી આવતી. અતુલ, ભાઈ, પેલા ગિરીશ ભટ્ટાચાર્યની છોકરીનું લગ્ન મારી આંખે આગળ જોઈને મને તો કંઈનું કંઈ થઈ ગયું. બિચારા એ બ્રાહ્મણની અમારા જેવી જ દશા હતી. એની પાસે પૈસોય નહોતો અને છોકરી પણ રૂપાળી નહોતી. એટલે જમાઈ જુઓ તેમ લગભગ ૬૦ વર્ષની ઉંમરનો. એ છોકરીની માનું કલ્પાંત હજી મારી આંખ આગળથી ખસતું નથી.

અતુલે આશ્ચર્યથી કહ્યું—હૅં, માસી! સાઠ વર્ષ! શું કહે છે ?

દુર્ગા—સાઠ વર્ષ કેમ નહિ થયા હોય ભાઈ ? હરિ ચક્રવર્તીના જમાઈ જેટલી જ આ નિતાઈ ચેટરજીની ઉંમર છે. એને એક છોકરી પણ છે. હિસાબ કરી જો.

આ સમાચાર સાંભળીને અતુલ સમસમી રહ્યો.

દુર્ગાએ કહ્યું—એ છોકરી હવે કદાચ શોકની મારી જેર ખાઈ લે કે ફાંસી ખાય અથવા કુળને કલંક લગાવીને બહાર નીકળી જાય તો માતાનું હૃદય સંધરીને હું કયે કાળજે એને સાપ દઉં ? તું જ કહે ભાઈ ?

અતુલ ચૂપ રહ્યો. દુર્ગાએ એકાએક એના બંને હાથ પકડીને કહ્યું—બેટા અતુલ, આજકાલ બધા વાતો કરે છે કે તમે નવા છોકરાઓ દયાધર્મના ભાવથી વંચિત નથી. ભાઈ, તું તારી કૌલેજ કે સ્કુલમાં કોઈ છોકરો હોય તો જરૂર જોજે કે જે માત્ર દયા કરીને આ છોકરીને પોતાની દાસી બનાવે.

આટલું કરી આપીશ તો મરતાં સુધી તારી ઓશિંગણુ રહીશ.

અતુલે તરત જ પોતાના હાથ છોડાવીને દુર્ગાની ચરણરજ સેતાં ગદગદ કંઠે કહ્યું—માસી તમે આટલા બધાં ગભરાઈ કેમ ગયા ? લ્યો, હું વચન આપું છું કે.....

પણ આની આગળ એ વચન મુખમાંથી ન નીકળ્યું. અકસ્માત લલ્લનના આવેશથી ચહેરા પર શરમતી સુરખી છવાઈ ગઈ અને કંઠ રૂંધાઈ ગયો. બિચારી દુર્ગા આ ફેરફાર ન જોઈ શકી; પણ જો બીજું કોઈ ત્યાં હોત તો એને કદાચ સંદેહ થાત કે અતુલ આવેગની સનસનાટીમાં કંઈ કહેવા જતો હતો પણ રોકાઈ ગયો.

અતુલ પોતાને સંભાળીને ઊભો થયો. સહજ ભાવે એણે કહ્યું—સારું માસી, હું ખૂબ ધ્યાનથી પ્રયત્ન કરીશ. ક્યાં ગઈ જ્ઞાનદા, કંઈ પાનસોપારી તો આપ, હું થેર જાઉં.

દુર્ગાએ તરત જ છોકરીને ખૂમ પાડી—અરે જ્ઞાનદા, અતુલ-ભાઈને પાનસોપારી તો આપી જ. કાળુડીમાં રૂપનો તો છાંટોય નથી તેમાં વળી આવી શિથિલ મરી છે. આ બધું આગતા-સ્વાગતાનુંય મારે હજી શીખવવાનું રહ્યું ! મહાપ્રસાદ લઈને જ્યારની ઘરમાં ગઈ છે ત્યારથી બહાર જ નથી નીકળી. પાન લઈને જલદી આવ.

રહેવા દો માસી, હું જાતે જ જઈને પાન લઈ આવું. ક્યાં ગઈ જ્ઞાનદા ? કહીને અતુલ સૂવાના ઓરડામાં પહોંચી ગયો.

સામે પાનની પેટી મૂકીને જ્ઞાનદા છાનીમાની બેઠી હતી. અતુલે અંદર આવતાં જ જરા ગંભીર ભાવ ધારણ કરીને કહ્યું—જાનુ, માસી કહે છે જ્ઞાનદામાં રૂપ નથી અને ગુણ પણ નથી, એટલે

તને એક સાઠ વરસના બુદ્ધા જેડે પરણાવવાની છે.

જ્ઞાનદાએ કંઈ ઉત્તર ન વાળ્યો. માથું નીચું રાખીને જ પાનની પેટીમાંથી બે બીડાં લઈને નાની તાસક અતુલ આગળ ધરી.

અતુલે જરા આગળ આવીને પાન લઈ લીધાં અને કહ્યું—
જો જ્ઞાનુ, આ પાન સરસ હશે તો આટલી વાર માશી. જા,
સાઠથી ઘટાડીને એ ઉંમર વીસબાવીસની થશે, ખસ ?

લજ્જનું માથું જ્ઞાનદાએ મુખ એટલું બધું નીચું નમાવી
દીધું કે એ પાનની પેટીની સાથે મળી ગયું. અતુલે ધીરા અવાજે
કહ્યું—માસીને આગળ કહેવા જતો હતો પણ.....! લે હવે વાર
થઈ, હું જાઉં છું.

તોય જ્ઞાનદા એકેય શબ્દ ન બોલી. પહેલાંની જેમ માથું
પણ એટલું જ ઢળેલું હતું.

બોલતી નથી ને ? ઠીક—કહીને અતુલે એ છોકરીના
ભીંજાયલા વાળમાંથી એક લટ રમાડીને કહ્યું—જેજે હોં, હરિ
ચક્રવર્તીની ઉંમરનો એક બુદ્ધો આવે છે. હું જાઉં છું.

આટલું કહીને અતુલ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. પરસાળમાં
આવતાં કંઈ યાદ આવ્યું હોય એમ ખૂબ પાડીને કહ્યું—માસી,
જુઓ તો ખરા, જ્ઞાનુ માટે બા આ સુંદર બંગડીની જેડ
મુંબાઈથી લેતી આવી છે.

જોઉં ભાઈ ?—કહીને દુર્ગાદેવી રસોડામાંથી બહાર નીકળી
આવી. અતુલે ખિસ્સામાંથી બે બંગડીઓ કાઢીને સામે મૂકી દીધી.

બંગડીનો રંગ અને ઉપરનું કામ જેમને દુર્ગા પુલકિત થઈ
અને અતુલની બાને ધન્યવાદ આપ્યા.

બંગડી હતી તો સાધારણ પણ એવી કિંમતી બંગડી

ગામડામાં તો શું પણ હજી કલકત્તામાંય નહોતી આવી. એટલે આ સુંદર વસ્તુને અતુલ માને નામે પોતે જ જ્ઞાનદાને માટે ખરીદી લાવ્યો હતો.

દુર્માના વારંવાર બોલાવવાથી જ્ઞાનદા બહાર આવી. ચૂપ-ચાપ પડેલે માથે સ્નેહના આ મંગલ અને પ્રથમ હિમદારને હાથ લાંબાવીને લેતાં એના અંજલિબદ્ધ હાથ ધ્રુજી ઊઠ્યા. અતુલને પ્રણામ કરીને મૂગી મૂગી જ એ ત્યાંથી ચાલી ગઈ. એ એક સપ્ત પથ્રુ ન બોલી. પણ એના હૃદયની વાતને અંતર્યામીએ જાણી લીધી. પાછળથી આ બન્ને જણુ પળવાર સ્નેહમુગ્ધ દષ્ટિથી એ કિશોરીની સુંદર અને ચાફતાબરી મચકાતી હલકને જોઈ રહ્યા.

મોટાભાઈ જોલોકનાથના અવસાન પછી એમની વિધવા સ્ત્રી સ્વર્ણમંજરી વંશહીન પિતૃકુળની જે સામાન્ય જમીનજમીર હતી તે વેચીને થોડા પૈસા એકઠા કરીને નાના દિયેર અનાથનાથના આશ્રયમાં આવીને રહી હતી. ગયે વર્ષે વચલા ભાઈ પ્રિયનાથે બરાબર આજ દિવસોમાં નાનાભાઈ અનાથનાથની સાથે ઝગડો કરીને જ્યારે આંગણુની વચ્ચેવચ દિવાલ કરી અને પોતે જુદા થઈ ગયા ત્યારે એ તમાસો જોઈને વિધિ જરૂર હત્યો હતો. કારણ એક વરસ પણ પૂરું થીતે તે પહેલાં એ દિવાલ ઊભી કરવાના ઉદ્દેશને વ્યર્થ કરીને પ્રિયનાથ સાત દિવસ માંદગી ભોગવીને ચિકિત્સા વિના જ મૃત્યુ પામ્યા હતા.

મૃત્યુ પહેલાં એક દિવસ આમળ જ્યારે મરણ માટે જરાય સંદેહ નહોતો ત્યારે આમલોક જોવાને બહાને એકઠાં થઈને અરખટ કલરવ દ્વારા શોક-ખેદના ભાવ પ્રકટ કરતા હતા. ત્યાં સુધી પ્રિયનાથની સંજા લુપ્ત થઈ નહોતી, એનામાં હોશ હતા. અતુલ આમમાં નહોતો. કલકલાની એક હોસ્ટેલમાં એણે આ શોકસમાચાર સાંભળ્યા અને એ જરાય રોક્ષયા વિના ગામમાં આવી પહોંચ્યો.

હતો. બીડને હડસેલીને જ્યારે એ રોગીના ઓરડામાં દાખલ થવાની કોશિશ કરતો હતો ત્યાં કોણુ જાણે ક્યાંથી જ્ઞાનદા પાગલની જેમ આવીને અતુલના પગમાં પડીને માથું ફૂટવા લાગી. જે લોકો માત્ર તમાસો જોવાની ગરજથી આવ્યા હતા તેઓ આ આકસ્મિક પ્રસંગ જોઈને અચરજની સાથે મનમાં અનેક તર્કવિતર્ક કરવા લાગ્યા, પણ અતુલને કંઈ કંઈ થઈ રહ્યું હતું. એ આટલી મોટી બીડ જોઈને દુઃખ અને લજ્જાનો માર્યો હતપ્રુદ્ધિ મૂઢ જોવો બની ગયો.

પળવાર પછી જ્યારે અતુલે ધીરજથી સંભાળીને જ્ઞાનદાને પગમાંથી ઉઠાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે એ તો ત્યાંજ પડી પડી, રડતાં રડતાં કહેવા લાગી—બાપુજીના અંત સમયે તમે જાતે જઈને આશ્વાસનના બે શબ્દો કહી આવો. મારા ભાગ્યમાં જે થવાનું હશે તે થશે પણ આ અંતિમ વખતે તો એ મારી જેમ મારા તરફથી ચિંતાઓને પણ અહીં જ મૂકીને જઈ શકે. હું તમારી પાસે બીજું કશું નથી માગતી.

આટલું બોલીને જ્ઞાનદાએ પાછું માથું પછાડીને રડવા માંડ્યું. એના દુર્ભાગી અને ચિંતાગ્રસ્ત પિતા અત્યારે કવખતે મૃત્યુનો સાથ કરી રહ્યા છે; એટલે આ ઘડીએ જ્ઞાનદાને એ વિચારવાનું ભાન નથી કે શું કરવા જેવું છે, શું નથી. આટલા બધા માણસોની વચ્ચે એ શું કરે છે અને શું કહે છે, એનો વિચાર જ આવ્યો નહિ; એ તો માથું પછાડીને રડતી જ રહી.

પણ અતુલ સંયમશીલ પુરુષ હતો. જ્ઞાનદાના આ અસંયત અને અસંગત વ્યવહારથી એના અંતરમાં ગમે તેટલા કલેશનો એને અનુભવ થતો હશે પણ બહાર સંખ્યાબંધ કુતુહલભરી આંખો આગળ તેને જરા કઠોર થવું પડ્યું. જખરજસ્તીથી

પગ છોડાવીને એક કોમળ ઝટકો દબાવે કહ્યું—અરે અરે ! આ શું કરે છે. શાંત થા, જે રીઝ નહિ. મારે જે કહેવાનું છે તે હું જરૂર કહેવાનો છું.

અતુલ અંદર જઈને રોગીના ખાટલાની પાંગતે જઈને બેઠો. દુર્ગા પતિના આશીર્વાદ આગળ બેઠી. અતુલના મુખ ભણી જોઈને એ પણ છાનીમાની રડતી હતી.

પાડોશી નીલકંઠ ચેટરજી ખારણામાંજ બિભા હતા. અતુલને સમય વીતાવતો જોઈને બોલ્યા—જીજ્ઞાસુ, પ્રિયનાથને હજી કંઈકે હોશ છે; ભાઈ, જે કંઈ કહેવું હોય તે જરા જોરથી કહી નાખો એટલે હજી એમને સમજવાની તક છે.

વૃદ્ધના આ પ્રસ્તાવનું અનુમોદન ત્યાં બિભા ત્રણ ચાર જણે એકીસાથે કર્યું.

ભીડ જોઈને અતુલ પહેલાં જ ક્રુદ્ધ થઈ ગયો હતો. અને તેમાં આ લોકોના આ અત્યંત અશોભન કુતુહલથી એ મનમાં ને મનમાં સળગી ઉઠ્યો. એણે કહ્યું—આપ લોકો વ્યર્થ ભીડ કરીને તો એમના ઉપર ઉપકાર નહિ કરી શકો ને ? ઈશ્વરને ખાતર પણ જે સૌ પળવાર બહાર જઈ શકો તો હું પ્રાર્થના કરું છું. રોગીને એકાંતની જરૂર છે.

નીલકંઠ ચીઢાઈને બોલ્યા—વ્યર્થ શા ખાતર ? પાડોશીની વિપત્તિ વખતે પાડોશી જ કામ લાગે છે ! તમે કયો સાર્થક ઉપકાર કરવા ખાટલા પર જઈને બેસી ગયા ?

અતુલે ઉઠીને દૃઢ સ્વરે કહ્યું—હું ઉપકાર કરું કે ન કરું, પરંતુ તમને આમ આવતી હવા રોગીને અપકાર તો નહિ જ કરવા દઉં. કૃપા કરીને બધા બહાર જાવ.

અતુલનો દૃઢ ભાવ જોઈને નીલકંઠ બે ડગલાં પાછા હટી

બોલ્યા—આજકાલનો છોકરો થઈને તને આમ અસહ્ય થતાં શરમ નથી આવતી ?

એક માણસે બીડમાંથી કટાક્ષ કરતાં કહ્યું—એમ. એ. કે બી. એ. પાસ થયો છે કે નહિ ?

એક દસબાર વરસનો છોકરો અંદર ઝાંખતો હતો તેને કાઠનીય પરવા કર્યા વિના અતુલે જોરથી ધક્કો મારીને હડસેલી દીધો. એ હડસેલાથી એ બીજા માણસ ઉપર જઈને પડ્યો. જેની ઉપર પડ્યો તેણે “મોટા ગવર્નરનો બેટા ન જોયો હોય તો”ની ગાળ દઈને ચાલવા માંડ્યું. નીલકંઠ પણ અતુલની વાત નહિ સંભળાય એવી છેલ્લી નિરાશાથી હતાશ થઈ ચાલ્યા ગયા.

જ્યારે સૌ ચાલ્યા ગયા અને ઘર શાંત થયું ત્યારે અતુલે રોગીના મુખ પાસે જઈને એને સંભળાય એમ કહ્યું—માસા !

પ્રિયનાથ લાલ લાલ આંખો ઉઘાડીને મૂઠ અથવા બેહોશ માણસની જેમ અતુલ ભણી તાકી રહ્યા. અતુલે ફરીથી જરા મોટેથી કહ્યું—મને આપે ઓળખ્યો ? પ્રિયનાથે આંખો ઉઘાડી ઢાંક કરીને અસ્પષ્ટ સ્વરે કહ્યું—અતુલ.

અતુલ—હવે આપને કેમ છે ?

પ્રિયનાથે માથું જરા હલાવીને એવા જ અસ્પષ્ટ સ્વરે કહ્યું—ઠીક નથી.

અતુલની આંખો આંસુથી ભરાઈ આવી. ખૂબ પ્રયત્ન કરીને આંસુઓથી રૂંધાઈ ગએલા કંઠને સાફ કરીને એણે કહ્યું—હું આપને એક વાત કહેવા ઇચ્છું છું. આપ નિશ્ચિત થાવ, જ્ઞાનદાસના સાર આજથી મારે માથે છે.

પ્રિયનાથ તરતમાં આ વાતને ન સમજી શક્યા. આમતેજ દષ્ટિ કરીને બોલ્યા—જ્ઞાનદા ક્યાં છે ?

દુર્ગાદેવીએ સ્વામીના મુખ પર ઝુકીને રડતાં રડતાં કહ્યું—

જ્ઞાનદાને જોવી છે, બોલાવું ?

પ્રિયનાથે પહેલાં તો કંઈ ઉત્તર ન દીધો, પણ ક્ષણભર મૌન રાખીને બોલ્યા—ના.

દુર્ગા રડી ઊઠી. રડતાં રડતાં જ બોલી—સાંભળો છો, અતુલ કહે છે તે ? એ તમારી જ્ઞાનદાનો ભાર પોતાને માથે રાખે છે. હવે તમે ચિંતા ન કરો. બિચારી અભાગી છોકરીને બહુ ગાળો અને કટુ વચન સંભળાવ્યાં છે. આજે જરા એક વાર બોલાવીને છેલ્લા આશીર્વાદ આપો.

પ્રિયનાથ મીટ માંડીને જોઈ રહ્યા. દુર્ગાદેવીની વાતો સાંભળીને એમની આંખમાંથી બે મોટા આંસુ ગાલ પરથી સરી પડ્યાં. અસમર્થ હાથને અતુલને માથે મૂકી કરપટ બદલીને એક તરફ સૂઈ ગયા. જો કે એઓ એક શબ્દ પણ ન બોલ્યા તો પણ મરતી વખતે તેમના હૃદય ઉપરથી એક મોટો ભાર હઠાવવાની પોતાની સક્ષમતાનો અનુભવ અતુલે નિઃશંકપણે કરી લીધો. આવો અનુભવ થવાથી અતુલ અકસ્માત બાળકની જેમ એક હંચો શ્વાસ લઈ રડી પડ્યો. અને આ વાતમાં સાક્ષી માત્ર દુર્ગાદેવી અને ઈશ્વર સિવાય કોઈ નહોતાં.

બીજે દિવસે પ્રિયનાથે એજ ક્યું જે દુનિયામાં એંસી ટકા માણસો કરે છે. કચેરીની ૩૦ રૂપિયાની નોકરીનો મોહ છોડીને, ૨૬ વર્ષની વિધવા અને ૧૩ વર્ષની કુમારિકાનો ભાર અને એનાથીયે મોટું દુર્ભાગ્ય કોઈ સ્વજન પર લાદીને ચિકિત્સા વિના જ, એંસી વર્ષના કોઈ જીજ્ઞૃક્ષુ વૃદ્ધના જેવી કંગાલ દેહને તુલસીતરની વેદી પાસે મૂકીને હરિબોલનો ઉચ્ચાર સાંભળતા એઓ આ દુનિયા છોડી ગયા.

નાનાભાઈ અનાથનાથને લાચાર બનીને આંગણાની દિવાલમાં એક બારણું મૂકવું પડ્યું. તેમનું થઈ ગયા પછી પંદર વીસ દિવસ વીતી ગયા. અકસ્માત એક દિવસ કચેરીમાં જતી વખતે પાન ચાવતા ચાવતા અનાથનાથે કહ્યું—ભાભી, હવે શાંત રહ્યાથી કામ નહિ ચાલે. ભાઈએ મારી સાથે ગમે તેટલું ખરાબ વર્તન રાખ્યું હોય પણ તમને પેટ ભરીને અન્ન આપવું એને હું મારું કર્તવ્ય સમજું છું. પરંતુ આટલી મોટી દિકરીના લગ્નનો ભાર હું મારે માથે લાદી શકું એમ નથી. દોઢસો રૂપિયા મહિને મળે છે એ તો ફક્ત કહેવાના છે; આ બધાં કચ્ચાંબચ્ચાંઓનું લશ્કર તો તમે જુઓ છો. એમનું ખર્ચ પણ એમાંથી પૂરું થઈ શકતું નથી. તેમાં વળી મોટી છોકરી તો પરણાવવા લાયક થઈ જાય; બારમું વર્ષ તો ક્યારનુંય શરૂ થઈ ગયું. આ બધું તમે જુઓ છો, એટલે જ હું કહું છું કે દિકરીને લઈને તમારે હનિપાલપુર જવું જોઈએ.

દુર્ગાદેવી રસોડામાં એક ખુટી પકડીને તેને આધારે જ બેસી હતી. એણે સંકોચ અને ડરભર્યા અવાજે કહ્યું—મારા

ભાઈની હાલતની તો તમને ક્યાં ખબર નથી, ભાઈ ! એમની પાસે કશું જ નથી. આટલા મોટા દુઃખની ખબર સાંભળીને એ અહીં મને મળવા સુદ્ધાં તો આવી શક્યા નથી. એ શિવાય પણ જ્યાં સુધી એ પોતે આવીને મને ન લઈ જાય ત્યાં સુધી મારાથી જવાય પણ શી રીતે ?

દુર્ગાની જોડાણી સ્વર્ણમંજરી દિયેરની પાસે જ દીવાલની ઓથે ઊભી હતી. એણે જરા મોઢું બહાર કાઢીને કહ્યું—તમારા ભાઈની હાલત સારી નથી એ તો હું જાણું છું, પણ તમારા દિયેર પણ કંઈ ઓછા ગવર્નર છે ? અને દોઢસો રૂપિયા તો માત્ર સાંભળવાના જ છે. હું ઘર કેમ ચલાવું છું એની મને ખરાબર ખબર છે. અને પાછું તમારે એટલું તો સમજવું જોઈએ ને કે આ આટલી મોટી પરણાવવા લાયક દીકરી તમારે ગળે પડી છે; એવી દશામાં તમને પોતે થઈને તો કોણ બોલાવવા આવે ? પણ એટલા બાતર માત્ર સ્વમાન કે અભિમાનનો ખ્યાલ કરીને ઓછું બેસી રહેવાય છે !

દુર્ગાદેવીએ ધીરે સ્વરે કહ્યું—ના બહેન, મારે હવે માન-અભિમાન જેવું શું છે !

સ્વર્ણમંજરી દિયેરને ડાબે હાથે પાછળ હાથીને આગળ આવી કહેવા લાગી—દુર્ગાવહુ, મેં તમને કંઈ ખૂરી વાતો નથી કહી તે તમે આવો કાપી નાંખે એવો જવાબ આપો છો. એ તો તમે ગુસ્સો કરો કે ખરાબ માને પણ તમારી આ પાંખ વિનાની પરીનું લગ્ન અમારાથી તો નહિ થઈ શકે. દીકરી તો નાની વહુનેય પેટ પડી છે. પણ કોઈની મગદૂર છે કે એક વખત છોકરીને જોઈને એમને એમ પાછો ચાલ્યો જાય. હું તો સાચી વાત કહું છું, દુર્ગાવહુ ! જેવું છોકરીનું રૂપ છે એવા રૂપાળા કોઈ

હરિપાલપુરના ખેડૂતને ગળે પડીને ભાઈની સહાયથી છોકરીને વરાવી દો, એટલે પીડા ટળે. એ તરફ તો લોકો રૂપ કે કુરૂપ કંઈ જોતાં નથી, માત્ર છોકરી જોઈએ.

દુર્ગા ચુપ રહી. જે વિષજ્વાલાની વેદનાથી એ પતિ સહિત જુદી નીકળી હતી એ જ વિષભર્યો દાંત આજે પતિના અવસાન પછી પાછો ડસવા તૈયાર થયો છે, એ જોઈને દુર્ગાદેવી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ.

સ્વર્ણે પાછું શરૂ કર્યું—એ તો જેને જોઈએ તેવું તેને મળી જ રહે છે. કોઈ અભણ ખેડૂતની સાથે છોકરીનું લગ્ન કરી દેવાથી તમને કોઈ કંઈ કહેવાનું નથી અને તમારી કોઈ નિંદા પણ નથી કરવાનું. હા, હજી લોકો ખરાબ બોલશે તો અમારું ખરાબ બોલશે. છોકરી કરતાં ઓછા ભણેલા છોકરાને જમાઈ બનાવું તો લોક સમાજમાં મારી મશ્કરી કરશે કે ઘરમાં મોટી પીઠ વહુ હોવા છતાં દુર્ગાની પ્રતિમા જેવી દીકરીને કુવામાં નાંખી દીધી ! કેમ, અનાથભાઈ ખોટું કહ્યું છું ?

આટલું કહીને સ્વર્ણે દિવેર ભણી જોયું.

એમાં શું ખોટું છે !—કહીને અનાથનાથે જનવલ્લભમાન મોટી ભાભીની રક્ષા કરીને ઓશીસનો વખત થઈ જવાથી પ્રસ્થાન કર્યું.

સ્વર્ણે કહ્યું—તમારા ભાઈને સમજાવીપટાવીને આ છોકરીને કોઈને ગળે બાંધી આવો. એમાં શરમ કે નિંદાનો ડર રાખવાનું જરાય કારણ નથી. તમારા પતિને માત્ર મહિને ત્રીસ રૂપિયા મળતા હતા. એ વિના એમને દુનિયામાં કાણ ઓળખતું હતું ? એ તો આ લોકોના ભાઈ તરીકે લોકો થોડાંય એમને ઓળખતા હતા. હા, હું તો ચોકખું કહ્યું છું. કાલનો દિવસ

સારો છે. કાલે જ લાઇને ઘેર ચાલ્યા જવ.

દુર્ગાદેવીએ એક વાર મનમાં અતુલનાં વચનો સંભાર્યાં, પણ જેઠાણીની આગળ આ બાબતમાં એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચારી શકી. કારણ કે જેઠાણીના સંબંધને લઇને જ અતુલનો સંબંધ બંધાયો હતો.

તે દિવસે જ્ઞાનદાએ અતુલના પગમાં પડીને જે આજીજીભયું કલ્પાંત કયું હતું એ દુર્ગાદેવીએ જોયું હતું, પણ આટલા મોટા દુઃખના દર્દમાં એ પ્રસંગનો કોઈ વિશિષ્ટ અર્થ એ સમજી ન શકી. અને દુઃખીના ઘરમાં તો એકાગ્ર મનથી શોક કરવાનો અવસર પણ નથી મળતો. એટલે જ સ્વામીના મૃત્યુ પછી બીજા દિવસથી જ એ આ વાતોનો વિચાર કરતી હતી. અંદર જઈને જોયું તો છોકરી એક શેતરંજી પર ગુપચુપ બેઠી હતી. ધીરે ધીરે એની પાસે જઈને માતાએ કહ્યું—મોટીબહેને જે કહ્યું તે તે સાંભળ્યુંને જ્ઞાનુ ?

છોકરીએ માથું હલાવીને ઉત્તર આપ્યો કે હા એણે સાંભળ્યું છે. દુર્ગાને સૂઝ ન પડી કે હવે શું કરવું જોઈએ. પણ છોકરીએ આગળની વાતચીતનો માર્ગ સરળ કરતાં કહ્યું—મા, આજ સુધી તું પિયેર ગઈ જ નથી. આ વખતે ચાલો એક વાર જઈ આવીએ.

માએ કહ્યું—મારી માતા આજે હયાત નથી. ભાઈએ આજ સુધી ખખરઅંતરે પૂછી નથી. આટલી મોટી વિપત્તિની ખખર સાંભળીને એક પત્ર સુદ્ધાં લખ્યો નથી. આપણે ગળે પડીને તે ત્યાં શી રીતે જઈ શકીએ ? તું જ બતાવ ?

છોકરીએ કહ્યું—મા, દુઃખીની ભાળ પોતે ચઢને કોઈ નથી લેતું. એ લોકોએ આપણી ભાળ ન લીધી તો આ લોકોય ક્યાં

લે છે ! ઉલ્ટું આ તો આપણને કાઢી મૂકવાની પેરવી કરે છે. આપણું માનઅભિમાન બધું બાપુની સાથે ચાલ્યું ગયું. ચાલોને, ત્યાં જઈને રહીએ.

માની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહી ચાલી. છોકરીએ સ્નેહપૂર્વક માતાના આંસુ લૂછીને કહ્યું—મા, હું જાણું છું કે મારે ખાતર જ તને ક્યાંય જવાનું ગમતું નથી; નહિ તો મોટી-ઝાઝીની કાતીલ વાતો સાંભળીને તું એક દિવસ પણ અહીં રહે એવી નથી, પણ હું સાચું કહું છું મા, કે મારે ખાતર તારે લેશ માત્ર ચિંતા નહિ કરવી પડે. ગમે તેમ આપણે થોડા દિવસ માટે બીજે ક્યાંક ચાલ્યા જઈએ, અહીં રહેવાથી તો આ લોકો તારો જીવ લેશે.

માતાથી હવે ન રહેવાયું. દીકરીને છાતી સરસી ચાંપીને એ ખુલ્લે દિલે રોઈ પડી. છોકરીએ પણ માતાને ન રોકી અને શાંત કરવાનો પ્રયત્ન પણ ન કર્યો. માત્ર માતાની છાતી પર માથું રાખીને ચુપ બેસી રહી. ખૂબ વાર પછી દુર્ગાદેવી પોતે જ શાંત રહીને આંસુ લૂછીને બોલી—સાચું છે, જ્ઞાનદા ! હું તો તારા બાપુ જે દિવસે આ દુનિયા છોડી ગયા તે જ દિવસે ગમે ત્યાં મારું કાળું કરત, પણ માત્ર તારે ખાતર કશું કરી શકી નહિ.

“એની મને ખબર છે મા.”

“હું, બેટા, તે દિવસે અતુલે શું કંઈ હતું ? જો, અત્યારે શરમાવાથી નહિ ચાલે, લાજશરમનો આ સમય નથી. હું જાણું છું કે એ છોકરો જૂઠું બોલે એવો નથી. હું તો એ જાણુવા માગું છું કે એમના અંતકાલે અતુલે જ કેમ આવું આશ્વાસન આપ્યું અને તે પછી કેમ એના પગમાં પડીને આટલું કષ્ટાંત કયું ?”

જ્ઞાનદાએ માતાની છાતીમાં મુખ છૂપાવીને અસ્પષ્ટ સ્વરે ઉત્તર આપ્યો—એ હું કશું જ જાણતી નથી, મા.

દુર્ગાદેવીએ જોર કરીને છોકરીનું મુખ પોતાની સામે રાખીને જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ જ્ઞાનદાએ એટલી જ તાકાતપૂર્વક પોતાનું મુખ માતાની છાતી સરસું ચાંપી જ રાખ્યું. નિષ્ફળ બનેલી દુર્ગાએ પાછું કહ્યું—તારા બાપુ જીવતા ત્યારે એ વાતોનો મેં વિચાર સરખોય કર્યો નહોતો, પણ એમના અવસાન પછી વિચાર કરતાં એ બધી વાતો હવે સમજાય છે. અતુલે કહેલી કટલીય નાનીમોટી વાતો આજે મને યાદ આવે છે.

આમ કહેતાં કહેતાં દુર્ગાએ અકસ્માત વ્યથ બનીને છોકરીના બન્ને હાથ પોતાના હાથમાં લઇને પૂછ્યું—સાચું કહેજો બેટા, હું કહું છું તે ખોટું તો નથી ને ? આ બધાં મારા કલ્પનાનાં સ્વપ્નો તો નથી ને ?

જ્ઞાનદાએ પ્રથમની જેમ જ મુખ સંતાડીને ઉત્તર વાળ્યો—મને શું ખબર મા, એમનો ધર્મ એમને હાથ. એ જાણે અને એમનો ધર્મ જાણે.

માતાએ આનંદથી અધીર બનીને રડતાં રડતાં કહ્યું—બેટા, મને સંશયમાં નાંખીને નકામી દુઃખી ન કરીશ. તું એક વાર ખુલાસો કરીને કહી દે, એટલે હું તારા બાપુને ખાતર એક વાર મન મૂકીને રડી લઉં. મારું આ રૂદન એ જરૂર સાંભળશે.

છોકરીએ ધીરે ધીરે કહ્યું—મા, રડશો નહિ. હું તમને રડવાની ના કહું છું. મેં તો માત્ર એમને બાપુની છેલ્લી વખત સૂચવી દેવાનું કહ્યું હતું અને અંત વખતે એમણે પોતે જ પોતાની અતિશા બાપુને કહી હતી. હવે તો એમના ધર્મની રક્ષા કરવી એ એમને હાથ છે.

હવે દુર્ગાદેવીને સંશય ન રહ્યો. જળરજસ્તીથી જ્ઞાનદાનું મુખ ઉચું કરીને આંસુથી ભીંજાયલા ગાલ અસંખ્ય ચુંબનોથી ભરી દીધા અને પછી છાતી સરસી ચાંપીને નિરાંતે આંસુ વહાવ્યાં. થોડી વાર પછી આંસુ લૂછીને દુર્ગાએ બોલવા માંડ્યું—હું પણ એમ જ માનતી હતી. અતુલ મારો હજાર વરસનો થાય, એનો ધર્મ એને જ હાથ છે. આજ સુધી મને તો એનો ખ્યાલ પણ નહોતો કે જ્ઞાનુ, તેં જ એક દિવસ અતુલને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવ્યો હતો. લોકો કહે છે એ વખતનો રોગ તો ખૂબ ભયંકર હતો. માદીકરો બન્ને એ રોગમાં સપડાયાં હતાં. એમાં પહેલાં તો શરીર ફૂલી જતું અને પછી ફૂલેલો ભાગ ફાટીને ત્યાં ધા પડી જતા. એ સાલ અતુલની તો બચવાની આશા જ નહોતી. સડેલા ધામાંથી એટલી બધી બદબો છૂટતી કે પાસે કોઇનાથી બેસાતું જ નહિ. ભયને લીધે કોઇ અતુલના ઘર ભણી ઝાંખતું ચ નહોતું. એ વખતે નાની હોવા છતાં રાતદિવસ યમ-રાજનો સામનો કરીને અખંડ સેવા કરી તેં અતુલનો જીવ બચાવ્યો હતો. એ ધર્મને એ કદી ચ નહિ ભૂલે. સાવિત્રીની જેમ તેં પણ અતુલને યમરાજના હાથમાંથી છીનવી લીધો. હવે ભગવાન પણ તને બીજા પુરુષના હાથમાં શી રીતે સોંપે ? આ ધર્મ ન રહે તો પછી સંસારનો વિનાશ જ થાય ને ?

પણ વાર ચુપ રહીને પાછું કહેવા માંડ્યું—હવે તો તું મને જ્યાં જવાનું કહીશ ત્યાં હું જઈશ. પણ તારાથી તો અતુલની સંમતિ લીધા વિના હવે ક્યાંય નીકળાય જ નહિ. તારું કહેવું તદ્દન સત્ય છે. હવે મને બરાબર સાંભળે છે કે અતુલ યાત્રાએથી આવીને તરત જ સવારમાં તારે માટે બંગડી આપવા કેમ આવ્યો હતો ? એક વર્ષ વધારે જીવીને એઓ એમની

આંખે જ આ મંગલ કાર્ય જોઈ ગયા હોત તો કેવું રૂકું થાત !

એમ કહીને દુર્ગાએ આવેલા રૂદનને પાલવના કુચા વડે રાકી રાખ્યું.

“દુર્ગાવહુ ! ઓ, દુર્ગાવહુ !”

દુર્ગાદેવી તરત પુત્રીને હઠાવીને આંખો લૂછીને બોલી—શું છે, મોટીબહેન ?

મોટીવહુએ એક વાર અંદરદષ્ટિપાત કરીને સખત અવાજે કહ્યું—તમને શોકભર્યાં માણસોને તો કદાચ ભૂખતરસ ન લાગે: પણ ધરના બધા માણસો ભૂખ્યાં નથી રહી શકતાં. જરા ઓરડાની બહાર નીકળીને જુઓ કે દિવસ કેટલો માથે આવ્યો છે !

દુર્ગાદેવી ઝડપથી ગભરાઇને ઓરડાની બહાર આવી. દિવસ વધારે માથે આવેલો જોઇને લજ્જિત બનીને છોકરીને નામે કંઈ ઉત્તર આપવા જતી હતી, ત્યાં જ સ્વર્ણમંજરીએ તીખા સ્વરે કહ્યું—રસોઇ પૂરી કરીને તમે તમારી મેજે નિરાંતે દીકરીને સમજાવો ને પટાવો. હું એક શબ્દેય મોઢેથી નથી બોલવાની. પણ આમ તો મારાં બાળબચ્ચાં ભૂખે વલવલીને મરી જાય. ના ભાઈ, આવી રીત મારાથી નહિ સહન થાય; હા, હું તો સાફ કહું છું વળી.

આટલું કહીને નિઃસંતાન મોટીવહુ નાની દેરાણીના બાળકો ઉપર માતૃસ્નેહની પરાકાષ્ટા બતાવીને ઉત્તરની વાટ જોયા વિના જ ચાલી ગઈ.

અનાથનાથના ઘરમાં રહેવા જતાંવેંત તે જ દિવસથી દુર્ગાને આખા ઘરની રસોઈનું કામ માથે લેવું પડ્યું હતું. આથી મોટીવહુ અને નાનીવહુ બન્નેને નિરાંતે વખત મળતો. મોટી

બહુ આખા ફળિયામાં ઘેર ઘેર ફરીને ઘરમાં બહુ ખર્ચ થાય છે, કહીને ઘરના દુઃખની દાંડી પીટતી અને નાની બહુ નિરાંતે સૂતી સૂતી નવલકથાઓ વાંચીને સરખી બહેનપણીઓ સાથે ગરખાં મારીને વખત વીતાવતી.

અનાથબાપુ કલકત્તામાં નોકરી કરતા હતા. રોજ કચેરીમાં જવાનું હોવાથી રોજ સવારે આઠ વાગે ઘેરથી નીકળી જતા. વહેલી સવારે ઊઠીને વખતસર એમને માટે રસોઈ તૈયાર કરવી એ ઘરમાં રોજનું એક ઘોર અશાંતિનું કાર્ય હતું. આ જ કાર્યને માટે મોટીવહુ અને નાનીવહુની વચ્ચે રોજ ચક્રમક ઝરતી અને બન્નેને મન દુઃખ રહ્યા જ કરતું. પણ જ્યારથી દુર્ગાદેવી ઘરમાં આવી અને એને માથે રસોઈનો ભાર નંખાયો ત્યારથી આ કંકાસમાંથી છૂટીને ઘણા સમય પછી બન્ને વહુઓમાં પાછું સંપીહું વાતાવરણ જામવા માંડ્યું હતું. પરંતુ આજે સવારે એ પ્રીતિબંધન ફરીથી એક વાર તૂટી પડવાનો ઉપક્રમ બની ગયો. કારણ એ બન્નું કે સાત વાગ્યા નહોતા ત્યાં દાસીએ આવીને તરત જ નાનીવહુને બબર આપી કે ચૂલામાં કોલસા બળી ગયા છે અને હવે હોલવાવાની તૈયારી છે, માટે તરત રસોઈ ચઢાવી દેવાની જરૂર છે.

નાનીવહુએ ખીજાને પૂછ્યું—તે દુર્ગાદેવી શું કરે છે ? સાત વાગ્યા તોય હજી પથારીમાં ઘોરે છે ?

દાસીએ કહ્યું—ના, એ તો માદીકરી સવારથી ઊઠીને એમનાં પોટલાં તૈયાર કરે છે. આઠ વાગ્યાની ગાડીએ એ સા હરિપાલપુર જવાનાં છે.

નાની વહુને ગર્હ કાલની વાત યાદ આવી. પણ એણે ખીજાને ચહેરે જ કહ્યું—જવું એ કંઈ મશ્કરી નથી કે જવાનો

વિચાર કર્યો ને આ ચાલ્યાં. બાપુજીની આજ્ઞા લીધી? મોટી-બહેનને પૂછ્યું?

દાસીએ કહ્યું—બાપુજીની વાત તો હું નથી જાણતી નાનીબહેન, પણ મોટીબહેને તો પોતે જઈને જ એ લોકોને કહ્યું કે તમે આજે જ ચાલ્યાં જાઓ.

તો તો મોટીબહેનને જ જઈને કહે કે બાપુજીને સાડા આઠ વાગે જમાડે, હું ના જાણું.—કહીને નાનીવહુ ગુસ્સાની મારી ચીઢાઈને હાથમાં રાખોડી લઈ, ખભા પર દુવાલ નાંખીને ઘરની પાછળના તળાવમાં નહાવાને ચાલતી થઈ.

મોટીબહેન ઘરમાં હોય ત્યારે કહું ને! એ તો ગંગાજી નહાવા ગયાં છે.—આટલું બોલીને દાસી પણ પોતાને કામે ચાલી ગઈ.

નાનીવહુને નહાઈને તરત પાછું ફરવું પડ્યું. કારણ કે કચેરીના સાહેબ કંઈ એના કોથળી કદર નહિ કરે. એ જ ઉપાય હતા. એક તો જે તૈયાર થઈ શકે તે સ્વામી આગળ વખતસર મૂકી દેવું અથવા વખત થાય એટલે પતિદેવે ભૂખ્યા જ કચેરીમાં પધારવું. નાનીવહુએ પાછા ફરીને દુર્ગાદેવીના ઓરડાના બારણા આગળ બિભા રહીને તીખા સ્વરે કહ્યું—જવું હતું તેની કાણે ના પાડી હતી? પણ આવી દુષ્ટતા ક્યાં વિના નહોતું જવાતું?

આ અકસ્માત આક્રમણ જોઈને દુર્ગાદેવી સમસમી રહી.

નાનીવહુએ કહ્યું—અમને ખબર નહોતી કે તમે સવારે જ ચાલ્યા જવાનાં છો. મોટીબહેન ગંગા નહાવા ગયાં અને હું હજી હમણાં બિડી છું. હવે બાપુજીને વખતસર રાંધીને કાણુ મૂકશે?

“નાની માસી કેમ છો?”

નાનીવહુએ પાછળ ફરીને અતુલને જોતાં જ કહ્યું—
અતુલ, તું અકસ્માત ક્યાંથી ?

અતુલ કલકતામાં એક જોડીંગમાં રહેતો હતો. એ તો દુર્ગાદેવીનો પત્ર જોઈને એકદમ અહીં આવ્યો હતો. હજી પોતાને ઘેર પશુ નહોતો ગયો.

અતુલે કહ્યું—સવારે દુર્ગામાસી હરિપાલપુરની ગંગાયાત્રા* કરવાનાં છે એટલે હું તો અંતિમ મુલાકાત લેવાની ઇચ્છાથી આવ્યો. હરિપાલપુર એટલે મેલેરીઆનું ઘર ! દુર્ગામાસી, તમને આ શ્રાવણ મહિનામાં તે કાણે હરિપાલપુર જવાની ખુદ્દિ સૂઝાડી ? ઓહો ! આ તો ગાંસડાંપોટલાં ય બંધાઈ ગયાં છે.

નાનીવહુએ પૂછ્યું—અતુલ તને આ ખબર કાણે આપી ?

“ મને ? ” કહીને અતુલે પોતાનો ઉત્તર સમાપ્ત કર્યો.

અકસ્માત આંગણામાંથી ગંગાસ્નાન કરીને પાછી ફરેલી સ્વર્ણમંજરીનો સ્વર શબ્દવેધી બાણુની જેમ આવીને સૌના કાનમાં પેસી ગયો. ગંગાસ્નાન કરીને આવતાં જેવો એણે ઘરમાં પગ મૂક્યો કે દાસીએ ચૂલામાં કોલસા દરી જવાની ખબર આપી. બસ, દુર્ગાદેવીના વૈધવ્યના યથાર્થ કારણુની મુક્તકંઠે ઘોષણા કરતી એ અંદર આવી. એનો સારાંશ હતો કે “ એ તો પાપ અને અધર્મનો પૂરો ઘડો ભરાયા વિના ભગવાન આમ કોઈનું સર્વનાશ નથી કરતો. ” સીધી જ ઓરડામાં આવીને મોટીવહુએ ગર્જના કરી—તમારી ઇચ્છા તો એવી જ ને દુર્ગાવહુ, કે અપ-

* ગંગાયાત્રા વિષે બંગાળીઓમાં એવી રીત છે કે જ્યારે કોઈનું મૃત્યુ અનિવાર્ય સમજાય ત્યારે અંતિમ ક્રિયા માટે ગંગા લઈ જવામાં આવે છે. આને ગંગાયાત્રા કહેવામાં આવે છે.

વાસ કરીને ભૂખે પેટ અનાથ કચેરીમાં જાય અને સાંજે પિત્ત ચઢાવીને તાવ લઈને પાછો ફરે, એમ ને ? એટલે જેમ તમારું કરમ ફૂટ્યું એમ બીજાનુંય સત્યાનાશ જાય !

દુર્ગા મનમાં ને મનમાં કંપી ઉઠી. ધીરેથી એણે કહ્યું—
જેતું કરમ ફૂટ્યું છે તે તો પોતાના ખરાબમાં ખરાબ શત્રુને માટે પણ એવી કામના કદી નહિ કરે, બહેન ! મેં તમારું શું બગાડ્યું છે તે રોજ ઊઠીને મને આવી કડવી વાતો સાંભળાવો છો ?

સ્વર્ણે હાથ હલાવીને અને મોઢું બગાડીને કહ્યું—વાહ રે ! મારી નાદાન વહુ ! તું તો જાણે કશું જાણતી જ નથી તે પાશુ મારે બતાવવાનું ? સાડાસાત તો વાગી ગયા. કચેરીમાં જવાનો વખત થશે તે રસોઈ કાણ કરવાનું છે ?

અતુલ હજી સુધી સત્રાટામાં આવીને ઊભો ઊભો બધું સાંભળતો હતો. એ પોતાની મોટીમાસીને બરાબર ઓળખતો હતો. એટલે એની સાથે વાતચીત પણ કવચિત જ કરતો. પણ આ વખતે એનાથી વધારે સહન ન થયું. એટલે મોટીમાસીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં એનાથી બોલાર્ધ જવાયું—તમને સાચું કહેવાથી બોઢું લાગશે, મોટીમાસી ! અને એ તો તમેય જાણો છો અને આખા ફળિયાના લોકોય જાણે છે કે કરમ ફૂટી ગયા. વિના તો આપણા આપેલા રોટલાથી પેટ ભરવા કાંઈ નથી આવતું. આજે જવાને દિવસે આ અભાગી માદીકરીને માફ કરવાથી તમારું મોઢું તુકસાન નહોતું થવાનું.

એકાએક અતુલના મર્મભેદી કટાક્ષથી બન્ને દેરાણીજેઠાણીને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. પણ વાર તો કાંઈનાય મુખમાંથી શબ્દ પણ ન નીકળ્યો. પછી સ્વર્ણમંજરી જ પહેલાં બોલી—કલકતાથી તું અહીં અમારી સાથે લડવા આવ્યો છે, અતુલ ?

નાનીવહુએ વ્યંગથી કહ્યું—મોટીબહેન, એ શા માટે લડાઈ કરવા આવે ? એ તો એની દુર્ગામાસીને આપણે હરિપાલપુર ગંગાયાત્રા કરવા મોકલીએ છીએ તે અંતિમ મુલાકાત લેવા આવ્યો છે !

મોટીવહુએ કહ્યું—એમ !

નાનીવહુ બોલી—એમ જ છે મોટીબહેન. હું ક્યારની એજ વિચાર કરે છું કે હજી ધરના લોકોને તો આ લોકોના જવાની જાણ પણ નથી થઈ ત્યાં મારી બહેનનો છોકરો કબ્રકતેથી તે શી રીતે દોડી આવ્યો ? ત્યારે તો હું કહું છું કે લોકો કંઈ જૂઠું નથી કહેતા.

સ્વર્ણમંજરીએ ગુસ્સો કરીને, ચીઠાઈને હાથમાંના ચાળા કરીને ચેડાં કાઢવા માંડ્યાં. એજ અભિનય ચાલુ રાખીને બોલી—ભાઈ, તને જો બહુ જ દર્દ થતું હોય તો તારી સાસુને ગંગાયાત્રાને બદલે તારે ઘેર જ લઈ જા. જોઈને ગામના લોક વાંહવાહ કરશે.

સ્વર્ણના દ્વેષની બળતરામાં અતુલનો મિજબજ પણ હાથથી ગયો. એનાથી પણ બોલાર્થ ગયું—સારું થયું માસી, તમે ધરના માણુમ છો એટલે આ વાત બે દિવસ પહેલાં જ જાણી લીધી એ પણ હીક થયું. એ જો મારે ઘેર આવશે તો એમના પગલાં મારે માથે છે. એને માટે તમારા ગામના લોક વાહ વાહ કરશે કે છી છી કરશે એની મને જરાય પરવા નથી.

ક્રોધના આવેશમાં અતુલે વાત કહી તો નાંખી પણ એ તો ચંબી રહ્યો અને આ વાત સાંભળીને બન્ને માસીઓ પણ આશ્ચર્યની મારી સ્તબ્ધ બની ગઈ. જાણે કોઈ પ્રચંડ વંટોળી-આગે આવીને વચ્ચેના પડદા-આંતરા તોડીને સૈને વિશાળ

મેદાનમાં લાવીને ઊભાં કરી દીધાં હોય એવી અવસ્થા સૌની બની રહી. હવે કાઢનાથી કાઢને કશું જ સંતાડવાનું નહોતું.

અતુલ ગુપચુપ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. જદુ ગાડીવાળાએ બળદગાડી લાવીને આંગણામાં ખડી કરી દીધી અને અંદર આવીને કહ્યું—માતાજી, ગાડી આવી છે. શું સામાન મૂકવાનો છે તે બતાવો. હમણાંથી નીકળ્યા વિના સ્ટેશને ગાડી હાથ નહિ આવે.

આજ્ઞા થતાં જ ગાડીવાળો અંદર આવીને બતાવેલા ટૂંક અને બીસ્તરા ઉપાડીને ચાલ્યો ગયો. નાનીવહુ અને મોટીવહુ પણ ઝડપથી બીજે ઘેર ચાલી ગઇ. દુર્ગાદેવીએ દુર્ગાભગવતીનું નામ દધને બારણે તાળું માર્યું અને છોકરીનો હાથ પકડીને ગુપચુપ ગાડીમાં બેસી ગઇ. છોકરી બિચારી બેહોશની જેમ માતાની ગોદમાં મોહું સંતાડીને સમસમી રહી.

અગીઆર વર્ષે દુર્ગાદેવી હરિપાલપુરમાં પોતાના આપને ઘેર આવી. એ ગામમાં પહોંચી તે વખતે શરદ ઋતુની સંધ્યા એક વિચિત્ર જાતના અમંગલ વાતાવરણનો ઘેરો ઘાલીને આખા ગામ ઉપર વિસ્તરતી હતી. ગામમાં પેસતાંજ આ જોઇને દુર્ગાદેવીનું ક્ષેત્રું ધડકી ઊઠ્યું. ઘરમાં મા કે બાપ કોઇ હયાત નહોતું. માત્ર મોટા ભાઇ શંભુ ચેટરજી મોજુદ હતા. એમને એકાંતરીઓ તાવ આવતો હતો. આજે તાવની વારી હતી. એટલે સૂર્યાસ્ત થતાં જ તાવને આવકાર દેવાની તૈયારી કરવા એ જિજ્ઞાસા પર જોડા હતા. દુર્ગાના આવવાની ખબર મળતાં જ એ પુરાણી કાનટોપીથી કાન ઢાંકીને અને પાવડીઓ ખડખડાવતા બહાર આવ્યા. બહેનને ઓળખીને બોલ્યા—કોણ, દુર્ગા આવી છે ? આવ, અંદર આવ.

દુર્ગાએ રડતાં રડતાં આગળ આવીને મોટાભાઈના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા.

જ્ઞાનદાએ પ્રણામ કર્યા ત્યાંજ મોટાભાઈ બોલી ઊઠ્યા—
આ તો તારી દીકરી ને ? એનાં લગ્ન કયાં કર્યાં ?

દુર્ગાએ કુંઠિત સ્વરે કહ્યું—ભાઈ, લગ્ન તો હજી નથી કર્યાં, પણ ગમે ત્યાં હવે કરવાં જ પડશે.

શંભુ—હેં ! હજી લગ્ન નથી કર્યાં ? આટલી મોટી ઉંમરે પહેંચેલી છોકરીનાં હજી લગ્ન નથી કર્યાં ? દુર્ગા, આ તો બહુ ઉંમર કહેવાય !

ધણા દિવસથી ભાઈબહેન મળ્યાં નહોતાં. લાંબા વિયોગને કારણે ભાઈને બહેન તરફ જે સહાનુભૂતિ થઈ હતી તે ક્ષણ વારમાં ઓસરી ગઈ. ભાઈનો અનુકંપાભર્યો કરુણ સ્વર પણ વારમાં કઠોર થઈ ગયો. હુખા સ્વરે ભાઈએ કહેવાનું શરૂ કર્યું—આ તો મોટી ચિંતાની વાત કહેવાય. અહીંના લોકો હવે જંપે તો સાઈ. જે દુર્ગા, એને દેવમંદિર અને રસોડામાં ન જવા દઈશ. તું આપણા સમાજની સખતાઈના હાલ જાણે છે. ખાસ કરીને આ હરિપાલપુરના જેવા પાણી માણસો તો બીજે કયાંય નહિ હોય. ઠીક, પણ તું અંદર તો આવ. આ છોકરીને એના કાકાની પાસે થોડા દિવસ મૂકીને આવત તો બે દિવસ અહીં સુખથી તારાથી રહી પણ શકાત. અને અહીં એ રીતે રહેવાથી તો.....તું તો બધું સમજે છે દુર્ગા. ખેર, જા હાથપગ તો ધો. અરે, ક્યાં ગઈ, સાંભળે છે ?

આમ પોતાની પત્નીની શોધ કરતાં શંભુ ચેટરજી પાવડીએ ખડખડાવતા પાછા ઘરમાં ગયા. દુર્ગા અને એની પુત્રી જ્ઞાનદાએ જે મન મારીને એમની પાછળ ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો એ દશા તો એમનો ભગવાન જ જાણે.

શંભુની પ્રથમ સ્ત્રી મૃત્યુ પામી હતી એટલે એમનું આ બીજું લગ્ન હતું. પહેલી ભાભીને તો દુર્ગાએ દીકી હતી, પણ આ બીજી ભાભીને એ નહોતી ઓળખતી. શંભુ ચેટરજીની આ

પત્ની જેટલી શ્યામ તેટલી જ રોગીષ્ટ, નબળા અને લાંબી હતી. મેલેરીઆના આધાતો સહન કરી કરીને એનું શરીર બળેલા લાકડા જેવું કાળું થઈ ગયું હતું. ત્રણ દિવસના છાણુનો આંમણમાં ઢગલો પડ્યો હતો. હમણાં જ હજી સવારનું વાસીદું વાળીને હાથપગ ધોઈને એ દીવાળતીની તૈયારી કરતી હતી; સ્વામીની ખૂબ સાંભળી અને પાસે આવતાં મહેમાનોને જોતાં જ એ જડ પૂતળીની જેમ ઊભી રહી. શંભુને તાવ ચઢવા માંડ્યો હતો, એટલે અતિથીઓની સંભાળ પત્નીને સોંપીને અને બહેન ભાણેજની ઓળખાણુ આપીને એ તો પાછા પોતાની કોટડીમાં ચાલ્યા ગયા.

દુર્ગાની ભાભીનું નામ ભામિની હતું. મેદનીપુર જિલ્લાની છોકરી હતી. એટલે ત્યાંના લોકોના સ્વભાવ પ્રમાણે વાતચીત જરા અકડાઈને જ કરતી. ભાભી હસીને નણુંદનો હાથ પકડીને રસોડાની પરસાળમાં લઈ ગઈ અને ત્યાં એક આસન પાથરી આપ્યું. ભાભીનું હસવું અને વાતચીતની નિરાળા રીતભાત જોઈને દુર્ગા તો સૂકાઈ જ ગઈ. આવતી વખતે દુર્ગા એક નાની માટલી ભરીને રસગુણાં લાવી હતી. એ માટલી નીચે મૂકતાં જ બાળકોના એક નાનાશા લશ્કરે કાણુ જાણે ક્યાંથી આવીને અકરમાત હાપો મારી એ માટલીનો કબજો લઈ લીધો. કાઈ રડતું હતું ને કાઈ ચીઢાતું હતું, કાઈ બીજાને હડસેલા મારતું અને કાઈ થાપડનો ઉપયોગ કરતું. થોડી વારમાં તો કકલાણુ મચી ગયું. શોરબકારથી કાન થાકી ગયા. છોકરાંની માતા એકને અડધો અને બીજાને દુકડો, વળી બીજાઓને એક એક આપીને ચીલતી ઝડપે સૌને દૂર ખસેડીને માટલી લઈ આવી. સૂવાના ઝોરડામાં શિકા ઉપર આ માટલીને એણે વિશ્રામ આપ્યો.

બાળકોને જેટલું મળ્યું તેટલું તેઓ એક જ કાળિયામાં અમૃતની જેમ પેટમાં ઉતારી ગયાં અને હાથે ઉતરેલા રેલા ચાટતાં ચાટ્યાં ગયાં.

દુર્ગાને અહીંના રીતરિવાજની થોડી ધણી ખબર હતી. પણ જ્ઞાનદાએ આદદસ વરસના છોકરાઓને બીલકુલ નાગા કરતા જોઈને શરમથી મોઢું પાડી દીધું. છોકરીઓની પણ લગભગ એવી જ દશા હતી. જ્ઞાનદા જે ગામમાં રહેતી હતી એ પણ કંઈ શહેર નહોતું, પરંતુ ત્યાંના રસ્તાય સારા અને સડકો પણ પાકી હતી. અહીંની જેમ આંબા અને વાંસનાં ઝાડો ગામને ઘેરો ઘાલીને ગમે તેમ ઊભાં નહોતાં. અહીંની જેમ ચારે તરફથી છાણુમુતરની બદબો શ્વાસ નથો લેવા દેતી એવું નથી.

હજી પૂરું અંધારું તો થયું નહોતું ત્યાં એક શિયાળ આવીને આંગણામાં ઊભું રહ્યું. મોટો છોકરો મારવા દોડ્યો એટલે બીચારું પલાયન કરી ગયું. ચારે તરફ તમરાં અને વાગોળોએ એક-સરખી ચીસો પાડવા માંડી. ભીતને અડકેલી એક ઝાડની સૂકી ડાળીએ અચાનક એક ભયંકર અવાજ થયો તે સાંભળીને જ્ઞાનદાએ ધીરેથી માને પૂછ્યું—આ, આ અવાજ શાનો છે ?

આ પ્રશ્ન મામીએ પણ સાંભળી લીધો એટલે એણે જ ઉત્તર આપ્યો—બેટા, એ તો તકખપનો અવાજ છે.

જ્ઞાનદા કંપી ઊઠી. એણે પૂછ્યું—તકખપ કોણ ? તક્ષક નાગ તો નહિ ?

મામીએ કહ્યું—હા. બેટા એજ. પેલા કોઈ રાજાને કરડ્યો હતો તેજ. અહીં તો દરેક ઝાડમાં ભરાઈ રહે છે.

ઉત્તર સાંભળીને જ્ઞાનદાએ એક વાર પોતાની માતાના મુખ

પાણી ભેંધું. પહેલાં જ એને એમ થતું હતું કે પેટ ભરીને રહે, એને આવી વાત સાંભળીને એ તો બિચારી માતાની ગોદમાં લપાઈને ધૂસ્કે ધૂસ્કે રડવા માંડી. રડતાં રડતાં જ અસ્પષ્ટ સ્વરે કહેતી ગઈ—મા અહીંથી ચાલો, ચાલ્યા જઈએ. અહીં તો મારાથી પણ વાર જીવતું નહિ રહેવાય.

આ સાંભળીને મામીને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. એણે કહેવા માંડ્યું—એમાં ડરવાનું શું છે ? એ તો બધા દેવ છે. કોઈ દિવસ એ તો કોઈને રંજીડતા નથી. અને અહીં સાપ કરડવાથી માણસો કંઈ મરી જતા જ નથી. ભય તો જે કંઈ છે તે આ રાંડ એક્કેરીઆનો છે. એક વખત જેને પકડે છે તે તેને મુડદું બનાવીને જ મૂકે છે. આ સાલ વીસ દિવસથી એ રાંડ તારા મામાની પાછળ પડી છે. શરીરમાંથી રોજ ને રોજ લોહી નીચોવાતું જાય છે. જો થોડા દિવસ આમ ને આમ ચાલશે તો આ ગામમાં કોઈ કોઈને પાણી પીવડાવનાર નહિ રહે.

શાનદા નીકળતી વખતની અતુલની વાતો સંભારીને ચૂપ-ચાપ પડી રહી. એ રાત્રે એને જરાય ઉંઘ ન આવી. માની સોડમાંથી થોડી થોડી વારે જખડીને જાગી બેઠી. એમ ને એમ આખી રાત વીતી ગઈ. સવાર પડ્યું. નવી જગ્યા અને નવો પ્રકાશ આંખો આગળ હોવા છતાં શાનદાને જરાય આનંદ ન થયો. એના અંતરમાં જરાય ઉત્સાહ ન પ્રકટયો. ઉલ્ટું એના હૃદય પર ભાર વધ્યો.

આટલી મોટી કુંવારી છોકરી જોઈને ગામમાં આડોશી-પાડોશી કુતૂહલ અને આશ્ચર્યથી માંહોમાંહે ગુસપુસ કરવા માંડ્યા. બંગાલમાં છોકરીની સાચી ઉંમર કહેવાનો રિવાજ જ નથી. બધાજ માણે કે માબાપને બેચાર વર્ષ આછી ઉંમરજ લોકોને કહેવી

પડે છે. એટલે દુર્ગાએ જ્યારે કન્યાની ઉંમર તેર વર્ષની કહી, ત્યાં બધાએ પંદર સોળ તો રહેજો માની લીધાં. આ ઉપરાંત એક જ સંતાન હોવાને કારણે માબાપે અને ખાસ કરીને માલાએ પોતે એકાદ ખાધને દીકરીને હાથમાં ને હાથમાં રાખી હતી, એટલે જ્ઞાનદાનું આરોગ્ય પણ સુંદર હતું. અખંડિત આરોગ્યે આ વખત વધારે દુઃખ લાગ લાગ્યો. જ્ઞાનદાની સાચી ઉંમરની વિશ્લેષણે એનું નિરાગી અને સશક્ત શરીર જ સાક્ષી પૂરવા તૈયાર થયું.

એ દિવસ પણ હજી વીત્યા નહોતા ત્યાં ભાઈએ પ્રસંગ લઈને બહેનને કહ્યું—આ છોકરીને લીધે તો ગામમાં મોટું દેખાડવું ભારે થઈ પડ્યું છે. એક સુપાત્ર છોકરો મળ્યો છે, એની સાથે છોકરીના લગ્ન કરી નાંખવા છે ?

દુર્ગાએ કહ્યું—લગ્નની વાતચીત તો નહીં થઈ ગઈ છે એટલે હવે બીજો ઠેકાણો એવી વાતચીત ન થાય.

શંભુએ કહ્યું—તો તો પછી કંઈ જ હરકત નથી. પણ આવો સુપાત્ર વર સુભાગીને જ મળે છે. ૨૦-૨૫ વીધાં બહોતર જમીન, તળાવ, બાગ અને ધાનથી ભરેલું ઘર. બધું છે, વળી થોડો ભણેલોય છે.

વાત પૂરી થતાં પહેલાં જ દુર્ગા વચમાં બોલી બિડી—ભાઈ, હવે કાઈ પણ ઠેકાણે છોકરીનું લગ્ન થઈ શકે એમ નથી. આ વર્ષ પૂરું થાય એટલી જ વાર છે. આવતી સાલ તો હું રાગુને જરૂર પરણાવી દેવાની છું.

પાછું શંભુએ કહ્યું—પણ મારી સમજણ પ્રમાણે તો આજ આસોમાં છોકરીનું લગ્ન કરી નાંખવું જરૂરનું છે.

પાછો ઉત્તર આવ્યો નિર્વિઠ સમજાવે “મારે કશું છે”

ક્રીડીને દુર્ગાદેવી ત્યાંથી ઊઠી ગઈ. ધીરે ધીરે એ વાત બહાર આવી ગઈ કે મોટાભાઈ કહેતા હતા એ વર બીજો કાંઈ નહિ પણ શંભુનાથની હયાત પત્નીનો મોટો ભાઈ જ હતો. એ સાહેબ પહેલી પત્નીના મૃત્યુથી છેલ્લા છ મહિના થયાં બેકારી હાલતમાં આમતેમ નિરાંતે રખડતા હતા. આજ હાલતમાં વધારે વખત એમનું રહેવું લોકોને મુનાસિબ લાગતું નહોતું. ખાસ કરીને ઘરમાં કુચ્યાંબચ્યાં હોવાને કારણે એક ઉંમર લાયક કન્યા સાથે લગ્ન કરી લેવું અનિવાર્ય હતું.

આજ કારણથી કદાચ દુર્ગાદેવીના વારંવાર અસ્વીકાર છતાં એ સુપાત્ર એક દિવસ પોતાના બનેલીને ઘેર પધાર્યા. આવતાંની સાથે જ એમની નજરે જ્ઞાનદા પડી, અને સાહેબ કન્યાને વણપૂછે પસંદ કરીને જ પાછા ઘેર ગયા. ત્યાર બાદ તો શંભુનાથના સ્નેહનો આગ્રહ બહેનની ઉપર કંઠાર અત્યાચાર રૂપે પ્રકટ થવા માંડ્યો. એક દિવસ એમણે બહેનને સ્પષ્ટ સંભળાવી દીધું કે પ્રિયનાથની ગેરહાજરીમાં પોતે જ બહેન અને ભાણેજના સાચા વાલી છે અને આજ આસોમાં એઓ જળરજસ્તીથી પોતાના પસંદ કરેલા સુપાત્રની સાથે કન્યાનું લગ્ન કરી દેશે.

ભાઈની સાથે વાદવિવાદ કરીને દુર્ગાએ અંદર આવીને જ્ઞાનદા પર નજર નાંખી તો એને સ્પષ્ટ લાગ્યું કે છોકરીએ બધી જ વાતો સાંભળી લીધી છે. રડી રડીને જ્ઞાનદાની આંખો લાલચોળ બનીને ફૂલી ગઈ હતી. છોકરીને પોતાની સોડમાં એંચીને માતાએ સ્નેહભર્યા વાતસલ્યથી કહ્યું—બેટા, હું છું ત્યાં સુધી તને શાનો ડર છે ?

દુર્ગાએ મુખેથી અભયદાન તો અવશ્ય આપ્યું, પણ બચને

લીધે એનું પોતાનું હૃદય અંદર ને અંદર કાંપતું હતું. આ જીલ્લામાં જખરજસ્તીથી લગ્ન કરાવી દેવું એ રોજની સાધારણ ઘટના છે એની દુર્ગાને ખબર હતી.

માતાની છાતીમાં મોઢું સંતાડીને છોકરી તો ધૂસ્કે ધૂસ્કે રોવા માંડી. માતાએ એના માથા ઉપર હાથ મૂક્યો. તાવની ગરમીથી એનું શરીર સળગતું હતું. માતાએ પોતાના પાલવથી જાનદાના આંસુ લૂછતાં કહ્યું—એટા, તાવ ક્યારથી આવ્યો ?

“કાલ રાતનો ”

“મને કશું કેમ નહિ ? આજકાલ અહીં મેલેરીઓનો તો ખાર નથી.”

છોકરી ચૂપ રહી; કંઈ ઉત્તર ન આપ્યો.

ભાભીની સાથે હજી સુધી દુર્ગાએ સંબંધની ગાઢતા વધારવાનો પ્રયત્ન નહોતો કર્યો. માત્ર ભાભીનો ભયાનક ચહેરો અને એનાથીય વધારે ભયાનક હાસ્ય જોઈને જ એ એનાથી ડરતી નહોતી, પણ એની કર્કશ વાણી પણ દુર્ગાથી સહન થતી નહોતી. ગામડાની સ્ત્રીઓ સ્વભાવથી જ જરા ઉંચે સાદે બોલે છે, પણ દુર્ગાની ભાભીનો અવાજ દૂરથી સાંભળનારને પણ એમ લાગે કે જાણે એ કાઠની સાથે ઝવડો કરે છે. અને ભાભીની તો જેવી બોલવામાં તેજ હતી તેવીજ લડવામાં પણ પ્રવીણ હતી. પણ તેનો એક ગુણ દુર્ગાએ જાણી લીધો હતો—એ ગળે પડીને કાઠની સાથે લડવાઝવડવા માગતી નહોતી. એના માર્ગમાં વચ્ચે ન આવનારને એ કશી જ નડતર નહોતી કરતી. એ એના કુચ્ચાંબચ્ચાંની સંભાળ અને ઘરકામમાં મશગૂલ રહેતી.

પહેલાં આવતાંની સાથે જ દુર્ગાની ભાભીને સંધવામાં

સહાય કરવાની ઇચ્છા હતી. પણ ભાભીએ આ પહેલાં જ કહી દીધું હતું કે દુર્ગાબહેન, ચારમાંય દિવસ માટે આવ્યાં છો એટલે તમને કંઈ જ કામ કરવા નહિ દઉં. એ પોતે જ પોતાનું દેવ-મંદિર અને રસોડું કાઢને સોંપવા તૈયાર નહોતી.

એટલે દુર્ગાને એ તરફની એક રીતે નિરાંત હતી.

આજે વાર થઈ એટલે ભામિનીએ બારણા આગળ આવીને સ્વાભાવિક ખૂમ પાડીને કહ્યું—દુર્ગાબહેન, કેમ આજે કંઈ ખાવા-પીવાની ઇચ્છા નથી? આ રાંધેલું બધું અમારે જ ખાવાનું છે?

દુર્ગાએ માથું ઉંચું કરીને કહ્યું—છોકરીને સખત તાવ ચઢ્યો છે ભાભી, એટલે તમે પરવારી લો. અમે તો આજે જમી શકીએ એમ નથી.

ભાભીએ કહ્યું—છોકરીને તાવ છે પણ તમે તો જમી લો ! તમે શા માટે નથી જમતાં ? અને તાવ તો કોને નથી આવતો ! આલો બેઠો, જમી લો.

દુર્ગાએ હુખખા અવાજે કહ્યું—ભાભી, તમે નકામે આમલ ન કરશો. રાત્રીને તાવ છે એટલે મારાથી મોંમાં કાળીઓ નહિ મૂકાય.

“તમારી તો બાઈ, બધી વાતો વિચિત્ર જ લાગે છે.” કહીને ભામિની ચાલી ગઈ.

રસોડાના ચોકમાં રહ્યાં રહ્યાં જ ભામિનીએ સલાહ પોકારી કે—તાવ ચઢ્યો હોય તો વૈદ્યને બોલાવીને ઉકાળાની ગોઠવણ કરો ! મેલેરીઆના તાવમાં વળી અપવાસ કાણુ કરે ? બધા જ ખાય છે, પીએ છે. અમારે ત્યાં જૂએ મરવાનો પાઠ કાઢને આવડતો નથી.

આટલી વણુમાગી શિખામણુ આપીને એ તો પોતાના કામ-કાજમાં પરોવાઈ ગઈ.

ત્રીજે પહોર ભામિની પોતે જઈને ઉકાળો તૈયાર કરીને લઈ આવી અને જ્ઞાનદાને કહ્યું—સો બેટા, આટલો ઉકાળો પી આવ તો. પછી ઊઠીને જરા દાળભાત જમી લેજે.

જ્ઞાનદા મામીથી ખુબ ડરતી હતી. જરાય સામનો કર્યા વિના ઊઠીને એણે કડવો ઉકાળો પીધો ને એ તો સડકજ થઈ ગઈ. ઉકાળો પીને જ્ઞાનુ તો પાછી સૂઈ ગઈ. દુર્ગા એ વખતે ત્યાં નહોતી. ગડબડ સાંભળીને એ જ્ઞાનદા પાસે દોડી આવી અને ત્યાંનું દશ્ય જોતાં જ થંભી ગઈ. ભામિની આંગણુમાં આવીને ફળિયાવાળાઓને સંભળાવવા લાગી કે—આવી મિજાજ છોકરીને લઈને અમારે ગરીબ ઘેર આવવાની શું જરૂર હતી ?

એ દિવસથી જ જ્ઞાનદાની પીડા દિનપરદિન વધવા માંડી. મામીએ તે દિવસે કહ્યું હતું કે: “અહીં ગામડામાં સાપ વગેરે કરડવાથી તો કેટલા માણસો મરે છે ! જે કંઈ મરે છે તે આ રાંડ મેલેરીઆને લીધે જ. એક વાર એના પંજમાં સપડાયલો માણસ નથી બચી શકતો.” એ વાત ચરિતાર્થ જાતી ચાલી. થોડા દિવસોમાં તો જ્ઞાનદાથી ખાટલામાંથી ઊઠાતું પણ નહોતું.

તે દિવસે કારતકની સંક્રાન્તિ હતી. દુર્ગાએ કાટડીમાં જઈને જે દશ્ય જોયું તેથી એને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું. ભામિની જ્ઞાનદાને ઓશીકે બેસીને તેને માથે હાથ ફેરવતી હતી, એ આશ્ચર્યનું કારણ હતું. એક તો ધરતું અગત્યનું કામકાજ છોડીને આવા કાલતુ કામને માટે એને વખત જ નહોતો. અને તેમાંય પરાઈ છોકરીની આજ વણુમાગી સેવા કરવાનું પોતાની ભાણીનું અગત્યનું નિમિત્ત કાર્ય હતું. એટલે દુર્ગાને પોતાના ભાઈએ

જ્ઞાનદાના લગ્ન વિષે કરેલા દબાણનું સ્મરણ થયું અને ભયના માર્યા એને રોમાંચ થયાં. એને જરાય સંશય ન રહ્યો કે ભાભીની આ લીલા એ ઉદ્દેશની સિદ્ધિનો પ્રયત્ન માત્ર છે. કારણ કે દુર્ગાને પહેલેથી જ જાણ થઈ હતી કે ભાભીનીએ જ પોતાના ભાઈ સાથે જ્ઞાનદાનાં લગ્ન કરાવવા માટે પોતાના ઉપર દબાણ કર્યું હતું, અને રોજ એજ એમને વારંવાર આ વિષે ટકાર કર્યા કરતી.

આજે ભાભીનીએ સ્વરને જરા ધીરો અને કામળ બનાવીને કહ્યું—દુર્ગાબહેન, તારકેશ્વરમાં જે મોટા ડોક્ટર રહે છે તેમને બોલાવવા મેં તમારા ભાઈને મોકલ્યા છે. તાવ તો રોજ ને રોજ વધતો જાય છે, એ સાફ ચિહ્ન નથી.

દુર્ગાએ અસ્પષ્ટ સ્વરે જે કંઈ કહ્યું એ સ્પષ્ટ સાંભળાયું નહિ. કારણ ડોક્ટર બોલાવવાના સમાચાર સાંભળીને પણ એના અંતરમાં કશો આનંદ ન થયો.

ભાભીની પોતાનું ધરકામ કરવા ચાલી ગઈ. જ્ઞાનદાએ ઓશીકા નીચેથી એક ચિઠ્ઠા કાઢીને કહ્યું—જવાબ આવી ગયો.

ક્યાં છે જોઈ !—કહીને માએ તરત જ ચિઠ્ઠા છોકરીના હાથમાંથી લઈ લીધી, પણ તરત જ પોતાના અસહ્ય આગ્રહને દબાવીને એ ચિઠ્ઠીને બંને હાથની મુઠ્ઠામાં ચાંપીને ચૂપચાપ બેસી રહી. એક વાર વિચાર્યું કે લાવ વાંચી જોઈ. બીજી વાર વિચાર આવ્યો કે વાંચવી ઠીક નથી. છોકરીએ તો ચિઠ્ઠી આપી પણ માતાથી છોકરીનો પત્ર વંચાય ?

દુર્ગાએ ધીમા સ્વરે પૂછ્યું—અતુલે શું લખ્યું છે, બેટા ?

જ્ઞાનદા કરવટ બદલીને જ સૂતી હતી. એણે ટૂંકાણુમાં એટલું જ કહ્યું—અહીં આવવું ઉચિત નહોતું એવું બધું જ લખ્યું છે.

પત્રની આ બે જ વાતો સાંભળીને માતાની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. દુર્ગાએ મનમાં ને મનમાં પુર્વોક્ત વાક્યની પુનરાવૃત્તિ કરી: “અહીં આવવું ઉચિત નહોતું એવું બધું જ લખ્યું છે !” દુર્ગાનું હૃદય માતૃભાવથી ભીંજાઈ ગયું. એણે અતુલનું મુખ સંભારીને અસંખ્ય આશીર્વાદ આપી મનમાં જ કહ્યું—કાણુ જાણે એ છોકરાની કેટલી મોટી મર્મભેદી વ્યથા આટલા શબ્દોમાં છૂપાઈ છે. જ્ઞાનદાને અહીં તાવ આવ્યો, એટલે જ એણે તે દિવસે કહ્યું હતું કે હું તો એમની ગંગાયાત્રા જોવા કલકત્તાથી આવ્યો છું. સાચું છે. હું ગમે ત્યાં જઈ અને ગમે તે કંઈ પણ છોકરીને લઈને આ રોગભર્યા ગામડામાં આવવું ઉચિત નહોતું. ગમે તેટલું દુઃખ વેડીને પણ ત્યાં જ પડી રહેવું ઠીક હતું.

પત્રના કાગળને અપૂર્વ મમતાથી મૂઠીમાં રાખતાં એને કેટલીય સ્મૃતિ તાજી થઈ—સ્વામીની મૃત્યુશય્યા પર અતુલની પ્રતિજ્ઞા, મહાપ્રસાદ આપવાને બહાને બંગડી આપી જવી અને પોતાની સગી માસી સ્વર્ણમંજરીની સાથે લડી પડવું. તે દિવસે એ કલકત્તાથી દોડી આવ્યો એનું રહસ્ય એની માતાએ જાણ્યું છે; પાડપાડોશીઓએ તો તેજ દિવસે જાણ્યું હતું. આનંદ અને ગૌરવથી દુર્ગાનું માતૃહૃદય ભરાઈ ગયું. એણે મનમાં જ કહ્યું—મારે છો રહી કાળી કદરૂપી છોકરી. એ કાળી કદરૂપી છોકરીના ગૌરવ અને સૌભાગ્યને લોકો ય જોઈને છક થઈ જશે. કાંઈક કાળી છે અને ભમરો ય કાળો જ છે તો !

દુર્ગાએ છોકરીને પૂછ્યું—હવે કેમ છે, બેટા ?

જ્ઞાનદાએ કહ્યું—હવે તો ઠીક છે, મા.

દુર્ગાએ ફરીથી પૂછ્યું—બેટા, અતુલે મારે માટે કંઈ લખ્યું છે ?

સાનદા—મા, વાંચી જુઓ ને !

હવે દુર્ગાથી કુતૂહલ ન જીરવી શકાયું. બારી પાસે અજ-
ણે જઇ પત્ર ઉઘાડીને વાંચવા માંડ્યો. આટલા મોટા કાગળમાં
જ પંક્તિઓ લખેલી જોઈને પહેલાં તો એને એમ લાગ્યું કે
ઠાકરીએ ઉતાવળમાં બીજો જ કાગળ આપી દીધો છે. પરંતુ
રત જ સરનામામાં શ્રીચરણેષુ જોઈને મનમાં જ હસીને કહ્યું—હં,
મેટલે જ ઠાકરીએ પત્ર વાંચવાનું કહ્યું. આ તો મારા જ નામનો
પત્ર છે.

પત્રમાં લખ્યું હતું—મેં તો જતી વખતે કહ્યું હતું કે
તો મેલેરીઆનું જન્મસ્થાન છે. સાનદાને તાવ આવે છે.
સાંભળીને ખૂબ દુઃખ થયું છે. આશા છે, જલદી સારું થઇ જશે.
મહીં અમે બધા કુશળ છીએ. મારા પ્રણામ સ્વીકારજો.

ઠાકરીને પૂછવામાં પહેલાં તો દુર્ગા જરા અચકાઇ, પણ
તાનો જીવ હતો એટલે પૂછ્યા વિના ન રહેવાયું. પાસે બેસીને
ઠાકરીના લુખ્યા વિખરાયલા વાળમાં આંગળીઓ રમાડીને ધીરે
ધીરે દુર્ગાએ પૂછ્યું—બેટા, તારા પત્રમાં અતુલે જરૂર દિલગીરી
ખતાવી હશે, નહિ !

સાનદાએ અચકાઈને મોઢું ફેરવીને કહ્યું—મારો વળી
પત્ર જ ક્યાં છે, મા ! આ એક જ પત્ર આવ્યો છે.

દુર્ગાએ જરા હસીને કહ્યું—બેટા મારે એ પત્ર જોવો નથી,
તો તો સાંભળીને જ સુખ થાય છે. એણે પત્રમાં તારી ઉપર
સ્ત્રો ઉતાર્યો હશે એ તો હું તરત સમજી ગઈ.

સાનદા વચમાં જ બોલી ગઈ—ના મા, હું સાચું કહું
હું. મારો જુદો પત્ર એમણે લખ્યો જ નથી. આ એક જ પત્ર
આવ્યો છે.

જ્ઞાનદા કરવટ બદલીને સૂઈ રહી.

ત્યારે આજ બે ચાર પંક્તિઓ લખી છે ? બીજું કંઈ જ નથી ?—કહીને દુર્ગા થોભી ગઈ. માતાની આંગળીઓ જે છોકરીના વાળમાં અનેક પ્રકારની વિચિત્ર ગતિમાં સંચરતી હતી તે પણ લાકડાની જેમ કહણુ થઈ ગઈ. આમ ને આમ વિના બોલે થોડી વાર બેસી રહીને દુર્ગા ઊઠી ગઈ.

પાછા પહેલાંની જેમ દિવસો વિતવા માંડ્યા.

માગશરને ઠંડો પવન સુસવાતો હતો. દુર્ગાની બચપણની એક બહેનપણી પિયેર આવી હતી. આજે બપોરે છોકરીની તબિયત જરા ઠીક જોધને એ પોતાની સખીને મળવા એને ઘેર ગઈ. રસ્તામાં ટપાલીને બોલાવીને દુર્ગાએ પૂછ્યું—કેમ દાસુ, મારા નામના કંઈ કાગળપત્ર નથી લાવતો ?

દાસુએ હસીને કહ્યું—પત્ર આવતો જ નથી એટલે તમને ક્યાંથી લાવીને આપું, બહેન ?

દુર્ગાએ સંદેહભર્યા સ્વરે પૂછ્યું—મારા અથવા મારી દીકરી જ્ઞાનદાદેવીના નામનો પત્ર જ નથી આવતો ?

દાસુએ કહ્યું—બહેન આવતો હોત તો જરૂર તમને આપી જત; વહેંચનાર તો હું જ છું ને.

તો પણ દુર્ગાએ ફરીથી કહ્યું—ના પણ, દાસુ તારા થેલાને જરા ફરીથી જો. સંભવ છે કદાચ આજે કાગળ આવ્યો હોય. ત્રણ ત્રણ કાગળો લખ્યાં છતાં જવાબ ન આપે એવો મારો અતુલ નથી.

દાસુએ વૃથા પરિશ્રમ ન કરતાં કહ્યું—ના, બહેન, તમારો પત્ર નથી. આવશે તો હું પહેલાં તમને આપી જઈશ, બસ.

હવે એણે જવા માંડ્યું. દુર્ગાએ રોકી ને પાછું કહ્યું—પણ દાસુ, એમ તો ન બને કે પત્ર તારી પોષ્ટઓફિસમાં જ પડી રહે ? કારણ પોષ્ટમાસ્તરને અમારા નામની ખબર નથી. કદાચ ટેબલના ખાનાખાનામાં પડી રહ્યો હોય. બાકી મને તો અહીં બધા ઓળખે છે. હું જઈને પોષ્ટમાસ્તરને કહું કે જરા સંભાળપૂર્વક મને ટેબલ વગેરે જોવા દે.

દુર્ગાની વ્યાકુળતા જોઈને દાસુને દયા આવી. એણે કહ્યું—બહેન, તમને જરૂર પોષ્ટમાસ્તર જોવા દેશે, પણ એ બધું નિષ્ફળ થશે. તમારી એવી ઇચ્છા છે તો આજે હું જ પાછો ફરીને બધું ફરી વાર જોઈ જઈશ અને મળશે તો તમને તરત પાછો આપી જઈશ, બસ ?

ઉત્તરની રાહ જોયા વિના ટપાલી ચાલ્યો ગયો.

દુર્ગાદેવીએ આખા જગતના દેવદેવીઓની માનતા માનવાની શરૂઆત કરી—હે દુર્ગામૈયા, હે કાળીમાતા, એક જ પત્ર જો શોધતાં શોધતાં મળે તો.....

જ્ઞાનદાની આટલી ખિમારી સાંભળીને પણ અતુલ ઉત્તર ન લખે એ શી રીતે મનાય ? એણે અમુક પત્ર લખ્યો હશે પણ વચમાં ક્યાંક ગુમ થઈ ગયેલો. દુર્ગા આવા આવા વિચાર કરતી હતી.

શું મનુષ્યની આશા ! હજારો લાખો સંભવ—અસંભવ જલ્પના—કલ્પનાઓમાં એક વાર પણ દુર્ગાદેવીના ધ્યાનમાં એ વાત ન આવી કે અતુલના મનના ભાવો કદાચ બદલાયા પણ

હોય ! અને કદાચ એમ થયું હોય તો ! એણે એક વાર પણ એવું ન બિચારું કે અતુલની જે કામના અત્યંત ગુપ્ત રૂપે સંપૂર્ણ આવરણમાં નિર્વિવાદ રૂપે પ્રકટી ચૂકી હતી. તેને આવા કસમયે ખુલ્લા પ્રજ્ઞામાં ખેંચી લાવવાથી પલક મારતાં જ સૂકાઈ જઈ શકે છે ! એને મનમાં એમ પણ ન થયું કે આવખતે સેંકડો વિરોધી શક્તિઓ જાગૃત અને સાવધાન બનીને એ ઠિંછાનું ગળું મરડી શકે છે. માણસ એવું જ સ્વાર્થાન્ધ પ્રાણી છે !

દુર્ગા પોતાની બહેનપણીને ઘેરથી જરા સવેળા ઘેર પાછી ફરી. છોકરીની પચારી પાસે આવતાં એણે પહેલાં એજ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે—જ્ઞાનુ, દાસુ કંઈ કાગળપત્ર આપી ગયો ?

છોકરીએ કુંઠિત સ્વરે કહ્યું—ના, મા.

આજે બે મહિના થયાં, ત્રણ ત્રણ પત્રો લખ્યા છતાં એકનો પણ ઉત્તર નથી આવતો. દુર્ગાએ સંશયભર્યા સ્વરે કહ્યું—તું કદાચ સૂતી હોઇશ અને કોઇએ જવાબ નહિ વાળ્યો હોય, એટલે દાસુ પત્ર લખને પાછો આવ્યો ગયો હશે. હું ઘરમાં ન હોઉં ત્યારે એટલે, તું એક પણ દિવસ જાગી ન શકે ?

આટલું કહીને દુર્ગાદેવી મોઢા પર ઉદાસીનતા લાવીને આવી મઠ. જ્ઞાનદા શાંત બેસી રહી. એ બિચારી જરાય સૂતી નહોતી. પણ આ કેરીઅત આપીને માતાને વધારે હિંચકેવી એને ઠીક ન લાગ્યું. માતાની સામે એના એક જ પ્રશ્નનો એક જ ઉત્તર ન આવતાં એ બિચારી લજ્જાના ભારથી દબાઈ જતી હતી.

દુર્ગા તરત જ પાછી આવી. ઝોરડાની બહારથી એણે જ્ઞાનુને સવાલ પૂછ્યો—પણ દાસુએ મને તો કહ્યું હતું કે જનતાર સુધી સોધીને એ પત્ર જરૂર આપી જશે.

કાણુ જાણે કેમ દુર્ગાને શ્રદ્ધા એસી ગઈ હતી કે આજે તો અતુલનો પત્ર આવ્યો જ હશે.

છોકરીએ કસો જ જવાબ ન આપ્યો. એ તો એક મેલી પથારીમાં મોઢું સંતાડીને પડી રહી. પરંતુ દુર્ગાને એટલાથી સંતોષ ન થયો એટલે એણે પોતાના ભત્રીજાને પોષ્ટઓફિસમાં મોકલ્યો અને ખબર મંગાવી કે હાલુ પત્ર લખેને નહોતો આવ્યો.

ત્યાર પછી ત્રણ ચાર દિવસ પત્રની આશામાં ને આશામાં ખૂબ વ્યાકુળતામાં પસાર થયા. જ્યારે જુઓ ત્યારે પત્રની વાટ જોતી અને નિરાશા મળતી ત્યારે બેચેન બની જતી. આખરે હતાશ બનીને એણે અતુલની માતાને નામે એક પત્ર લખ્યો. અતુલની માતાનો તરત જવાબ આવ્યો કે અતુલ કલકતે આર્ન-દમાં છે, અને એના લણવાના કામમાં નિરાંતે દિવસો કાઢે છે.

દુર્ગાને એ પત્રમાં ઉપેક્ષાનો સૂર લાગ્યો. આમ ને આમ માગસર વીત્યો અને પોષ પણ ચાલ્યો ગયો, પણ અતુલનો પત્ર ન આવ્યો. માહની અધવચ્ચે જેમતેમ કરીને છોકરીની તબિયત જરા સુધરી ત્યાં માતા બિમાર પડી. આટલી મોટી નિરાશા એનાથી આખરે સહન ન થઈ.

આ સિવાય ભાભી તરફ એના અંતરમાં દ્વેષ જામતો હતો. ભાભીનો ઉલ્લેખ કરવાની વારી આવતી તો કેટલાંય વિશેષણો વાપરી નાંખતી. જેમ જેમ દિવસો જતા હતા તેમ તેમ એ ધૂણતી માત્રા વધતી જતી હતી, એનું એક બીજું પણ કારણ હતું. એ કારણ તે એ કે જ્ઞાનદાના મીઠા અને મળતાવડા સ્વભાવથી જ ભાભીનીએ એ છોકરીને ચાહવાનું શરૂ કર્યું હતું. અને એજ કારણે એ એની સેવાચાકરી પણ કરતી. પણ ભાભીના આ

વાતસલ્યમાં સ્વાર્થની ગંધ જોઈને દુર્ગા મનમાં ને મનમાં દ્વેષથી સળગી ઊઠતી.

એના શરીરે મોટાં મોટાં કબ્બ સહન કર્યાં હતાં. એ દુઃખો અને વેદનાઓમાં જ ઉછરી હતી. પણ હવે એનાથી કબ્બ સહન થાય એમ નહોતું. માહ ઉતરતાં ઉતરતાં તો ખિચારી ખાટલાવશ બની ગઈ. છોકરીએ રડતાં રડતાં કહ્યું—મા, હવે અહીં રહેવું ઠીક નથી. ચાલો આપણે ગામ જતા રહીએ. ત્યાં જે થવાનું હશે તે થશે.

દુર્ગા રાજી થઈ ગઈ. આ વખતે અહીંથી જવામાં એના સહમત થવાનું કંઈ ખાસ કારણ નહોતું. માત્ર ભાભીના વાતસલ્યના ફંદામાંથી છૂટવા એનું મન તલપી રહ્યું હતું.

બહેનના જવાના સમાચાર સાંભળીને શંભુ ચેંટરજી એ પ્રસ્થાનના વિરોધી થઈ બેઠા. એ વખતે સવારના સાત આઠ વાગ્યા હશે. શંભુનાથે સંધ્યાતર્પણ વગેરે નિત્યકર્મથી પરવારીને પાવડીઓ ખખડાવતા આવીને જૂમ પાડી—દુર્ગા !

દુર્ગા પરસાળમાં એક થાંભલાને ટેકે મોટું ઘોતી હતી. જ્ઞાનદા માતાને લોટાથી પાણી આપતી હતી. ભાઈનો અવાજ સાંભળીને દુર્ગાએ કહ્યું—શું છે, ભાઈ ?

શંભુનાથે કહ્યું—આજે તો તારાથી નહિ જઈ શકાય.

દુર્ગાએ કહ્યું—કેમ, ભાઈ ?

શંભુનાથે કહ્યું—કેમ, ભાઈ શું ? તારે ખાતર હું કંઈ ક્રોધને વચન આપીને જૂઠો પડું ? મારા સ્વભાવમાં એવી વાત જ નથી.

ભાઈએ શું વચન આપ્યું છે એ ન જાણવા છતાં દુર્ગાનું હૃદય ધડકવા માંડ્યું. એણે ધીરેથી પૂછ્યું—શાનું વચન આપી ચૂક્યા છો, ભાઈ ?

શંભુનાથે કહ્યું—શાનદાના લગ્નનું. હવે વધારે દિવસ કંઈ મારાથી છોકરીને કુંવારી રાખી ન શકાય. એટલે જ આપણા નવીનચંદ્રની સાથે આ ફાગણની પાંચમેજ મેં લગ્નની વાત પાકી કરી દીધી છે. એણે છોકરીને ઘરેણાં પણ સારા આપવાનું કહ્યું છે. મેં જોયું કે સંબંધ બધી રીતે યોગ્ય છે, એટલે મેં તે વાત નક્કી કરી નાંખી.

આ વાત સાંભળીને દુર્ગાને માથે વિજળી પડી. રડવા જોવી ચક્રને એણે કહ્યું—મને પૂછ્યાગાછ્યા વિના તમે શી રીતે વચન આપી દીધું, ભાઈ? હું જીવું છું ત્યાં સુધી આ સંબંધ નહિ થાય.

શંભુનાથે ક્રોધ કરીને કહ્યું—કેમ નહિ થાય ? તારા કહેવાથી એણું કંઈ નહિ થાય ? હું છોકરીનો મામો છું અને વાલી છું; એટલે હું કહું તેજ થવાનું. તારે ખાતર હું કંઈ વચન ન પાળું એ ન બને, એની તને ખબર છે ? ઇર્ષ્યાના કહેવાથી જ માત્ર હું ઈશ્વર બદલી નાંખું એવા આપનો હું છોકરો નથી, સમજ ?

હવે દુર્ગા સાથે જ રોઈ પડી, અને બોલી—ભાઈ, હું મરી જઈશ તોય છોકરીનું લગ્ન અહીં નથી કરવાની. મારી દીકરીને ખાતર તમારે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી.

આટલું કહેતાં કહેતાં તો એનું ગળું રૂંધાઈ ગયું અને ચોતાની વાત પણ પૂરી કરી શકી નહિ.

આ રૂદન જોઈને શંભુનાથ વધારે ચિઠ્ઠાઈ ગયા. એમણે મોહું ભારે કરીને કહ્યું—જે, દુર્ગા, શુભ કાર્ય વખતે રોકકળ ટીક નથી. જે નથી થવાનું તે મારાથી નથી જ થવાનું.....

વાત પૂરી પણ નહોતી થઈ ને ભામિનીએ રંગભૂમિ પર દર્શન દીધાં. બન્ને હાથ છાણથી ખરડાયલા હતા, એટલે વાંસીદું વાગતી વાગતી આવી હતી. પરસાળમાં આવીને સ્વામીને લક્ષ્ય

બનાવી તૂટેલી થાળીની જેમ રણકી ઊઠી—સાંભળ્યું. જરા સંભળાવો તો ખરાં કે તમારા શેષિલા સુપાત્રનું નામ શું છે ?

સ્ત્રીના રંગદંગ જોઈને શંભુનાથ વિચલિત થઈ ગયા. પણ મોટું ગંભીર રાખીને બોલ્યા—એ ગમે તે હોય, તારે તેમાં શું ?

છાણથી લખદાયલા હાથ પટકાવીને ભામિની કૂદકો મારીને વધારે નિકટ આવી અને આંખો મહોલ્લો સાંભળે એવા જોરથી કહેવા માંડ્યું—મામા થયા છે તે મોટા ! નવીનની સાથે લગ્ન કરવાં છે નહિ ? અને પેલા વ્યાજ સહિત સો રૂપિયા દલાલીમાં વાળી આપવા છે ? એટલે નવીન સુપાત્ર છે, કેમ ? નવીન તમારો તો સાજો પણ મારો તો ભાઈ છે એની તમને ખબર છે ? તાડી પીને અને ગાંજના દમ મારીને પાંચ છોકરાંની માને આઠમે મહિને પેટમાં લાત મારીને મારી નાંખી, એ લાયક વરને આ બિચારી ગાય જેવી છોકરી પરણાવવી છે, નહિ ? તમને ગળે ફાંસો ખાવા દોરકું કેમ નથી મળતું તે આવા કાળાધોળા કરવા એકા છે. ધિક્કાર છે, લ્યાતન છે, તમને !

બહેન અને ભાણેજ આગળ પોતાનો દંભ ઉઘાડે પડી જવાથી શંભુનાથ ક્રોધના વેગને સંભાળી ન શક્યા. પગમાંથી પાવડી કાઢીને જોરથી બોલી ઊઠ્યા—ચુપ રહે હરામખોર !

હવે તો ભામિનીએ પણ મિજબાન ખોઈ દીધો. એણે તો એવું ભયાનક રૂપ બનાવીને બોલવા માંડ્યું કે એ દશ્ય આંખોએ જોયા વિના વર્ણન માત્રથી સમજાય એમ હતું જ નહિ. એણે કહ્યું—જુઓ, હવે ફરીથી આ ‘હરામખોર’ની ગાળ મોઢામાંથી કાઢી તો બળતું લાકડું મોટામાં ન ધાતું તો હું પાંચુ ઘોષાત્રની છોકરી નહિ ! એટલે જબરજસ્તીથી તમે છોકરીનું લગ્ન કરી નાંખશો, એમ ને ? તમે એના કાણુ થાવ છો તે ? એ બિચારી છોકરીને

લઈને હમણાં જો દિવસથી અહીં આવી છે, એટલામાં તમે એને ધમકાવનારા કેણુ ? શાક કાપવાની મારી છરી જોઈ રાખજો. સાળાખતેવી ખન્નેના સાથે નાક ન કાપું તો ભામિની નહિ, એટલું યાદ રાખજો.

આ રણુચંડીની મૂર્તિની સામે શંભુ એટરજી વેરામ ગયા. એમના મુખમાંથી એક અક્ષર પણ ન નીકળ્યો. શાંત રીતે પોતાની આરડીમાં ચાલ્યા ગયા.

હવે ભામિનીએ દુર્ગા ભણી ફરીને કહ્યું—દુર્ગાબહેન, એ તો આખા ગામનો ઉતાર છે. તમે આખાં ત્યારથી એ એજ હાડમાડમાં રચ્યોપચ્યો છે કે, શી રીતે આ સોનાની પૂતળીને વાંદરાના હાથમાં સોંપી દઉં, અને પોતાને માથે જે સો રૂપિયાનું દેવું અને એનું વ્યાજ ચઢ્યું છે તેમાંથી નિરાંતે છૂટકારો મેળવી લઈ જમીન છોડાવી લઉં. અને વળી મુઝો ઉપરથી કહે છે કે હું તો છોકરીનો મામો છું.

પણ વાર શ્વાસ લઈને પાછું ભામિનીએ શરૂ કર્યું—તમને સાંભળીને દુઃખ થશે એટલા ખાતર મેં તમને અત્યાર સુધી કંઈ નહોતું કહ્યું. અને હમણાં પણ નહોતી કહેવાની, પણ આ દેડનું મૂળ સ્વરૂપ તમને દેખાડવા ખાતર જ મારે આટલું બોલવું પડ્યું. તે દિવસે મેં કહ્યું કે બિચારી છોકરી તાવમાં સડસડે છે, જરા ડોક્ટરને બોલાવી લાવો; તો મને કહ્યું કે મારી પાસે એટલા પૈસા નથી. બહેન, મારી પાસે પેલી ચાંદીની માળા હતી તે ધરેણે મૂકીને મેં ડોક્ટરને બોલાવ્યો ત્યારે આટલું થયું. તોય એ નિર્લજ્જ કહે છે કે હું છોકરીનો વાલી છું. મુઝો, એનું મોઢું બજે. દુર્ગાબહેન, તમે જરાય ડરશો નહિ. હું બેઠી છું ત્યાં સુધી એ ભાંગીઆની મગદૂર છે કે શાનું નામ લે. હું આજે જ

તમારા જવાની ગોઠવણ કરી આપું છું. તમે નિરાંતે ઘેર જઈને સ્નાનનો યોગ્ય વિવાહ કરજો. છોકરીનું લગ્ન કરીને પછી જ્યારે તમારું મન માને ત્યારે જરાય સંકોચ વિના અહીં ચાલ્યાં આવજો.

દુર્ગા થાંભલાને આશરે જોમની તેમ જોસી રહી. એની આંખોમાંથી આંસુઓની ધારા વહી ચાલી.

કંઈને કંઈક ધીરો કરી ભામિનીએ સ્વામીને સંબોધીને કહેવા માંડ્યું—અનાથ જાણીને બિચારાઓ ઉપર નાહકનો જીલમ શા ખાતર કરો છો, ભાઈ ? એમને માથે કંઈ ભગવાન બેઠો છે કે નહિ ? હા, હું તો સાચું કહું છું કે જે પોતાને પરમેશ્વરે આપ્યું તેટલું જ પ્રમાણિકતાપૂર્વક આવપીઓ. પારકી રકમ લઈને પેટ મોટું કરવાની દાનત કાણુ જાણે ક્યાંથી થાય છે ? એવું કરનારનું ભગવાન કદી ભણું નથી કરતો.

એજ દિવસે બપોરે દુર્ગાના જવાની બધી ગોઠવણ થઈ ગઈ.

બળદગાડીમાં બેસતાં પહેલાં દુર્ગાએ સાચોસાચ ભામિનીના મગમાં પડીને એના પગ આંસુથી ભીંજવી દીધા. દુર્ગાએ કહ્યું—ભાભી, તમે મોટાં ભાભી છો, એટલે હું આશીર્વાદ તો ન દઈ શકું, પણ એટલું તો કહું છું કે ભગવાન તમને આનો બદલો જરૂર આપશે. મારે ખાતર તમે એકની એક પેલી ચાંદીની માળા પણ વેચી નાંખી !

ભામિનીએ ખુલ્લા દિલે હસતાં હસતાં કહ્યું—એ માળાને મારે શું કરવી હતી, દુર્ગાબહેન ? દુર્ગાબહેન, તમે એટલું જ ઇચ્છો કે આ ચાર ચૂડીઓ અને કપાળે કંકુનો ચાંદલો રાખીને સ્વામી, પુત્ર અને ગાય-બ્રાહ્મણની સેવા કરતાં કરતાં મરી જાઉં. હો, હવે જોસી જીવ. બીમારીનું શરીર છે એટલે ઊભા ઊભા ચાકી જવાશે. સ્નાન બેટા, મામીને ત્યાં તને બહુ દુઃખ પડ્યું,

પણ મામીને યાદ કરીને પાછી આવજો. જરૂર હોં, બેટા !

ભામિનીએ જ્ઞાનદાને છાતી સરસી ચાંપીને જખરજસ્તીથી એના હાથમાં બે રૂપિયા મૂક્યા.

ગાડી ચાલ્યા પછી દુર્ગાએ આંસુ લૂછતાં લૂછતાં કહ્યું—
ભાભી, જાણ્યેઅજાણ્યે ઘણા અપરાધ કર્યા છે તે માફ કરજો.

ભામિનીનું હાસ્ય શમી ગયું. એની આંખમાંથી પણ જોર કરીને આંસુ સરી પડ્યાં. આંસુ લૂછીને એણે કહ્યું—‘મહેન, અપરાધ તો અમારા થયા છે. જ્ઞાનુ બેટા, મામાનામી પર ગુસ્સો ન કરીશ. બેટા, આવતી મોસમમાં મારા જમાઇને લઇને જરૂર આવજો. જોજો ભૂલતી નહિ હોં કે !

આટલું કહીને લાંબે સંભળાય એવો નિઃસાસો નાંખીને ભામિનીએ આંસુ લૂછ્યા.

ખબર આખ્યા વિના જ એકાએક દુર્ગા પોતાને ગામ આવી
અધ. જ્ઞાનદાનો ચહેરો જોતાં જ એની મોટી કાફી હસી પડી.
અને બોલી—અરે ! જ્ઞાનુ બેટા, આ શું ! તારા માથાના વાળ
ક્યાં ગયા ? ઓ નાની વહુ, આ જ્ઞાનુ તો જરા જો ! બહેન,
મામામામીએ ચામડી પણ બાળીબાળીને કાળી કરી નાંખી !

જ્ઞાનદા માથું નીચું રાખીને છાનીમાની બેસી રહી. નાની
કાફી આવી એટલે તરત જ જ્ઞાનદાએ ઊઠીને પ્રણામ કર્યા.

નાની વહુ જોધને કંપી ઉઠી અને બોલી—હેં ! આ તારી
શું દશા થઈ ગઈ, બેટા !

મોટી કાફીએ જરાય અતિશયોક્તિ વિના કહ્યું—જાણે
ચુડેલ જોધ લો; રાત્રે અંધારામાં મળે તો કોઈ ડરી જ જાય.

આટલું કહીને સ્વર્ણમંજરી હસી પડી. પણ આજે નાની
વહુ જોધાણીને હસવામાં સાથ ન આપી શકી. એ ગમે તેવી
હતી, પણ એ બાળકોની માતા તો હતી જ ને ? છોકરીના
કંગાલ ચહેરા તરફ જોધને એનું માતાનું હૃદય જાણે તૂટી ગયું.

પાસે બેસીને એણે જ્ઞાનદાને માથે અને મોઢે હાથ ફેરવ્યો.

જ્ઞાનુને મોઢેથી રોગની વિગતવાર વાતો સાંભળીને એક લાંબો શ્વાસ લઇને એણે કહ્યું—તો બેટા, તું તરત જ કેમ ન ચાલી આવી ? મેં કંઈ તને આવવાની ઓછી મનાઇ કરી હતી ? દુર્ગા બહેન ક્યાં છે ?

જ્ઞાનદાએ કહ્યું—માને તો રસ્તામાં જ તાવ ચઢ્યો હતો, એટલે એમને ઓરડામાં સૂવાડીને આવી છું.

સ્વર્ણમંજરીએ કહ્યું—એ તો એવી જ દશા થાય. ગમે તેમ પણ હું મોટી જોદાણી છું ! આમ છલુકો કરીને ચાલ્યા જવું ભગવાને સહન ન કરે.

નાની વડુ જ્ઞાનદાનો હાથ પકડીને એની માને જોવા ઊભી થઈ. જોદાણીની કડવી વાતો આજે એને એટલી બધી અપ્રાસંગિક અને કડવી લાગી કે એનાથી એ સહન જ ન થઈ. એણે ન રહેવાયું એટલે કહ્યું—મોટીબહેન, બેત્રણ વર્ષ મધુ-સંક્રાન્તિનું વ્રત કરો તે બીજે જન્મે જરા મીઠી જીભ મળે.

સ્વર્ણમંજરી આ કઠોર મંતવ્ય સાંભળવા માટે તૈયાર નહોતી. એટલે ક્રોધ અને આશ્ચર્યની મારી અવાજ બની ગઈ, પણ પાછી સ્વભાવ પ્રમાણે ગજીને બોલી—નાની વડુ, તેંય ભારે કરી હોં ! આટલા દિવસ પછી દુર્ગા વડુના શોકમાં હમદર્દી દેખાડવાની તારી વૃત્તિ ઉછળી પડી કંઈ ? બાપ રે ! તને પણ અહ્ભુત ઠોંગ કરતાં આવડે છે.

નાની વડુએ કંઈ જવાબ ન દીધો. જ્ઞાનદાનો હાથ પકડીને એ બીજા ઘરમાં ચાલી ગઈ. નાની વડુનું આ વર્તન જ્ઞાનદાને માટે નુકસાનકારક નીવડ્યું. એક તો એની અને એની માતાની તરફ સ્વર્ણમંજરીનો દ્વેષ બાણીતો હતો, તેમાં નાની વડુની આ સહાનુભૂતિએ તો ગળાય કરી દીધો.

હરિપાલપુરમાં તો તાવ ચઢતો ત્યારે દુર્ગા સૂઈ રહેતી અને ઉતરતાં પાછી થોડું કામકાજ કરીને એકાદ વખત રસોઈ પણ ખનાવતી. પરંતુ અહીં આગ્યા પછી બીજી જ દશા થઈ ગઈ. પાડપડોશ અને ગામની સ્ત્રીઓએ દિનરાત સહાનુભૂતિનો પ્રવાહ વહેવડાવીને એને બિલકુલ પથારીવશ જ કરી દીધી.

નીલકંઠ મુકરજીની વહુ દુર્ગાને જોવા આવતાં જ બાણે આસમાનથી નીચે પડી ગઈ. કપાળે આંખો ચઢાવીને કહ્યું—આ તેં શું કર્યું, દુર્ગા? હવે દીકરીનું લગ્ન ક્યારે કરીશ ? છોકરી તો એટલી બધી ઉંમર લાયક થઈ છે કે એની સામે ય નથી જોવાતું.

દુર્ગાએ થાકેલી આંખોને બંધ કરીને ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું—મોટીબા, મને શી ખબર કે ભગવાનની કૃપાદષ્ટિ ક્યારે થશે.

મોટીબાએ કહ્યું—એ તો ખરું, પણ બેટા આપણે કાશીશ તો કરવી જોઈએ ને. ભગવાન પોતે આવીને તો કંઈ છોકરીની સામે નથી ઊભો રહેવાનો ?

દુર્ગાએ કંઈ ઉત્તર ન આપ્યો.

પળ વાર પ્રતીક્ષા કરીને મોટીબાએ ફરીથી ચલાવ્યું—પિયેરમાં ભાઈએ લગ્ન માટે કંઈ પ્રયત્નો ન કર્યા ? અહીં દિયેર કશું બોલે છે કે નહિ ?

“ભગવાન બાણે.” કહીને દુર્ગા કરવટ બદલીને સૂઈ ગઈ.

એક કલાક પછી આદરિણી આવી. ઓટલા ઉપરથી જ ખૂબ પાડીને કહ્યું—દુર્ગાવહુ, અત્યારે કેવી તબીબત છે ?”

સાનદા પલંગને એક છેડે બેસીને માતાના પગ દાબતી હતી. તેણે ઉત્તર આપ્યો—હજી તાવ એવો ને એવો જ છે, ફાધબા.

દુર્ગાએ મોઢું ફેરવીને આવનાર ભણી જોઈને કહ્યું—આવો ને બહેન.

નહિ ભાભી, ખૂબ વાર થઈ છે. હવે તો જઈશ. હું તો એમ કહેતી હતી કે હવે છોકરીનાં લગ્ન માટે ઉતાવળ કરીને કંઈ કરી નાંખો. બેસી રહેવામાં સાર નથી. મારાથી આટલું બધું ન કહેવાય, પણ કહ્યા વિના નથી રહેવાતું. પહેલાં તો છોકરી જરા દેખાવડીય લાગતી હતી, પણ આ મેલેરીઆએ તો એને કાચલ જેવી બનાવી દીધી. જાનુ, માથાના વાળ તાવમાં જ જતા રહ્યા ?

જાનકાએ માત્ર માથું હલાવ્યું અને નીચું મુખ કરીને બેસી રહી. આદમિણીએ સ્વરને જરા કામળ કરીને કહ્યું—પેલા કળિયાવાળા ગોપાલ ભટ્ટાચાર્યય ફરીથી લગ્ન કરવાના છે. એક વાર અનાથનાથને મોકલીને જરા ખબર તો કઢાવ, દુર્ગા ?

“સારું, કહીશ.” કહીને દુર્ગા એક લાંબો નિસાસો નાંખીને બીંત ભણી મોઢું કરીને સૂઈ રહી.

આમ ને આમ કેટલાય માણસો હિતોપદેશ સંભળાવી ગયા, પણ જેમની રાહ દુર્ગા પાણીની માફક જોતી હતી, એમાંથી કાંઈનાં દર્શન ન થયાં. અતુલ પણ એક વાર ન આવ્યો, અને એની માતાએ પણ મોઢું ન બતાવ્યું.

નાની વડુના અંતરમાં દયા અને મમતાનો અભાવ નહોતો, પણ એની પ્રકૃતિ જરા આળસુ હતી. એ ઉપરાંત એને દિવસો હતા એટલે જાનકાને બોલાવી, જ્યારે સ્વર્ણમંજરીએ કહ્યું—જુઓ, રોગનું બહાનું હંમેશા ન ચાસે બેટા. અને તારી મા કદાચ માંદગીને કારણે કંઈ ન કરી શકે પણ તું હવે કંઈ નાની

નથી; એટલે તું જ સવારે તારા કાકા માટે કેમ રસોઈ તૈયાર ન કરે ?

ઝોરડીમાં સૂતેલી નાની વહુ જેઠાણીના આ ઉપદેશને અન્યાય સમજીને પણ ચુપ રહી. પારકાના દુઃખમાં એ બધાનો અનુભવ જરૂર કરતી હતી, પણ પોતે થઈને કંઈ પણ મહેનત-મજૂરી કરી દુઃખીના દુઃખમાં સમભાવ દેખાડવો એ એને માટે અસાધ્ય હતું.

જ્ઞાનદા તરત રાજ થઈ ગઈ. એણે ધીરે અવાજે કહ્યું—હા, કાકી, હું કરી શકાશ.

હજી જ્ઞાનદાને રોજ રાત્રે તાવ આવતો હતો, પણ માતાને દુઃખ થાય એટલા ખાતર એ વાત એણે કોઈને કહી નહોતી. ખોખલા નિર્જીવ દેહન મળરૂકે એ જળરજસ્તીથી પથારીમાંથી ઉઠાડતી. તો પણ એણે કાકીના કહેવા સામે જરાય મોં બગાડ્યું નહિ, કે હા કહેવામાં આંચકો ખાધો નહિ.

દુઃખી માઆપનું સંતાન હોવા છતાં જ્ઞાનદા પોતાના માઆપની એકની એક છોકરી હતી. એનું લાલનપાલન માતપિતાએ પ્રેમ અને લાડથી કર્યું હતું. પણ બચપણથી જ મોટાઓની આજ્ઞાને માથે ચઢાવીને જરાય સંકોચ વિના એનો અમલ કરવાનો જ્ઞાનદાનો સ્વભાવ થઈ ગયો હતો.

પરંતુ આજે એણે જે જવાબદારી પોતાને માથે લીધી એની મુશ્કેલીઓ કોઈ ભલે ન જાણે પણ નાની વહુ સારી રીતે જાણતી હતી.

મોટી જેઠાણીના આ અત્યંત અનુચિત હુકમને સાંભળીને નાની વહુ મનમાને મનમાં બળી રહી, પણ ઉઘાડે છોગ સામનો કરવાની એની હિંમત ન ચાલી; એને ભય હતો કે પોતે જો કંઈ બોલશે તો એને માથે જ સવારની રસોઈની જવાબદારી પડશે.

ખીજે દિવસે વખત થતાં કાકાને નાહીને અંદર આવતાં જોઈને જ્ઞાનદા થાળી પીરસીને એમની આગળ મૂકવા જતી હતી, ત્યાં જ “હાં, હાં” કરીને મોટી કાફી દોડતી આવી પહોંચી. પાસે આવીને બોલી—ક્યાં જાય છે, જાનુ ?

જ્ઞાનદાએ સંકોચાઈને કહ્યું—કાકા નાહીને તૈયાર થઈ ગયા છે.

“તેમાં તારે શું ?” કહીને સ્વર્ણમંજરી ચીઠાઈ ગઈ. ચીઠભરી બોલી—મેં તને થાળી લઈ જવાની ના નહોતી કહી ? તારું પીરસેલું વળી પુરખો ખાય ખરા કે ?”

દુર્ગા ઉઠીને પોતાના ઓરડાની બહાર બેઠી હતી. જૂમો સાંભળીને ડરતી મારી એ તરફ તાકીને જોવા લાગી.

નાની વહુએ તરત પોતાના ઓરડામાંથી બહાર આવીને પૂછ્યું—શું છે, મોટી બહેન ? કેમ આટલાં ચીઠાવ છો ?

સ્વર્ણ કોઈના તરફ ધ્યાન ન દેતાં પેલી બિચારી ગાય જેવી છોકરીને સંબોધીને વ્યાખ્યાન આપવા માંડ્યું—પોતાને હાથે થાળી પીરસીને લઈ જવાથી ખુશ થઈને કાકા તને ગોદમાં બેસાડીને ફરવા લઈ જશે, અને કોઈ રાજકુમાર સાથે પરણાવી દેશે, નહિ ? આટલી નાની ઉંમરે દીક દીક ચાળા શીખી છું.

આટલું કહીને જ્ઞાનુના હાથમાંથી થાળી છીનવી સ્વર્ણ ચાલી ગઈ.

દુર્ગા રોજ ને રોજ હજારો તરેહની જવાબોની બળા બળાને અસહિષ્ણુ બનતી જતી હતી. આ વખતે છોકરીને નાહકની પંજવણી જોઈને રડતાં રડતાં બોલ્યા વિના એનાથી ન રહેવાયું, એટલે જ્ઞાનદા ઉપર જ બધો ગુસ્સો ઠાલવીને બોલી—કાળમુખી, મોટાઓનું કહ્યું માનતી નથી તે તારું મોત કેમ નથી આવતું ?

જ્ઞાનદા છાનીમાની રસોડામાં ચાલી ગઈ. એણે એ પથ્રુ ન કહ્યું કે આ વસ્તુને માટે કોઈએ એને કશું જ કહ્યું નહોતું.

માથું ઉંચું કરીને પ્રતિવાદ કરવાનો એનો સ્વભાવ જ નહોતો.

આ અત્યાચારનો પ્રતિવાદ કાઈ કરી શકે એમ હોય તો તે નાની વહુ હતી. પણ એ પોતાની કર્કશા જેઠાણીને સારી પેઢે ઓળખતી હતી એટલે જાણી જોઈને જ મૂગી રહી. સ્વર્ણ જેટલી લડાઈખેર હતી, તેટલી જ સ્વમાનના જ્ઞાનથી શૂન્ય હતી. એને મોઢે કાંઈ એના હજારો દોષ સાખીત કરી આપે તોય શરમીંદુ થવું એને આવડતું જ નહોતું. આમ કરવાથી એ વધારે નિષ્કુર બનીને છોકરી પર અત્યાચાર કરશે એની નાની વહુને અરાબર ગમ હતી. એટલે જ એને છાનામાતા જ્ઞાનદાની પાછળ પાછળ રસોડામાં આવીને સ્નેહ અને સહાનુભૂતિપૂર્વક છોકરીને માથે હાથ ફેરવીને કહ્યું—મોટી કાકીનું કહેવું કેમ ન માન્યું, બેટા ?

હજી સુધી જ્ઞાનદા આટલી કઠોર યાતના સહન કરી રહી હતી, પણ આ સ્નેહની સહાનુભૂતિ એને અસહ્ય થઈ પડી. એક વાર આંખ ઉંચી કરીને નાની કાકીની સામે જોતાં જ આંસુભરી એ એને બાઝી પડી અને બોલી—કાકી, મને કાંઈએ કશું જ કહ્યું નહોતું. નહિ તો હું એવી ભૂલ કદી ન કરું.

જ્ઞાનદા ધૂસકે ધૂસકે રોઈ પડી.

નાની વહુએ પોતાના પાલવથી જ્ઞાનદાના આંસુ લૂછ્યા પણ એને એ ન સમજાયું કે કયા શબ્દો બોલીને આ દુઃખી છોકરીને આશ્વાસન આપવું.

આમ ને આમ આ અભાગી છોકરીના દિવસો વીતવા માંડ્યા. ઘરમાં ને બહાર, પોતાના અને પારકા, બધા મળીને એને હેરાન કરતા. આ રોજના અત્યાચાર અને પરેશાનીથી એને બચાવનાર કાંઈ જ નહોતું.

હવે તો પકડીને ઉઠાડ્યા વિના દુર્ગાનું ઉઠવુંએસવું અશક્ય બની ગયું હતું. અને જ્ઞાનદા વિના એની સેવામાં હાજર રહેનાર બીજું કોઈ નહોતું. એટલે ઘરનાં હજાર કામકાજ કરતાં કરતાં પણ વચ્ચે વચ્ચે જ્ઞાનુ માતાની પથારી આગળ આંટો દઈ જતી.

આજે સવારે પણ જરા અવકાશ મળતાં જ્ઞાનદા આવીને માતા પાસે બેઠી હતી, અને ધીરે ધીરે એની પીઠ પર હાથ ફેરવતી હતી. અકસ્માત એક પરિચિત સ્વર સાંભળીને એનું કાળજી અંદરથી ધડકી ઉઠ્યું.

હોળીની રજાઓમાં કાલેજ બંધ થઈ હતી, એટલે અતુલ ઘેર આવ્યો હતો. બે ત્રણ સાથીદારોની સાથે રંગગુલાલ રમીને મુઠામાં થોડો ગુલાલ ભરીને ‘માસી’ની વ્હાલભરી હાંક મારી અતુલ ઘરમાં આવ્યો.

આજકાલ દુર્ગા એક તરેહની ખુમારીમાં અડધી જાગતી અને અડધી બેહોશ ખાટલા પર પડી રહેતી હતી. અતુલનો અવાજ સાંભળીને માતા જાગી ન જાય એ આશંકાથી જ્ઞાનદા બાકુળ બની ગઈ. એ જાણતી હતી કે મા પાણીની જેમ મનમાં

ને મનમાં એ માણસની રાહ જોયા કરે છે. પણ આ દિવસોમાં અને દશામાં પહેલાંનું એનું સ્વાભાવિક ધૈર્ય, ગાંભીર્ય અને સ્વમાન ધીરે ધીરે ઓસરતું જતું હતું. એની બુદ્ધિ અને વિવેક-શક્તિ પણ વેગબંધ વિકૃત બનતી જતી હતી. જે મા કલહનો આભાસ જોઈને પણ શંકિત બની જતી હતી તે હવે કલહ-કોલાહલથી એપરવા રહેતી, એ જ્ઞાનદાએ સ્પષ્ટપણે જોઈ લીધું હતું. એટલે જ્ઞાનદાને મનમાં ભય પેડો કે કદાચ અતુલની મુલાકાતથી માતાના અંતરમાં અશોભન કલહ જન્મે.

અને શું કરવાથી એ મુશ્કેલી ટળે એ જ વિચારે જ્ઞાનદા વ્યાકુળ બની ગઈ હતી. ધીરે પગે એ બારણા બંધ કરવા જતી હતી, ત્યાં જ માતાએ ક્ષીણ સ્વરે પૂછ્યું—જ્ઞાનુ, એટા ! અતુલ જેવો અવાજ સંભળાયો ?

જ્ઞાનદા બારણાં બંધ કરીને પાછી આવીને બોલી—કાણ જાણે મા, એ તો નહિ હોય.

દુર્ગાએ કહ્યું—વાહ ! એ જ હશે ! જરા ઉઠીને જો તો ખરી.

જ્ઞાનદાને ખબર હતી કે ચર્ચા કરવાથી એ કોધે ભરાશે. એટલે ધીરે ધીરે જઈને એણે ઝાંકીને બહાર જોવાની ચેષ્ટા કરી, પણ કંઈ જ દેખાયું નહિ. આંગણાને પેલે છેડે બીજા માણસોના સ્વરમાં અતુલનો સ્વર માત્ર એને સંભળાયો.

આટલા જ સમાચાર લઈને એ પાછી ફરી શક્તી હતી, પણ એક વાર અતુલનું મુખ જોવાનો લોભ એને ઠેલીને જરા આગળ લઈ ગયો.

એ ચુપચાપ આગળ જઈને એક થાંભલાને ઓથે ઊભી

રહીને જોવા લાગી. એણે જોયું કે એની મોટી માસીના પગ પર મુઠીભર ગુલાલ નાંખીને અતુલ હસતો ઉભો છે. ફળિયાના બીજ છોકરાઓએ પણ દેખાદેખી અતુલનું અનુકરણ કર્યું.

નાની વહુ ત્યાં હાજર નહોતી. થોડી પીડા થતી હોવાથી એ પોતાની ઓરડીમાંથી બહાર જ આવી નહોતી. પાછા વળવાની પ્રયત્ન છવ્ઠા છતાં ભાનભૂલી હાલતમાં જ્ઞાનદા જ્યાંની ત્યાં જ ઉભી રહી. અકસ્માત જાણે વજ્રધાત થયો હોય એમ જ્ઞાનદાએ પાછળ ફરીને જોયું તો એની દુર્બળ માતા લથડતી આથડતી એ જ તરફ આવતી હતી.

જ્ઞાનદાએ દોડીને બન્ને હાથે માતાને પકડી લીધી અને વ્યાકુળ સ્વરે કહ્યું—મા એ તરફ ન જઈશ, ચાલો પાછા.

દુર્ગાએ લાલ આંખો કરીને પૂછ્યું—કેમ ?

જ્ઞાનદાએ કહ્યું—‘કેમ’નો ઉત્તર હું નથી આપી શકતી. બસ, પણ તું પાછી ચાલ. એમની હવે આશા નકામી છે.

“પણ અભાગી મને છોડ તો ખરી” કહીને અમાનુષિક બળપૂર્વક દુર્ગા પોતાની દીકરીના બાહુબંધનમાંથી છૂટી થઈ ગઈ. જ્ઞાનદા પુતળીની જેમ જોતી જ રહી અને પછી માતાની પાછળ ગઈ. સૌએ આશ્ચર્યની વચ્ચે જોયું કે જેનામાં એક પગલું ભરવાની શક્તી નહોતી તે દુર્ગા આવીને સામે ઉભી છે.

એનું કંગાલ મુખ એ વખતે ભૂખ્યા વાદ જેવી દૃષ્ટિથી જરા વિચિત્ર લાગતું હતું. એ ભયંકર નેત્રો ભણી એક વાર તાકીને, અતુલે દષ્ટિ ભયની મારી પાડી દીધી.

દુર્ગાએ કહ્યું—અતુલ, અમે તારું શું બગાડ્યું હતું કે અમારું આમ સર્વનાશ કર્યું ?

અતુલ શું જવાબ આપે ! અપરાધના ભારને લઈને એનું ચાથું જ ઉંચું ન થયું.

પણ ઉત્તર વાળવાનું કાર્ય અતુલની વતી સ્વર્ણમંજરીએ કયું ; એનામાં હૃદય નામની કોઈ વસ્તુ તો હતી જ નહિ. એટલે સહજ ભાવે જ શિર ઉઠાવીને બોલી—અતુલે તમારું શું સર્વનાશ કયું ?

દુર્ગાએ કહ્યું—બહેન, તમને એનો જવાબ ન હોય. મેં જેને પૂછ્યું એ જ જાણે છે કે એણે અમારું શું સર્વનાશ કયું !

સ્વર્ણ બોલી—દુર્ગાવહુ, અમે કંઈ ધાસ નથી ખાતાં. અમે પણ બધું સમજીએ છીએ. અતુલે કંઈ તમારી દીકરી સાથે લગ્ન કરવાનું કરારનામું લખી આપ્યું હતું, તે આટલા માણસોની વચ્ચે એને શરમિંદો બનાવવા દોડી આવ્યાં ? જાઓ, જરા ઓરડામાં પધારો. આજે હોળી જેવા હર્ષ અને રંગના તહેવારને દિવસે મારા ઘરમાં રહીને નાહકનો કંકાસ ન કરાવશો.

“ બહેન, હું કંકાસ કરું છું ? ” કહીને દુર્ગાએ અતુલને સંબોધીને કહેવા માંડ્યું—અતુલ, તને ખબર નથી કે અમારું આ એક વર્ષ કેમ ગયું ! એ તો અમારો ભગવાન જ જાણે છે. પણ જો તારા મનમાં આવું જ હતું તો એમને મરતી વખતે શા ખાતર નકામી આશા આપીને છેતર્યાં ?

હવે સ્વર્ણમંજરીથી ન રહેવાયું, એટલે તાડુકાને બોલી—જુઓ, દુર્ગાવહુ, મારાજી છોકરાને વધારે સતાવવામાં તમે સાર નહિ કાઢો. અમે બેઠાં છીએ ત્યાં સુધી એવું વચન આપવાની એની માલીકી નથી.

આટલા બધા માણસોમાં આ પ્રસંગ બનવાથી અતુલને

પોતાનું અપમાન લાગતું હતું. માસીના વચનોનું બળ મેળવીને એણે આખરે કહ્યું—મેં કંઈ પોતે લગ્ન કરવાનું વચન આપ્યું હતું ? જ્ઞાનુ મારા પગ છોડતી નહોતી અને નાહકનો કંકાસ ચતો હતો, એટલે એમાંથી ઉગરવા મેં જરા કુશળતાપૂર્વક કામ લીધું, એને તમે વચન શી રીતે માની લીધું ?

સ્વર્ણમંજરી જોરથી લયાનક રીતે હસી પડી. અને બોલી—
આખરે ! આ લાજ વિનાની છોકરીએ પોતે જાતે તને કહ્યું હતું કે મારી સાથે જ લગ્ન કરી લો ? આખરે ! આ કળિયુગ નહિ તો બીજું શું ?

અતુલે કહ્યું—જૂઠું કહેતો હોઉં તો આ તમારી છોકરીને જ પૂછી લો. દુર્ગામાસી પણ સાક્ષી પૂરશે, કે જ્ઞાનુ મારા પગમાં માથું પછાડતી હતી કે નહિ ? અને નહિ તો હું કંઈ આવી છોકરી સાથે લગ્ન કરત ? મારે માટે નદીતળાવ આપઘાત કરવા ખુલ્લાં હતાં.

અતુલના સાથીઓ બીજી તરફ મોઢું ફેરવીને હસવા લાગ્યા.

દુર્ગા આ અપમાનથી પાગલ જેવી બની ગઈ. એણે ચીઠાઈને કહ્યું—અરે, ઓ નિષ્કુર ! ઓ કૃતમ્ ! તને નદી-તળાવ ન જડતાં હોય તો હું બતાવું. તારા જેવાને માટે તો આપઘાત વિના બીજો માર્ગ નથી. જે છોકરીનું તેં આટલા બધા માણસો વચ્ચે આટલું કડ્ડુ અપમાન કર્યું, એ જ છોકરીએ તને યમરાજના હાથમાંથી છીનવી લઈને જીવતનદાન આપ્યું છે, એ બધું આજે તને શી રીતે સાંભરે ?

દુર્ગાનો ચિત્કાર સાંભળીને પોતાનું દુઃખ બૂલીને નાની વહુ જહાર દોડી આવી. એણે જોયું તો સ્વર્ણમંજરી ઉછળીને કહેતી હતી—ઓ અભાગણી, તને સરમ નથી આવતી આટલું બોલતાં !

નીકળ, મારા ઘરમાંથી. હમણાં જ તારું કાળું કર.

જ્ઞાનદા ઊભી હતી; પણ એક જડ પથરની મૂર્તિની જેમ થંભી ગઈ હતી. લજ્જા, ધૂણા, અભિમાન ને અપમાન કંઈ પણ એના હૃદયને સ્પર્શ કરી શકે એમ નહોતું. આ બધા ભાવોથી પર થઈને એ તો ગુપચુપ જડમૂર્તિની જેમ તાકતી ઊભી જ રહી હતી.

આ થંભેલી છોકરી તરફ ભયથી જોઈને એને હલાવીને નાની વહુએ કહ્યું—જ્ઞાનદા !

નાની વહુએ પોતાની ઓરડીમાંથી જ બધું સાંભળ્યું હતું.

નાની વહુએ કહ્યું—એટા, તારી માતાને ઘરમાં લઈ જા.

ચાલો મા—કહીને જ્ઞાનદા દુર્ગાને અંદર લઈ ગઈ.

સ્વર્ણ બોલી—નાની વહુ ! જોઈ આ હિંમત ?

અતુલે બોલું હસતા કહ્યું—નાની માસી, સાંભળ્યું બધું ?

સ્વર્ણ મંજરીએ પુટેલી કાંસાની થાળીની જેમ હલકલચાં અવાજે કહ્યું—ચણાડી જેટલી છોકરીની આવી લીલા ! કળિયુગ નહિ તો બીજું શું ?

નાની વહુએ જરા હસીને કહ્યું—ઘોર કળિયુગથી જ આપણું રક્ષણ છે, મોટી બહેન ! બીજો કોઈ યુગ હોત આ પ્રસંગથી ધરતીમાતા લજ્જાની મારી ફાટી જત, અતુલ !

આટલું કહીને એ પોતાની ઓરડીમાં ચાલી ગઈ.

આ કટાક્ષની કાતીલતા ન સમજવાથી સ્વર્ણ પુર થઈને બોલી—હું પણ એ જ કહું છું, નાની વહુ.

પણ અતુલના ચહેરા પર જાણે કોઈએ શાહી દોગા દીધી.

નાની વહુનો કટાક્ષ સ્વર્ણમંજરી ન સમજી, પણ અતુલને તો એ કારી ધાની જેમ વાગ્યો. એને લાગ્યું કે આ હોગીન! દિવસોમાં આખે શરીરે રંગગુલાલ છાંટીને મોઢા પર કાળપ લગાડીને કાઢએ છટો મૂકી દીધો છે.

મૂળ વાત આજ સુધી છપી હતી, પણ તે હવે પ્રકટ થઈ ગઈ. પાડપડોશની દુર્ગાની હિતસ્ત્રી સ્ત્રીઓએ એને સમાચાર પણ પહોંચાડી દીધા કે આ જ ઘરમાં અતુલનાં લગ્ન નક્કી થઈ ગયાં છે. અનાથનાથની મોટી દીકરી માધુરીની સાથે એનાં લગ્ન થશે. અને આમાં નક્કી કરાવવાનું બધું કામ સ્વર્ણમંજરીએ આગળ પડીને કર્યું છે.

માધુરી બચપણથી જ એના મામા પાસે કલકત્તામાં રહેતી, મહાકાળી પાઠશાળામાં ભણતી હતી. અંગ્રેજી, બંગાળી અને સંસ્કૃત એ પાઠશાળામાં ખાસ શિખવાતાં. સંગીત અને ગૂંથણ પણ ત્યાં ફરજિયાત હતાં. અને આ ઉપરાંત એને ઘેર ખાસ ધાર્મિક શિક્ષણ પણ આપવામાં આવતું હતું. અને માધુરીની સૌથી મોટી વિશિષ્ટતા તો એનું રૂપ હતું.

આ વખતે દુર્ગાપૂજનની રજાઓમાં માધુરી પોતાના પિતાને ઘેર આવી હતી, તે વખતે જ લગ્નની વાતચીત નક્કી થઈ ગઈ હતી. અતુલ જેવું સુપાત્ર વગર શોધે અને વગર મહેનતે આવી મળ્યું. માધુરીના આ સુભાગ્યમાં અને ઘરવાળાઓની આ ફતેહમાં સ્વર્ણમંજરીનો જ મોટો હિસ્સો હતો.

નાની વડુના ભાઈ શ્રીમંત હતા, અને એમની માતા પણ હજી હયાત હતી. માતાએ પોતાની દીકરીને સુવાવડ આવવાની ખજાર સાંભળીને એને પોતાને ઘેર તેડી લાવવા માણસ મોકલ્યું, તેની સાથે જ માધુરી આવી હતી. માધુરી દુર્ગાકાકીને ઘણા સમયથી મળી નહોતી, એટલે આવીને સૌથી પહેલી એ દુર્ગાને પ્રણામ કરવા ગઈ.

ચિરંજીવ થાવ બેટા.—કહીને આશીષ આપતી દુર્ગા માધુરીને એકાદશે જોઈ રહી. એક તો માધુરી સુંદર તો હતી જ તેમાં વળી મામામામીએ જરા શણુગારીને મોકલેલી એટલે કપડાંધરેણાંનો ઠાઠ હતો તે જુદો.

માધુરીની મામી કલકતાની દોકરી હતી. છોકરીઓને કેમ શણુગારવી એ કળામાં એ પારંગત હતી. માધુરીના શરીર પર નહિ જેવાં જ ધરેણાં હતાં, પણ જેટલાં હતાં એટલાં સુંદર અને શોભીતાં હતાં. સાડી પણ બહુ કીમતી નહોતી, પણ એની ફેશન સાવ નવી હતી. દુર્ગાની આંખો માધુરીને જોઈ જ રહી.

એકાએક એક લાંબો શ્વાસ દુર્ગાના મુખમાંથી નીકળી ગયો—
ઓહ ! છોકરી તો સોનાની પ્રતિમા છે. તરત જ પાસે બેઠેલી કદરૂપી જ્ઞાનદાને જોતાં જ દુર્ગાની આંખોમાં પાણી આવ્યું. કરવટ બદલીને ટુપ્પા સ્વરે એનાથી બોલી દેવાયું—અને મારે પેટે આ ફૂતરી અવતરી.

માધુરીના આવતાંની સાથે જ એનાં રૂપ અને શણુગાર જોઈને જ્ઞાનદા પોતાની હીનતાને કારણે સંકોચથી પડી ગઈ હતી.

માધુરીએ ઘણું દિવસે બહેનને વાતો કરવા માટે પોતાની સાથે બહાર આવવા આગ્રહ કર્યો. એના ઉત્તરમાં જ્ઞાનદાએ અસ્પષ્ટ સ્વરે જે કંઈ કહ્યું તે બરાબર સમજાયું નહિ. પરંતુ એ સાંભળીને દુર્ગા તીખા સ્વરે બોલી ઊઠી—આ કાણું મોઢું લઈને હવે વારંવાર બહાર જવાની જરૂર નથી.

જ્ઞાનદા ચુપચાપ બેસી રહી.

માધુરીના ગયા પછી મૂગા કલેશથી દુર્ગાએ “હં...આં...” કયું એટલે જ્ઞાનદાએ ધીરેથી માતાને પૂછ્યું—બા, માયું દાખી આયું ?

“નહિ.”

“હવા એક વખત.....”

વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં દુર્ગા ચિદાઈ ઊઠી—મારે કંઈ જ નથી કરવું. તું તારું કાળું મોઢું લઈને મારી પાસેથી હટી જ.

આ ગુસ્સો બહાર કાઢીને અશક્ત દુર્ગાએ જોરથી લાત મારીને જ્ઞાનદાને હડસેલી દીધી.

જ્ઞાનદાએ ખૂબ સહન કર્યું હતું, પણ આ લાત એનાથી સહન ન થઈ. પલંગ પરથી નીચે પડેલી જ્ઞાનદા ચુપચાપ પડી જ રહી અને નીચેની જમીન એના આંસુથી ભીંજાઈ ગઈ.

મનમાં તે મનમાં એનો અંતરાત્મા કકળી ઊઠ્યો—ઓ, ભગવાન ! મેં આટલો મોટો કયો અપરાધ કર્યો છે કે મારી માતા સુધ્ધાં મારો તિરસ્કાર કરે છે ! મારામાં રૂપ નથી, મારી પાસે ધરણ્યાંકપડાં નથી, મારે પિતા નથી; પણ એમાં મારો શું દોષ ? દિવસ જાય તેમ તેમ મારી ઉંમર વધે એમાં પણ મારો શું ગુન્હો ? ભગવાન ! મારો અપરાધ સાચે જ એટલો મોટો હોય તો મને મારા પિતાજીની પાસે મોકલી દો.

એટલામાં “જ્ઞાનદા” કહીને દુર્ગાએ પાસું ફેરવ્યું. માતાના બોલાવવાથી જ્ઞાનદા છાતીમાની આંસુ લૂછીને ઊભી થઈ ગઈ.

“બેટા, તારું માંદલું શરીર લઈને નીચે શરદીમાં કેમ સૂતી છું ?” કહીને દુર્ગા ઉતકંઠા અને આશંકાની મારી પથારીમાં બેઠી થઈ ગઈ.

“ઓહ ! મેં તને લાત મારી, નહિ બેટા ?” કહીને સ્ફુર્તિથી બન્ને હાથે દીકરીને છાતીસરસી આંપીને દુર્ગા ધૂરકે ધૂરકે રોઈ પડી.

આજે સમી સાંજ પછી અકસ્માત અનાથનાથે દુર્ગાદેવીના ઓરડામાં આવીને ઉદાસ ચહેરે પૂછ્યું—દુર્ગાભાભી, આજે તબીબત કેમ છે ? હં હં સૂઝ રહે, ઊઠવાની જરૂર નથી. મેં સાંભળ્યું કે તમને જે દવા આપવામાં આવે છે, તે તમારે નથી ખાત્રી. આમ કરશો તો પછી આરામ શી રીતે થવાનો છે ?

દુર્ગાએ જાણી જોઈને દવા છોડી દીધી હતી. એને જીવવાની આશાય નહોતી અને ઇચ્છાય નહોતી. રોજને રોજ અંધારીઆની અંદકળા પેઠે એનું શરીર ક્ષીણ થતું જતું હતું. અંવાજ પણ એટલો મંદ થઈ ગયો હતો કે પાસે આવ્યા વિના સંભળાતું જ નહિ.

આજે દિવેરનાં આ આકસ્મિક સમભાવ અને સહાનુભૂતિથી દુર્ગા શક્તિ બની ગઈ. તો પણ અવ્યક્ત સ્વરે દુર્ગાએ જે કંઈ કહ્યું તે ગરદન ઝુકાવીને સાંભળી લીધા પછી અનાથનાથે કહ્યું—ભાભી, એ તો સાચું છે કે વિધવા થઈને જીવવામાં શું લાભ છે ! પણ આપણાથી આમ કંઈ આત્મહત્યા ઓછી થાય ? જેટલા દિવસનું આયુષ્ય છે તેટલા દિવસ સંસારમાં રહેવું જ પડશે, પછી એ તો ગમે તે રીતે હોય. તમારા શરીરની અવસ્થા જોતાં તમારી આગળ દુનિયાદારીની વાતો કરવી મને ઠીક નથી લાગતી, પણ કેટલીક વાતો એવી છે કે મારે કદાચ વિના ચાલે એવું જ નથી. એટલે જ કહું છું કે મારા અથાગ પ્રયત્ન છતાં જ્ઞાનદાને મારે કંઈ પણ પાત્ર મળતું જ નથી. સાત આઠ ટેકાણે વાતચીત કરી, પણ બધે જ ટેકાણેથી રોકડો જવાબ મળી ગયો. છોકરી જ કાઠને પસંદ નથી આવતી ત્યાં હું શું કરું ?

દુર્ગા કંઈ જ ન બોલી. જરા થોભીને અનાથનાથે ફરીથી કહેવા માંડ્યું—ભાઈના મૃત્યુ પછી તમે મારા કુટુંબમાં આવીને

રહ્યાં છો એટલે થોડી હોહા પણ થઇ છે. નીલકંઠ મુકરજીને તો તમે ઓળખો છો. એજ દરેકને ઘેર જઈને લોકોને લડકાવી આવે છે. એ હંમેશાં એજ પ્રયત્ન કરે છે કે તમારું નામ લઈને મારું ખરાબ દેખાડવું. અને એ લોકોને પણ શી રીતે દોષ દેવાય ! આપણે આપણી આંખે તો છોકરીની ઉંમર જોઈએ છીએ. લગ્નની ઉંમરની જે હદ સમાજે બાંધી છે એ તો ક્યારનીય વીતી ગઇ છે. અને આ બધા બંધનો ગામડાંઓમાં જ રહી ગયાં છે; શહેરમાં એનો કોઇ ભાવ પણ પૂછતું નથી.

આટલું કહીને અનાથે એક લાંબો નિશ્વાસ નાંખ્યો. અનાથનાથની આ નવી ચાલબાજી તરતમાં દુર્ગાને ગળે ન ઉતરવાથી એ મૂગી જ રહી અને દિયેર સામે જોઈ રહી. પણ એના નખળા મુખ ઉપર એક અનિશ્ચિત આશંકાની છાપ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી.

એક વાર ખાંસી ખાઈને, આમતેમ જોઈને અનાથનાથે હવે મૂળ વાત જાહેર કરી—આ દશામાં તમે ક્યાંય જઈ શકો એમ છો જ નહિ અને હું તમને કંઈ જવાનું કહેતો પણ નથી. પણ તમે જાણો છો બાબી, કે મારી દીકરી પણ હવે ઉંમર લાયક થઇ છે અને એનું લગ્ન ક્યાં વિના મારો છુટકો નથી. એટલે બધી બાબુનો વિચાર કરતાં મને એમ થાય છે કે જ્ઞાનદાને કોઈ ઠેકાણે મોકલી દીધા વિના છુટકો નથી. એના ઘરમાં રહેવાથી ગામવાળાઓ એવો બખેડો મચાવશે કે મારી છોકરીના લગ્નમાં વિધોનો પાર નહિ રહે.

દુર્ગાનો ક્ષીણ સ્વર બન્ને હોઠની અંદર જ લીન થઇ ગયો. દુઃખી હૃદયે એણે કહ્યું—ભાઈ, જાનુ ક્યાં જાય ?

અનાથ—ત્યાં સુધી હરિપાલપુર જઈને રહે.

દુર્ગા—ત્યાં તો એ શી રીતે જાય ! અને ત્યાં જઈને પણ એનું શું થવાનું છે ?

હવે અનાથનાથથી ગુસ્સે થયા વિના ન રહેવાયું. એણે ચિદાધને કહ્યું—ભાભી, આ તો તમારી આડાછ છે. માત્ર પોતાનું બગડતું હોય એટલાને ખાતર તમે બીજાનું બગાડવા બેઠાં છો. તમે જેના પરિવારમાં રહો છો, જેમણે તમને આણીને વખતે સથવારો આપ્યો, એમનું સારં નરસું તમારે જોવું જોઈએ.

દુર્ગા આનો ઉત્તર ન આપી શકી. માત્ર એક લાંબો નિઃસાસો નાંખીને રહી ગઈ. આ નિઃસાસાની અસરથી અનાથનાથે પહેલાં કરતાં સ્વરને જરા કોમળ કરીને કહ્યું—આ અવસ્થામાં જ્ઞાનદાને મોકલી દેવાથી તમને દુઃખ થશે એ હું કબૂલ કરું છું, પણ બીજો શું ઉપાય ? ભાભી, સાચી વાત તો એ છે કે એમાં તમારીય કસુર છે. મેં તમારા ભાઈને જ્ઞાનના સંબંધમાં પત્ર લખ્યો હતો. એમણે આનો રપટ જવાબ આપ્યો હતો કે હરિપાલપુરમાં તો છોકરીના લગ્નનું નક્કી થઈ ગયું હતું, પણ તમે જ અસંભવિત આશામાં પડીને એની ના પાડી દીધી અને છોકરીને લઈને ત્યાંથી અહીં ચાલ્યા આવ્યાં. નહિ તો આજ ખુશીથી.....

ખુશીથી શું થાત એ અનાથનાથે રપટ ન કર્યું. પણ દુર્ગા બરાબર સમજી ગઈ કે એ સ્વાર્થનું પૂતળું આમ એકાએક જ્ઞાનદાને મોકલી દેવાની વાત લઈને કેમ પધાર્યા હતા. પોતાની ગાંઠનો એક પણ પૈસો ખર્ચ્યા વિના ભત્રાજીના લગ્નની જવાબદારી પોતાને માથેથી ઉતારી દેવાનો આવો સુઅવસર ગુમાવે એવો અનાથનાથ ગાંઠો નહોતો.

અનાથનાથના ગયા પછી કામકાજ પૂરું કરીને જ્ઞાનદા જ્યારે દુર્ગાની પાસે આવી, ત્યારે માતાની દશા જોઈને એ ચોંકી પડી. દુર્ગાદેવીની ઉંડે ઉતરી ગયેલી તેજહીન આંખો આજે લાલ બનીને પુલ્કી ગઈ હતી.

જ્ઞાનદાને જોતાં જ થંભી ગયેલું રૂદન જોર કરીને બહાર પડ્યું. ઈશારાથી પાસે બોલાવીને દીકરીની છાતી પર માથું મૂકીને માતા એક નાના બાળકની જેમ ધૂસ્કે ધૂસ્કે રડી પડી.

ઘણી વાર પછી જ્યારે રડવાનો વેગ અંધ પડ્યો ત્યારે જ્ઞાનદાએ કહ્યું—આ, આપણને છુટા પાડે એવું આ સંસારમાં ભગવાન વિના બીજું કંઈ નથી. આ ઘર કંઈ કાકાનું નથી, આ તો મારા આપનું ઘર છે. બહુ બહુ તો કાકા એટલું કરી શકે કે આપણને ખાવાનું ન આપે, અને જ્યારે એ લોપ્તા એટલી માઝા મૂકી દેશે ત્યારે હું ચ લાજશરમ છોડીને મારાથી બનશે એટલી ચ મહેનતમજૂરી કરીને આપણું ગુજરાન ચલાવીશ. એટલી હિંમત તો મારામાં છે અને એટલું તો મારાથી જરૂર થશે, બા.

આટલું કહીને દીકરી આજે માતા બની ગઈ. માતાને એક નાના બાળકની જેમ સોડમાં લપાવીને જ્ઞાનદા બેસી રહી. થોડી વારમાં શરીર ઠંડુ થયું અને દુર્ગાને કુદરતી જ નિદ્રા આવી ગઈ. જ્ઞાનદા બિચારી તે રાત્રે મોઢે સુધી જાગીને પણ એ નકંકી ન કરી શકી કે કાકા ખાવાનું નહિ આપે તે દિવસે પોતે કંઈ અને કેવી મજૂરી કરીને પોતાનો અને પોતાની માતાનો નિર્વાહ ચલાવશે ? એ દુર્દિનમાં એને કાણ સહાય કરશે ?

જ્ઞાનદાને હરિપાલપુર મોકલી દેવાની વાત જ્યારે નાની વયુને કાને પહોંચી, ત્યારે એણે પતિને એકાંતમાં બોલાવીને

કહ્યું—તમે કંઈ અક્કલ વિનાના તો નથી બની ગયા ને, કે આવી ચિંતાજનક અવસ્થામાં માતાની પાસેથી દીકરીને જુદા કરવાની વાત મોટી ભાભીની શિખામણે ચઢીને કરવા તૈયાર થયા છો. કસાઈ લોકો પણ તમારા કરતાં વધારે દયાળુ હોય છે.

ગમે તેમ હોય પણ આ કાર્ય અસંભવિત હતું, એટલે અનાથનાથ ચુપ જ રહ્યા.

સ્વમાતી દુર્ગા કદાચ આ છેલ્લી અવસ્થામાં પણ દીકરીને લઈને ભાઈને ત્યાં હરિપાલપુર જવાનો વિચાર કરત, પણ ત્યાં પેલા પાંચ છોકરાંની માતાને સગર્ભા અવસ્થામાં લાત મારીને મારી નાંખનાર સુપાત્રનું સ્મરણ થતાં જ એનું કાળજી કંપી ઊઠતું હતું.

બીજે દિવસે દુર્ગાએ અનાથને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને દિયેરના બન્ને હાથ પોતાના હાથમાં લઈને કહ્યું—ભાઈ, આજે સગપણમાં તમે નાના અને હું મોટી ન હોત તો તમારા પગ પકડીને એ ભિક્ષા માગત કે ભાઈ, તમારું મન માને ત્યાં આ દીકરીનું લગ્ન કરી નાંખે, પણ આ અંત સમયે એને મારાથી વિખૂટી ન પાડશો.

આટલું કહીને દુર્ગાએ જ્ઞાનદાનો હાથ એના કાકાના હાથમાં મૂક્યો.

અનાથે પોતાના હાથ ખેંચી લઈને કહ્યું—બીજાને ખાતર હું સમાજમાંથી બહિસ્કૃત થઈ રહ્યો છું. મેં કંઈ પ્રયત્ન કરવામાં બાકી રાખી નથી, પણ ભાભી, હું શું કરું? સ્મશાનમાં સૂતેલું મડદું પણ આ દીકરી સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર નથી થતું. હા, પણ એટલું તો કહો કે તમે તમારી બંગડીઓનું શું કર્યું?

દુર્ગાએ કહ્યું—એ તો તમારા ભાધના તેરમાને દિવસે જ વેચી નાંખી હતી, ભાઈ!

અનાથે હાથ ઉઠાવીને કહ્યું—તો હવે શું કરી શકું? તમારી પાસે એક પૈસો તો છે નહિ, અને છોકરીને જીંદી પાડવાય રાજી નથી. આનો અર્થ તો એવો કે તમારે મારે ગળે પથરો બાંધીને મને ફૂવામાં નાંખવો છે. બીજું શું?

ક્રોધથી ફૂલાધને અનાથનાથ ચાલ્યા ગયા.

એમના ગયા પછી દુર્ગાદેવી થોડી વાર સ્થિર બેસી રહી. આસપાસ જોઈને બોલી—જ્ઞાતુ, રાત પડી. દીવોબીવો કર કંઈ!

છોકરી ઉત્તર આપે તે પહેલાં જ માતા કહણુ સ્વરે બોલી બિડી—મેત પણ નથી આવતું! રાજકન્યાની જેમ મોટું પુલાવીને બેઠી છે તે! આટલી ધિક્કારાય છે તોય મરી નથી જતી! પેલા યદુ ઘોષનો એકનો એક દીકરો આ તાવમાં ત્રણ જ દિવસમાં મરી ગયો, પણ તારું મેત આ એક વરસની માંદગીથીય નથી આવતું. યમરાજ પણ તારાથી હારી ગયા હશે. બીજી કોઈ છોકરી હોત તો આજ સુધી કોઈ ફૂવોતળાવ પણ શોધી લેત! રાતદિવસ તારી બળતરાજ મારો જીવ લેવા બેઠી છે.

દીકરીને હાથનો હડસેલો મારીને દુર્ગા પાસું ફેરવીને સૂઈ રહી.

ખરી રીતે તો માતાનું કહેવું જ સાચું હતું, કે બીજી કોઈ છોકરી હોત તો લાજ અને ધૂણાની મારી આત્મહત્યા કરી લેત. આવી રીતે ઘણી છોકરીઓએ આત્મહત્યા કરી છે, પણ કોણ જાણે ભગવાને આ છોકરીને તો પૃથ્વીમાતાની જેમ સહનશીલ બનાવી હતી.

જ્ઞાનદા ગુપચુપ બિડીને ધરતું કાગડાજ કરવા ચાલતી થઈ.

જતાં જતાં આટલું મોટું અપમાન સહન કરીને ક્ષણભર આત્મ-
વિસ્મૃત થઈને એણે એટલું જ કહ્યું—બા, મરતાં તો મને આવડે
છે ! માત્ર તમારા દુઃખનો ખ્યાલ કરીને હું મરેલી જેવી જ
જીવતી રહી છું.

ધરમાં દીવો સળગાવીને, એક નાનો દીવો હાથમાં લઈને
જ્ઞાનદા તુલસીક્યારા પાસે ગઈ. હિંદુઓની નાની કન્યાઓ
જયપણથી જ નાના છોડવાઓને દેવ માનીને પૂજતાં શીખે છે.

તુલસીક્યારાની પાસે જતાં જ જ્ઞાનદા પોતાની જાતને
સંભાળી શકી નહિ. પ્રણામ કરવા બેઠી તે પાછું ઊઠાયુંજ નહિ.
સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરતી કરતી તે જમીન પર જ પડી રહી.

અંતરાત્મા દુઃખેથી ચીસ પાડી ઊઠ્યો—ઓ ભગવાન !
ઓ દયામય ! આજ ડેકાણે તમે મારા બાપુને તમારા ચરણોમાં
સ્થાન આપ્યું છે, હવે મને અને મારી દુઃખી માતાને પણ
તમારી ગોદમાં લઈ લો. હવે અમારાથી વધારે સહન નથી થતું.

ચૈત્રના આખરી દિવસોમાં ઋતુ અનુકૂળ ન હોવાને કારણે, નાની વહુ પોતાને પિયેર ન જઈ શકી. પણ એ મહિનો પૂરો થયો કે તરત જ, એનો નાનો ભાઈ, પોતાની બહેનને તેડવા આવ્યો.

આજે શુભ દિવસ હતો. તહેવાર ઉપરાંત આજે યાત્રાનો દિવસ હતો. એટલે આ અવસરે, અતુલ પણ પોતાને ઘેર આવ્યો હતો. સ્વર્ણમંજરીએ આજે એને પોતાને ઘેર નિમંત્રણ આપ્યું હતું.

બપોરે અતુલ અને માધુરીના મામા બન્ને જમવા બેઠા. સ્વર્ણમંજરી પાસે બેસીને એમને જમાડતી હતી.

એણે જાણી જોઈને પીરસવાનું કામ માધુરીને સોંપ્યું હતું. પરંતુ રસોઈની લગભગ અધીજ વસ્તુઓ રાનાદાએ તૈયાર કરી હતી. પણ બહારનો કોઈ માણસ પૂજીત તો સ્વર્ણમંજરી, આ સાચું જૂઠાણું તરત કહી દેત કે, એ જાનુરીને તો અમે અમારા રસોડામાં અડકવાય દેતા નથી.

એટલે કાઠની થાળી પીરસરી, એ જ્ઞાનદાને માટે નિષેધ કાર્ય હતું. એ ઉપરાંત, એ બિચારી લગ્નની મારી કાઠની આગળ નીકળતી પણ નહોતી. જ્યાં સુધી અને ત્યાં સુધી ઘર શિવાયન માણસોની દષ્ટિથી એ હંમેશા પોતાની જાતને બચાવી લેતી.

અતુલની સાથે માધુરીનું લગ્ન થવાનું હતું, એટલે જ એ સુંદરી રૂપાળા શણુગાર સજીને, આખી દુનિયાની લાજશરમ પોતાનામાં પ્રગટ કરીને, પોતાના અનાડી હાથે પીરસવામાં જ્યારે જૂલ ઉપર જૂલ કરતી ત્યારે હેતાળ કાઠી સ્વર્ણમંજરી ક્યારેક મસ્કરીમાં, ક્યારેક ગાળ દહને અને ક્યારેક હસવામાં એ જૂલોને દાખી દેવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરતી. એજ વખતે આખી દુનિયાનો નિરસ્કાર સહન કરતી બિચારી જ્ઞાનદા રસોડાના એક ખૂણામાં બેઠી બેઠી રસોઈ ગોઠવીને માધુરીને મદદ કરતી, અને જૂલો ઓછી થાય એની કાળજી લેતી. પણ માધુરીનું અજ્ઞાન આ સહૃદય સહાય છતાં ઉધાકું પડી જતું.

સ્વર્ણમંજરીએ વાતમાં ને વાતમાં માધુરીના લગ્નની વાત છંડી, ત્યાં તો એ નાસીને રસોડામાં જઈ પહોંચી.

જ્ઞાનદાએ પૂછ્યું—શું જોઈએ, બહેન ?

માધુરી—કંઈ નહિ, બહેન ! પણ મારાથી હવે આ ક્વાયત નહિ થાય.

બસ, એ તો હાથમાંની થાળી ધબ દહને જમીન પર પછાડીને બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઈ.

સ્વર્ણમંજરીએ બહારથી જરા ખૂમ પાડીને કહ્યું—બેટા, જરા મીઠું લાવજે.

પણ મીઠું પીરસવા માટે માધુરીનો પત્તો નહોતો.

સ્વર્ણે થોડી વારે પાછી જૂમ પાડી—માધુરી, તારા મામા મીઠા વિના બેઠા છે, જરા જલદી આપી જા.

તો પણ માધુરી ન આવી. સ્વર્ણમંજરીએ ક્રોધમાં જૂમ પાડીને કહ્યું—કેમ કાઈ સાંભળતું નથી ? મહેમાનોને અધૂરા જ જમાડવા છે ?

આટલું છતાં પણ, જ્યારે માધુરી ન આવી ત્યારે જ્ઞાનદાએ ચુપ બેસી રહેવું ઉચિત ન માન્યું. એણે વિચાર્યું, મીઠું તો એવી વસ્તુ છે, કે જે હાથ અડકાડ્યા વિના પણ પીરસી શકાય છે. એટલે જ કદાચ આ આજ્ઞા કાપીએ આમ પોતાની ઉપર કરી હશે. આમ મન મનાવીને, મેલી અને થીંગડાં મારેલી સાડીથી અંગ ઢાંકતી જ્ઞાનદા હાથમાં મીઠું લઈને બારણા આગળ આવીને બિભી રહી. જમનારાઓની નજર ન પડી પણ સ્વર્ણમંજરીએ જોઈ લીધું. એણે કઠોર સ્વરે પૂછ્યું—માધુરી ક્યાં ગઈ ?

જ્ઞાનદાએ રસોડામાંથી જ બહુ ધીરે અવાજે કહ્યું—અબર નથી, બહાર ગઈ છે.

સ્વર્ણમંજરી બોલી—એટલે તું આવી એમ ને ? એક વાતને માટે તને કેટલી વખત મનાઈ કરે ? હજાર વાર કહી ચુકી કે તારું મોઢું જોવાથી સાત પેઢી નરકમાં જાય છે. તું મારી સામે ન આવીશ. આજે અતુલ જમવા આવ્યો છે, એટલે તારે કાપને કાઈ રીતે અહીં આવવું જ જોઈએ, એમ ને ? મીઠાનું વાસણ અહીં મૂકી જા.

વાસણ મૂકીને જ્ઞાનદા ચાલા ગઈ. એ ત્યાંથી જીવતી એટલા માટે પાછી ગઈ, કે ધરતીમાતાએ ક્ષત્રીને એને માગ ન દીધો.

સ્વર્ણે પોતે ઊઠીને મીઠું પીરસી દીધું.

પાછી પોતાની જગાએ બેસીને અતુલને સંબોધીને કહેવા લાગી—તું તો પુરુષ છો. તને વળી શરમ કેવી, કે નીચું મોઢું સપ્તીને જમે છે ?

માધુરીના મામાએ પૂછ્યું—આ છોકરી કાણ છે ?

સ્વર્ણે જરા હસીને કહ્યું—કાંઈ નહિ, તમે તમારે જમો.

પરંતુ અતુલને માટે બધું ખાવું સ્વાદહીન બની ગયું. પૂરીનો કાળિયો કાંઈ રીતે એના ગળામાં ઉતરતો જ નહોતો. આજે એ માધુરીને જોઈને એના રૂપ પર જશ્ન રીઝી ગયો હતો. વળી જ્ઞાનદાનેય એ સારી પેઠે ઓળખતો હતો. આ વખતે જ્ઞાનદા એને ચાહતી હતી, કે એનો તિરસ્કાર કરતી હતી એની એને ખબર નહોતી. તથાપિ એક દિવસ તો એ પોતાના પ્રાણથી પણ અધિક પ્યાર કરતી હતી, એ વાતની અતુલને બરાબર ગમ હતી. પરંતુ એ દિવસોમાં પણ, કોઈ દિવસ જ્ઞાનદાએ મર્યાદા મૂકીને, એની સામે આવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. એટલે અતુલથી જ્ઞાનદાને માથે ઢોળાયલો નિર્લજ્જતાનો આરોપ સહન ન થયો.

ત્રીજે પહોર, નાની વહુ પોતાની દીકરી માધુરીને લઈને પિયેર ચાલી ગઈ. પરંતુ જતી વખતે એ દુર્ગાને ન મળી. માત્ર રસોડામાં જઈને છાતીમાની જ્ઞાનદાના હાથમાં દસ રૂપિયાની નોટ મૂકીને ગુપચુપ ચાલી ગઈ. જ્ઞાનદાના પ્રણામ પણ એણે પૂરા ઝીલ્યા નહિ.

આખા ઘરમાં એક જ એવું માણસ હતું, જે આ છોકરીના અંતઃકરણ સુધી પહોંચ્યું હતું; અને તે નાનીવહુ. પણ આજે કાણ જાણે કેટલા દિવસને માટે તે બીજે ઠેકાણે ચાલી ગઈ.

નાનીવહુના રહેવાથી પણ જ્ઞાનદાનું કંઈ ખાસ દુઃખ ટળે એમ નહોતું. કાષ્ઠની વ્યથામાં હમદદી બતાવતી અને એનું દુઃખ દૂર કરવું એ એક વસ્તુ છે, પણ આ વસ્તુ બધા જ કરી શકતા નથી. તો પણ નાની કાકીને જતી જોઈને આજે જ્ઞાનદાનું અંતર રડી પડ્યું.

વૈશાખ અડધો વીત્યો હતો. એક દિવસ, અનાથનાથના ઓફિસ જવાને વખતે સ્વર્ણમંજરી આખી દુનિયાની ચિંતા મુખ પર લાવીને એની પાસે આવીને ઊભી રહી.

અનાથબાબુએ ડરીને પૂછ્યું—શું થયું, ભાભી ?

સ્વર્ણ કહ્યું—ભાઈ, તમે આ શું કરો છો ? દુર્ગા વહુનો આ તો અંતકાલ છે !

અનાથનાથે હાથમાંનો હુકકો નીચે મૂકીને કહ્યું—હું ! શું કહો છો, ભાભી ? મને તો આની જરાય ખબર જ ન પડી.

સ્વર્ણ કહ્યું—ના, ના, એટલી બધી ગંભીર નથી કે આજે મરી જાય. પણ એટલું ખરું કે હવે એ વધારે દિવસ નહિ કાઢે. બહુ બહુ તો પંદર દિવસ તો હદ થઈ. ત્યાર પછી છ મહિના કે વરસ સુધી પેલી રાંડ જાનુડીનું લગ્ન નહિ થઈ શકે. પણ આપણી માધુરીનું જલદી કરી નાંખીએ તો સારું. હું તો આ અષાઢમાં જ એનું લગ્ન કરી દેવાની છું. આવો છોકરો દીવો સંઘને શોધવા જઈશું તો પણ નહિ મળે. એ ઉપરાંત, સાથી મોટી વસ્તુ તો એ છે કે, આપણે એક પૈસોય આપવો નહિ પડે. છોકરાએ પોતે થઈને આપણી માધુરીને પસંદ કરી છે. એ એના રૂપગુણ પર મોહિત થયો છે એટલે એની માનું હવે કશું જ નહિ ચાલે. નકામી વાર કરવામાં આવી તક હાથથી હું તો નથી જવા દેવાની.

અનાથનાથે ડરીને ગરદન હલાવીને કહ્યું—ના, ના, એવું તે કંઈ થાય, ભાભી ! તમે મારા ઘરનાં માલીક છો. કર્તા-કારવતા તો ઘરમાં તમે જ છો નં. તમારી તો એ છોકરી છે. તમે તમારી છોકરીને તમારી બહેનના દીકરા સાથે પરણાવો, એમાં હું સું કે ચાં નથી કરવાનો, બસ ?

સ્વર્ણમંજરીએ ગર્વથી કહ્યું—એ તો મને વિશ્વાસ છે, કે તમે મારી વાત ઉઠાપો એવા નથી. આજ સુધી મારી એક વાત તમે ટાળી નથી. એટલે જ હું કહું છું કે હું જે કહું તે કરો. હવે વધારે વિચાર કરવાની જરૂર નથી. જેમ બને તેમ જલદી, આ બહાને હવે આપણા ઘરમાંથી કાઢો. એ ક્યાં વિના માધુરીનું લગ્ન ન થાય. આમ તો ફળિયાના નક્ષ્ટ સ્ત્રીપુરુષો જાતમનતની વાતો કરે છે. અને ન કરે નારાયણને દુર્ગા વહુને કંઈ થઈ ગયું તો આપણે નકામાં મુશ્કેલીમાં પડી જઈશું. તમે મનમાં બરાબર માનજો કે જ્ઞાતુડી તો તમારા ઘરનું મુડદું છે. એ મુડદાને જલદી બહાર કાઢો, નહિ તો એના સડાની બદમાશી આપણું રહેવું મુશ્કેલ બની જશે.

મોટી ભાભીની દરખાસ્ત પર વિચાર કરતા કરતા અનાથ-નાથ ઓફિસમાં ચાલ્યા ગયા.

ઘણા દિવસ પછી, એક દિવસ બપોરે સ્વર્ણમંજરીએ દુર્ગાને દર્શન દીધાં. કોઈ પણ જાતના ભાવ વિના પૂછ્યું—દુર્ગા-વહુ, આજે તબિયત કેમ છે ?

દુર્ગાએ મહાકળે પાસું બદલીને, હાથને જરા હિટાવીને કહ્યું—તબિયત તો ઠીક છે. હવે તો બહેન ઈશ્વરને ઘેર જવાનો સમય છે. તમે એટલો જ આશીર્વાદ આપો કે મારે હવે વધારે બોગવવું ન પડે.

સ્વર્ણમંજરીએ સહાનુભૂતિના સ્વરે કહ્યું—દુર્ગા વહુ. એવું ગાંડું શું બોલે છે ! એ તો ભગવાન કરશે તો હીક થઈ જશે.

દુર્ગા ચુપ રહી. આ કથનનો એણે પ્રતિવાદ ન કર્યો.

એટલે સ્વર્ણમંજરીએ કામની વાત છેડતાં કહ્યું—હા, હું એ કહેવા આવી હતી કે છોકરી ઉંમર લાયક છે. એટલે વર એકદમ છોકરો હશે, તે કેમ ચાલશે ? વરની ઉંમર જરા વધારે છે, પણ એજ હીક છે. એને માઆપ નથી, એટલે પોતે જ પોતાના ગામથી છોકરીને જોવા આવનાર છે, એવો પોતાના માણસ સાથે સંદેશો મોકલ્યો છે.

કાઈનાં માઆપ અમર હોય તો જીવી વાત, પણ સ્વર્ણમંજરીએ વરની જે ઉંમર કહી, તે ઉંમરે તો કાઈના જ માઆપ જીવીત ન રહી શકે.

સ્વર્ણ કહ્યું—હવે તો કાળીમાતા એટલી કૃપા કરે, કે એ છોકરીને પસંદ કરી લે, એટલે તારા દિયેરની મહેનત સફળ થાય. દેવાલેવાનું તો પાછળથી થઈ રહેશે.

વાત પૂરી થાય તે પહેલાં જ, દુર્ગા આગ્રહની મારી ઊઠીને એડી થઈ ગઈ, અને આંખોમાં આંસુ ભરીને, જેઠાણી ભણી જોઈને કહેવા લાગી—મોટી બહેન, તમે જરા ધ્યાનપૂર્વક જો જો, કે અહીંની વાત પણ ન બગડે. હું એટલું જોઈને મરું...કહેતાં કહેતાં દુર્ગાની આંખમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં.

સ્વર્ણ કહ્યું—દુર્ગા વહુ, હું તો મારાથી બનતું બધું જ કરવાનું નથી ચૂકતી. હું તો રાતદિવસ હાકારજીને એજ પ્રાર્થના કરું છું કે, હે નારાયણ ! ગમે તેમ કરીને આ છોકરીનું ઠેકાણું પાહી દો. અને છોકરીનું લગ્ન ઈશ્વર કરશે તો તું તારી આંખે જરૂર જોઈશ.

દુર્ગાએ ચુપચાપ પાલવથી આંસુ લૂછ્યા. સ્વર્ણે લાગ જોઇને વાત શરૂ કરી—બિચારો અનાથ બાળગચ્ચાંવાળો રહ્યો. કહેવાના દોઢસો રૂપિયા પગાર મળે છે, પણ એક પૈસો ખર્ચમાંથી બચતો નથી. બિચારો એની પોતાની દીકરીનું લગ્ન પણ કાણ જાણે કઇ રીતે કરશે, એય પ્રશ્ન જાણે. એમાંથી કેમ કરીને છૂટતું એ ચિંતામાં હું અડધી થઈ ગઈ છું. એમાંય જ્ઞાનુના લગ્નનું ખર્ચ પણ એને માથે પડ્યું એટલે એ બિચારો શું કરે ? તું તો બધું સમજે છે, દુર્ગાવદુ. અનાથનાથથી શરમના માર્યા તારે મોઢે નથી કહેવાતું, પણ મારી દ્વારા કહેવડાવ્યું છે કે, ખર્ચને પહેંચી વળવા તું આ ધરમાંનો તારો ભાગ ધરેણે આપવાની હા પાડે તો મુશ્કેલી ઓછી થાય ખરી. તારે કશું જ કરવાનું નહિ રહે, માત્ર અંગૂઠાની છાપ દસ્તાવેજ પર કરી આપજે. કેવળ અંગઉધાર તો આજ કોઇએ ધીરવા તૈયાર નથી થતું. આ કળિયુગ જ એવો છે કે તમે મરો કે જીવો કોઈ તમારો વિશ્વાસ નહિ કરે.

દુર્ગા તરત બોલી બિડી—બહેન, હવે હું કેટલા દિવસ જીવવાની છું. તમે જે કહો તે કરવા તૈયાર છું. તમે માત્ર એટલું ધ્યાન રાખજો કે, મારી દુઃખી દીકરીને સાસરામાં એકલું દુઃખ જ ન મળે.

“ના, ના, દુઃખીતે શી રીતે થાય ? બાપ અને કાકા, મા અને કાકીમાં વળી ભેદ શું છે ? આવું ન હોત તો હું શા ખાતર ખાતું પીતું છોડીને, આ છોકરીની ચિંતામાં રાતોના ઉઝગરા કરત ? મારે મન તો માધુરી એવી જ્ઞાનદા. જ્ઞાનુ, બેટા ! તારી બાના આંસુ જરા લૂછ અને ઓશકિડુંબેસીને જરા પંખો નાંખ.”

આટલું કહીને એકી સાથે આશા અને વિશ્વાસ દબાને દુર્ગાના ભાગનું ઘર હોઘ્યાં કરી જવાનો તાગડો રચીને સ્વર્ણ-મંજરી ચાલી ગઈ.

આજે ઘણા દિવસ પછી, દુર્ગાના નિર્જળ અને સુકકા મુખ પર આનાંદની પ્રભા ચમકી. દીકરીના હાથમાંથી પંખો લઈને, પોતાનો નખજો હાથ રોત્તેડપૂર્વક માથે ફેરવી, દુર્ગાએ કહ્યું—બેટા, ઘડીક આહી જ સૂઈ જઈને આરામ લે.

દુર્ગા જળરજ્જરીથી દીકરીને છાતીસરસી ચાંપીને કહેવા લાગી—બેટા, તું એવી અભાગણી માતાને પેટ અવતરી, કે ચિંતા અને મજૂરી કરતાં તારા શરીરની આ દશા થઈ અને જો જન્મી તો દીકરો થઈને કેમ ન અવતરી ?

ઘણે દિવસે માતાનું વાતસલ્ય મેળવીને, દીકરીની આંખોમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં. આમ ને આમ બન્ને માદીકરી નિદ્રાધીન થઈ ગયાં. એકાએક માતાનો હડસેરો વાગવાથી જ્ઞાનદા ઝગડીને જાગી ગઈ.

માતાએ કહ્યું—બેટા, સમી સાંજ થઈ ગઈ. જન દીકરા, મારી પેટીમાં સાબુનો એક ટુકડો પડ્યો છે. તળાવે જઈને જરા હાથ મોહું ધોઈ આવ.

માતાની આજ્ઞા પ્રમાણે જ્ઞાનદાએ માતાની પેટીમાંથી ઘણા દિવસનો જૂનો સાબુનો એક ટુકડો કાઢ્યો, અને દુવાલ લઈને તળાવે ગઈ. માતાએ ખૂબ ચોળીને હાથમાં ધોવાની અને જલદી પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી. કારણ પેલા લોંબા ટાણુ જાણે ક્યારે આવે.

તળાવેથી પાછી ફરીને જ્ઞાનદાએ જોયું તો એના અચરજની સીમા જ ન રહી. મૃત્યુના મુખમાં પડેલી માતા, મુશ્કેલીએ ખસી ખસીને, પોતાની પેટીમાંથી સંઘરી રાખેલી પોતાની એક છાપેલી

સાડી અને કપડાં હાથમાં રાખીને, દીકરીની રાહ જોતી બેઠી હતી. દીકરીના આવતાની સાથે જ કહ્યું—બેટા, ભૂલ થઈ તે તારા વાળ ન ઓળ્યા. કાંઈ નહિ, લે હમણાં ઓળી આપું.

છોકરીએ અતિશય દયામણા અવાજે કહ્યું—નહિ આ, તમારે પગે પડું છું. એ કાર્ય તમારાથી નહિ થાય. તમે જઈને સૂઈ રહો. હું મારી મેળે ઓળી લઉં છું. તમે જો ન માનો તો મારા સમ.

દીકરીની વાતો સાંભળીને આજે માતા હસી પડી. માથું હલાવીને કહ્યું—મારાથી નહિ બને એ પણ તેં હાક કહ્યું. જાનું બેટા, તને ખબર છે કે મારી પાસે વાળ ઓળાવવાને આખા મહોલ્લાની છોકરીઓની પડાપડી થતી હતી? બેટા, આવ, આજે તારા વાળ ઓળવાનું મને ખૂબ મન છે.

જગ્ગરજસ્તીથી પાસે બેસાડીને, ખૂબ પ્યારથી મન મૂકીને માતાએ દીકરીના વાળ ઓળ્યાં અને કદાચ છેલ્લી વાર જ એને શણગાર્યા, પગે મેંદી લગાવી અને સેંધામાં સિંદૂર પૂર્યું. હર્ષથી પુલકિત થઈને દીકરીને મીઠું સુખન લેતાં માતા બોલી—બેટા, લોકો કહે છે કે તું કાળી છે. હા રંગ જરા કાળો છે, પણ આવું ગરવું મુખડું અને આવી સુંદર આંખો મેં હજી નથી જોઈ!

માતાનું વાતસલ્ય આ બધું કશું કે નિર્બળતા ક્યાં જોઈ શકે છે, એનો દુર્ગાને ખ્યાલ જ નહોતો. દુર્ગાને એક દિલગીરી થઈ કે આ વખતે દીકરીને પહેરાવવા પોતાની પાસે એક પણ ધરેણું નથી, પણ આ દુઃખ તો કાણ જાણે ક્યારે અજાત ભાવે દૂર થઈ ગયું તેની એને પોતાને પણ ગમ ન પડી.

હજી સમી સાંજ થઈ નહોતી. દિવસ જરા જરા બાક

હતો. હવે તો એને કોઈ રીતે સૂવાની ઈચ્છા જ ન થઈ. બધું દુઃખ ભૂલીને દીકરીને સોડમાં લઈને બેસી રહી.

જ્ઞાનદાને જોવા આજે લોકો આવવાના છે, એ સાંભળીને ખડોશી નીલકંઠ મુકરજીની પત્ની આવી. તરંગિણી જે નણુંદ થતી હતી, તે પણ આવી. વખતસર છોકરીને જોનારા પણ આવી પહોંચ્યા. દીકરીને બહારની બેઠકમાં બોલાવવામાં આવી. સ્ત્રીઓ પાસેના ઓરડામાંથી ઝાંકી ઝાંકીને જોવા લાગી.

પોતાના એકના એક દીકરાને જીવલેણ ઓપરેશન થતું હોય, એટલી વાર એના આંધળા પિતાને જે બેચેની અને દર્દ થાય એવી જ બેચેની અને એવું જ દર્દ આ વખતે દુર્ગાને થતું હતું. એ પોતાની રોગશય્યા પર એકલી જ બેઠી બેઠી અધીર ઉત્કંઠાપૂર્વક પરિણામની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી.

વર અને ગોર મહારાજે ચાહપાણી પીને પ્રસ્થાન કર્યું. દુર્ગાએ જાણ્યું કે એ લોકો ગયા. એ લોકોની ભાડાની ગાડી ધડધડ કરતી ચાલી ગઈ, એ પણ એણે સાંભળ્યું. ત્યાર બાદ તરંગિણીએ આવીને એક લાંબો નિઃસાસો નાંખીને દુર્ગાને સમાચાર કહ્યા કે એ લોકોને છોકરી ન ગમી.

દુર્ગા આંખો મીંચીને પડી રહી. એણે આગળ એક પણ પ્રશ્ન ન કર્યો. તરંગિણી વગર બોલાવ્યે બોલી—બહેન, એમાં એ લોકોનો શું વાંક ? છોકરીના શરીરમાં હાડકાં શિવાય બીજું કંઈ રહ્યું નથી. એવી છોકરીને કોણ પસંદ કરે ? અમે તો બધા એને બચપણથી જોતા આવ્યા છીએ. દુર્ગાબહેન, માફ માનો તો જ્ઞાનુને થોડા દિવસ કંઈ બવડાવો પીવડાવો તો એ કંઈ માણસના વાનમાં આવે. તાવને લીધે છોકરીનાં હાડકાં નીકળી આવ્યાં છે. આટલું મોટું થયું ત્યારે એક વરસ જરા વધારે કાળજી લઈને

આટલું કરો. આજ છોકરી પછી ગમે તેને ગમી જશે.

“એ બધું સાચું, પણ એવો સુમોગ ક્યાં ? એટલા પૈસા ક્યાં ? એક વર્ષ થોભીને હાડકાં સમાવવાનો વખત ક્યાં છે ? છોકરી તો ચૌદ વર્ષ પૂરા કરીને પંદરમાં વર્ષમાં પ્રવેશ કરી ચૂકી છે ! પૂર્વજે તો જોટલી વાર થાય છે, તેટલા નરકના અંધારા ફવામાં વધારે ને વધારે ઉંડા ઉતરતા જાય છે ! અને આ કંઈ કુળવાન ઘરની કન્યા નથી. ગામના આગેવાનો નાતબહાર મૂકવાની ધમકીઓ આપીને લાલપીળી આંખો દેખાડે છે ! હવે રાહ જોવાની તો વાત જ ક્યાં છે ? અહીં તો ગમે તેને ગમે વળગાડો, કાલે વિધવા થતી હોય તો વાંધો નહિ, પણ કોઈ મરણોન્મુખ વૃદ્ધને પરણાવો પણ ધર્મની રક્ષા કરો અને પૂર્વજોને નરકમાં જતા અટકાવો !”

આ વિના બીજી સલાહ મળતી જ નહોતી. હજી દીવા થયા નહોતા. એ અંધારામાં જ્ઞાનદા પોતાના લાંછિત અને તિરસ્કૃત શણગારની સામગ્રી ઉતારવા, ગુપત્યુપ અંદર આવી. મુડદાંની જેમ દુર્ગા પડી હતી. થોડી વાર રાહ જોઈને અભાગી દીકરી ગુપત્યુપ આવીને માતાના પગ પાસે બેસી ગઈ. માતાએ જાણીને પણ શ્વાસ ન લીધો. રાહ જોઈ જોઈને આખા દિવસની થાકેલી જ્ઞાનદા ભૂખી ને તરસી માતાના પગ આગળ જ ઊંઘી ગઈ.

દુર્ગાદેવીની એવી અવસ્થા હતી, કે ઘડીમાં શું થશે એનું કંઈ કહેવાય એમ નહોતું. આવી દશામાં પણ જ્યારે એણે પાડોશની સ્ત્રીઓને મોઢેથી શાસ્ત્રવાણી સાંભળી કે આટલી મોટી કુંવારી કન્યા એના પૂર્વજોને નરકમાં લઈ જાય છે, એટલું જ નહિ પણ, એ પોતે મૃત્યુ પામશે તો નરકમાં જ એને સ્થાન મળવાનું નથી. આ બધી શાસ્ત્રીય વાતો સાંભળીને પરલોકની યાત્રાને માટે પ્રસ્થાન કરવાની તૈયારી કરતી દુર્ગાનો પીળો ચહેરો પૂણી જેવો સફેદ થઈ ગયો.

ઘણા દિવસથી સતત આઘાતો સહન કરી કરીને દુર્ગાનું હૃદય સૂનું થતું જતું હતું. એટલું જ નહિ પણ, ત્યાંથી સ્નેહ કે વાતસલ્યની ભીનાશ પણ ધીરે ધીરે સૂકાતી જતી હતી. જે પુત્રી ઉપર એની અપાર મમતા હતી, અને જેને બહાલ કરતાં એ થાકતી નહોતી, તેજ પુત્રીને દષ્ટિ સમીપ જોતાં એની વેદનાનો પાર નહોતો. તેમાંય આજની નિષ્ફળતા સાંભળીને તો પોતાની પરલોકયાત્રાની વચ્ચે કંટક બનીને ઊભેલી પોતાની દીકરીની

વિરૂદ્ધ એનું આપ્તું હૃદય કઠોર પથર જેવું બની ગયું. એમાં મમતા, મોહ કે રત્નેહનો તો અંશ જરાય બાકી નહોતો.

આખરે અનાથબાપુને બોલાવીને એણે કહ્યું—ભાઈ, મેં સાંભળ્યું છે કે, પેલા ક્ષણિયાવાળા ગોપાલ ભટ્ટાચાર્ય ફરીથી લગ્ન કરવાના છે. મારા મરતાં પહેલાં તમે એક વાર ત્યાં આખરી પ્રયત્ન ન કરો ?

અનાથને આમાં ખિલકુલ શ્રદ્ધા નહોતી. એટલે એણે વાત ઉઠાવી દેવાના આશયથી કહ્યું—ના ના, ગોપાલાચાર્ય હવે તે શું ફરી લગ્ન કરે ! કાઠએ તમારી મશ્કરી કરી હશે, ભાભી !

દુર્ગાએ નિઃશ્વાસ મૂકીને કહ્યું—ભાઈ, આવે વખતે મારી મશ્કરી ડાણ કરે ? ભાઈ, એમની ઉંમરવાળા પુરૂષો બીજું લગ્ન કરે છે ખરા ! હું તમને વિનંતિ કરું છું. તમે જઈને તપાસ તો કરી આવો. જીવતાં તો મારાથી કંઈ શુભ ન થયું, પણ હવે મર્યા પછી મારા મુખમાં દેવતા મંદનાર પણ કાંઈ નહિ મળે ?

આ વખત દુર્ગાને સૌથી મોટી આ જ આશંકા હતી. એને આ અંત સમયે એવું થતું હતું કે, આ છોકરીને નવ મહિના ગર્ભમાં રાખી એનું લાલનપાલન કર્યું એ બધું મિથ્યા જશે ? જેને હાથે મર્યા પછી અગ્નિ પણ ન પામું, એ છોકરી શા માટે પેદા થઈ ?

ગભરામણની મારી ત્રણ વખત પ્રયત્ન કરીને એ ખિલાનામાં જ બેઠી થઈને બોલી—ભાઈ, ગમે ત્યાં થાય, ગમે તેની સાથે થાય અને ગમે તેવી રીતે થાય, પણ મારા મરતા પહેલાં, એ કાળ-મુખીનું કયાંય લગ્ન કરી દો. ભાઈ, મારા આ મરતી વખતના આશીર્વાદ પામીને તમે રાજ જીટલા સુખી થશો.

આમાં તો અનાથનાથનો પણ સ્વાર્થ ઓછો નહોતો. એટલે એજ દિવસે અનાથબાળુ ગોપાલ ભટ્ટાચાર્યને ત્યાં ખુશખબર પૂછવાને બહાને ગયો. એ ફરી પરણવાના છે, એ ખબર સાચી સાંભળીને એને જરા અચંબો થયો. માત્ર ગોપાલ ભટ્ટાચાર્ય ફરી પરણવાના છે એટલી જ ખબર પડી હોત તો, અનાથનાથને બહુ નવાઈ ન લાગત પણ એણે તો એ પણ સાંભળ્યું કે ચાર પાંચ છોકરીઓના માઆપ, પોતાની પુત્રીઓનો ભાર પોતાને માથેથી ઉતારવા, ગોપાલ ભટ્ટાચાર્યની ખુશામત કરી ગયા હતા. ત્યારે તો એ દંગ જ થઈ ગયો.

અહીં આવી સ્થિતિ હતી છતાં, જેણે જેણે સાંભળ્યું કે, દુર્ગા પોતાની દીકરીનું લગ્ન, અહીં કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, તે સૌએ ‘છી છી’ કહીને ફિટકાર જ દેખાડ્યો. આટલો ફિટકાર છતાં, દુર્ગાનું મન ચલિત ન થયું. એ તો આ વખતે મરવાની અણિ પર હતી, એટલે ગમે તે ભોગે, એને તો જ્ઞાનદાનું લગ્ન જોવું હતું. અને આજ એની અંતિમ અભિલાષા હતી.

બંગાળીની દીકરી હતી. કેટલા જન્મોથી શાસ્ત્રની વેદી પર જે કન્યાઓનું બલિદાન દેતી આવી છે, તે આજે આવું સામાન્ય કુકું કામ કરતાં, તે શી રીતે અચકાય ? દુઃખ ઓછું હતું તે વળી ગોપાલ ભટ્ટાચાર્યે કહેવડાવ્યું કે, એ પોતે પહેલાં છોકરીને જોશે; ત્યાર પછી જ લગ્નની હા કે ના પાડશે. આ દુર્ભાગી દેશની વિશિષ્ટતા છે કે, આવા કાળના મુખનો ગ્રાસ બનેલા વૃદ્ધો પણ, આ જાતના શોખ રાખી શકે છે !

ગરમીની ઋતુમાં સુકાયલું ઘાસ, જેમ પાણીના એક જ છંટકાવથી પાછું લીકું બની જાય છે, તેમ આ એક જ આશ-જનક દશારથી, દુર્ગાની નિર્જીવ બની ગયેલી આશા, પણ વાર-

માં જ અંકુરિત થઇ ગઇ. દુર્ગાએ દિયેરનો હાથ પકડીને ખુશામત કરતાં કહ્યું—ભાઈ, તમને હું મારા નાના ભાઈ સમજું છું. નાના ભાઈ લેખે તમે મારું આટલું કામ કરી આપો. આજ પાંચમનાં લગ્ન લેજો. ભાઈ, મારો અંત સુધારવા ખાતર, અને આ અભાગણી અનાથ દીકરીને ખાતર તમે આટલું કરજો, બાપુ !

જ્ઞાનદાએ જ્યારથી સાંભળ્યું કે કુંવારી કન્યાથી માતાનું ક્રિયાકાંડ પણ ન થાય, ત્યારથી તો એણે ખાવાપીવાનુંય છોડી દીધું. એ પણ બંગાળીની જ દીકરી હતી. એટલે એના અંતરમાં પણ વ્યથાનો અગ્નિ પ્રજ્વળવા માંડ્યો.

ત્રીજે પહોરે રસોડામાં બેસીને જ્ઞાનદા માતાને સારું કાંજ તૈયાર કરતી હતી. એ વખતે હજી એક વાર રૂપની પરીક્ષા દેવાનું તેડું આવ્યું.

સ્વર્ણમંજરીએ પોતે ઉતાવળે આવીને કહ્યું—અભિ, જાનુ ! ચૂલા પરથી કાંજનું વાસણ ઉતારી મૂક. ચાલ, જલદી ચાલ. પેલા લોકો તને જોવા આવ્યા છે. માત્ર સાડી બદલી લે. એ તો ચાલશે બધું.

આટલું કહીને સ્વર્ણ જેટલી ઝડપથી આવી હતી તેટલી ઝડપથી ચાલી ગઇ.

અનાથનાથ હજી ઑદિસમાંથી આવ્યા નહોતા, એટલે અતિ-થિઓના સત્કારનો બોલો સ્વર્ણને માથે હતો. છોકરીને જોવા ખુદ વરરાજા આવ્યા હતા. દૂરના સગપણનો એક ભાણેજ પણ સાથે હતો. જીવાનની ચંદ્રાર દષ્ટિ, રૂપ જોવામાં ખત્તા નહિ ખાય, એ અગમચેતી વાપરીને વૃદ્ધ મામા. ભાણેજને સાથે લાવ્યા હતા. એની જ એ સલાહ હતી કે છોકરીને ખાસ શણગાર

વગર જ રાત્રી કરતી. કારણ કે શણુગારના ઓઠા નીચે કેટલીક વાર સાચું કે પે પરખાતું નથી.

ભાણેજ તો પાછો છ વાગ્યાની ગાડીએ કલક-તે જવાનો હતો.

સ્વર્ણે જ્ઞાનદાને જલદી આંખવાની તાકીદ કરી, પણ જ્ઞાનદા કોઈ રીતે આવતી જ નહોતી. એક સાડી પહેરતાં બેટલી વાર લાંગે, તેના કરતાં વધારે સમય લાગતો જોઈ, સ્વર્ણે કામ કરનારી દાસીને તેડવા મોકલી. દાસી તેડીને આવી ત્યારે જ્ઞાનદા બધાં જ કપડાં બદલીને આવી. આ શણુગાર જોઈને, સ્વર્ણે ગુસ્સે થઈને ધીરેથી કહ્યું—જા, પાછી જા. બધું ઉતારીને જ આવ. જલદી આવ, આ લોકો ખોટી થાય છે.

જોવા આવેલા લોકોએ આ ભાંજગડ સાંભળીને અંદર દબિટ કરી. વર આ બધું સમજી ગયો. એણે કહ્યું—કંઈ વાંધો નહિ, જેમ હોય તેમ લાવોને ! અમારે ઉતાવળ છે.

જ્ઞાનુ મિચારી બહાર આવી ત્યારે એનો વિચિત્ર પહંરવેશ જોઈને, જુવાન ભાણેજથી હસવું રોકાયું નહિ. એણે ઊભા થઈને કહ્યું—કાલે અમારા નિર્ણયની ખબર આપીશું. આટલું કહીને એ પોતાના વૃદ્ધ મામાને લઈ ચાલતો થયો.

નાસ્તાની તૈયારી રાખી હતી, પણ ગાડીની ઉતાવળને કારણે એમને અડકવાની ધુરસદ પણ નહોતી.

કાલે ખબર કરવાની મતલબ સ્પષ્ટ હતી. સૌ સમજી ગયાં. મોટી કાઝાએ મોટે સાદે ગાળોનો વરસાદ વરસાવીને, આખી નિષ્ક્રિયતા જગજ્જલંદર કરી. દુર્ગાની તબિયત સારી નહોતી, એટલે અનર્થની શંકા કરીને પાંડેશીઆ દોડી આવ્યા. એજ અવસરે અકસ્માત અતુલ પણ આવી ચડ્યો. એ પણ છ વાગ્યાની ગાડીએ કલક-તે

જતો હતો. પણ રસ્તામાંથી જતાં જતાં આ ખૂમરાણુ સાંભળીને, મેંને પણ અનર્થની શંકા આવી, એટલે એ પણ અંદર આવ્યો.

અતુલને જોઈને સ્વર્ણનો ક્રોધ સો ગણો અને ક્ષોભ હજાર ગણો વધી ગયો. બિચારી ભાગ્યહીન છોકરીની જોરથી ગરદન પકડીને સ્વર્ણે અતુલની આગળ ધરતાં કહ્યું—જરા જો તો ખરો અતુલ, આણે ચહેરાની શોભા કેટલી વધારી દીધી છે તે !

સાચું જ, જ્ઞાનદાના ચહેરાને જોઈને, હસવું ખાળવું મુસ્કેલ હતું. એના હોઠનો રંગ ગાંઘે, અને ગાલનો રંગ હોંડે લાગી ગયો હતો. સિંદુર પાંથીમાં લગાવવાને બદલે બાજુએ લાગ્યું હતું. કુખ્યા વાળને ભીંજવવા ખાલીમાંનું બધું તેલ માથામાં નાંખી દીધું હતું, એટલે તેલના રેલા છેક કાન પર અને કપાળે ઊતરી આવ્યા હતા.

બેત્રણ પાડોશણો પાસે ઊભી હતી, તે તો જોરથી હસી પડી. એકની કેડે નાનું છોકરું હતું, તેણે પણ તોતડી જીભે મસ્કરી કરી.

આ છોકરીની મસ્કરીથી પાછા બધાં હસી પડ્યા. ‘પાછ’ કહીને માતાએ છોકરાને ગાંઘે ચૂંટી ખણી.

પરંતુ અતુલના હૃદયમાં જાણે ક્રોધએ દેવતામાં ધગધગાવેલો સળિયો હલાવી દીધો. ઘણા દિવસ થયાં એણે આટલી પાસેથી સ્પષ્ટ દષ્ટિ, જ્ઞાનદાના મુખ પર નહોતી ડેરવી. માત્ર બીજાને મોઢે સાંભળ્યું હતું કે, રોગથી એનો ચહેરો બગડી ગયો છે. પરંતુ એ ચહેરો આટલો બધો કદરૂપો બની ગયો હશે, એની તો એણે સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના નહોતી કરી. જે દિવસે પોતે રોગની ભયંકર બિમારીનો ભોગ બનીને મૃત્યુના મુખમાં હોમાનાર હતો, ત્યારે આજ મુખ પર આક્રિન થઈ ગયો હતો અને આજ મુખને

એણે વહાલભરી દષ્ટિથી નીરખ્યું હતું. એ વખતે આંખોમાં ઝણુનો નશો હતો, કાંઈને ઉપકારવશ કરવાનો તોછડો ગર્વ નહોતો. તે દિવસે એણે સાચા દિલથી અને સંપૂર્ણ હૃદયથી વહાલ બતાવ્યું હતું. આજે જ્યારે એણે અકસ્માત જોયું કે એજ મુખ પર યમરાજ પોતાની નોટીસ બખવવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે, ત્યારે તે પોતાની જાતને પણ વાર ભૂલી ગયો. એ કંઈ કહેવા જતો હતો, પણ સ્વર્ણના ઉંચા સ્વરમાં એ દબાઈ ગયો.

સ્વર્ણે કહ્યું—એય, તું તો વેશ્યાઓનેય વટાવી ગયો ! એક સ્મશાન જતા મુડદાને રીઝવવા આ શણુગાર સજીને આવી ? અને પરિણામ તો એ આવ્યું કે તારા મોઢા પર લાત મારીને એ ચાલ્યો ગયો.

કાંઈએ પૂછ્યું—મોટી વહુ. આ ભૂતડીનો વેશ કાણે સજીવ્યો ? લાગે છે ડોસો નાપસંદ કરીને ગયો !

સ્વર્ણે જ્ઞાનદા તરફ જોઈને કહ્યું—ખીજી કાણુ કરે ? પોતે જ કરીને આવ્યાં છે. માતા તો બેહોશ પડી છે. મેં કહ્યું કે માત્ર સાડી બદલીને આવજે, ત્યારે આ બધો શણુગાર સજીને આવી ! અને શણુગારમાંય શું ? એક છાપેલી જૂનીપુરાણી સાડી અને અતુલની આપેલી બે બંગડીઓ. એને દસ વખત દહાડામાં પહેરે છે ને દસ વખત કાઢે છે. કાળમુખીને આ બંગડીઓ પહેરીને બહાર નીકળતાં લાજ પણ નથી આવતી ! જા, અંદર જા, મર.

ખિચારી નિરાધાર છોકરી તરફ અછડતાં કહ્યા અને તિરસ્કાર જતાવીને બધાં-ત્યાંથી ચાલ્યાં ગયાં. માત્ર એક જ અંતર્યામી કે એનાથી આ વિશ્વમાં કંઈ જ ગુપ્ત નથી તેની આંખમાંથી બે આંસુ

સર્થાં હશે. જન્મથી માંડીને આજ સુધી લજ્જાને લીધે જે છોકરીએ માથું ઉંચું કરીને જોરથી વાતચીત પણ નથી કરી, તેજ છોકરી આજે લાજશરમને નેવે મૂકીને પોતાના સૌન્દર્ય-હીન શરીરને પોતાને જ હાથે શણગારીને એક વ્રજની આગળ વેચવા આવી હતી. પણ એ શરીર આખરે નજ વેચાયું. એટલે જ આજે પાડપાડોશના માણસો છી છી કરીને ચાલ્યા ગયા, ક્રોધએ ક્ષમાશીલ દષ્ટિથી જોયું જ નહિ.

જ્ઞાનદા મૂર્તિની જેમ ઊભી હતી. આજ સુધી જાહેરમાં એ આમ રડી નહોતી. આજે અતુલની સામે બીજી વખત એની આંખમાંથી આંસુ વહી ચાલ્યાં. ખિચારી આંસુ લૂછતી લૂછતી કંઈ પણ બોલ્યા વિના ગુપચુપ ચાલી ગઈ.

કલક-તે જવા માટે હવે તે દિવસે એક પણ ગાડી નહોતી, એટલે એ સાંજે અતુલ ઘેર પાછો ગયો. રસ્તામાં બધી યાદ ફરી તાજ થઈ. તેમાં નાની માસીએ કહેલી તે દિવસની વાત વારંવાર સાંભરવા માંડી. તે દિવસે પિયેર જતી વખતે નાની માસીએ અતુલને બોલાવીને કહ્યું હતું કે—બેટા, જે માણસ હીરાને છોડીને કાચને સ્વીકારે છે, તેને પાછળથી બેહદ પસ્તાવો થાય છે.

એ દિવસે એ વાતના મર્મને બરાબર સમજી શક્યો નહોતો. પરંતુ આજે એને બરાબર સમજાયું કે એ તો પોતાની ઉપર જ મારેલું મેણું હતું. નિર્લજ્જ કહીને જેને આજે સાંચે શરમિંદી બનાવી દીધી, એની લજ્જાની સીમા ફેટલી છે, એનું પણ આજે એને સ્મરણ થયું.

હજી મળરકું થયું નહોતું, એટલામાં અનાથબાપુ અતુલને

બોલાવવા આવ્યા. જરાય ભાવ વિના કહ્યું—દુર્ગાદેવી પરલોક સિધાવી, આપણે રમશાન જવું પડશે.

‘ચાલો’ કહીને અતુલ સાથે ગયો. દોઢ વર્ષ પહેલાં તુલસી-ક્યારાની પાસે જેમ મૃત પિતાના બે પગને બોળામાં લઇને બેઠી હતી તેમ, આજે પણ સુપચાપ મૃત માતાના બન્ને પગને ગોદમાં લઇને જ્ઞાનદા બેઠી હતી. જીવનમાં એક વાર શિવાય ક્રોધએ એને ચંચળ બની જતાં જોઇ નહોતી. અને તે પણ પિતાની અંત ઘડીએ અતુલના પગમાં પડી કલ્પાંત કયું ત્યારે. એટલે એના આ ગાદ મૌનને જોઇને ક્રોધને શંકા ન આવી. અને એની તરફ ક્રોધની દષ્ટિ પણ નહોતી. સૌ લાશને લઈ જવાની તૈયારીમાં રોકાયા હતા.

સમય થયો એટલે લોકો શબને ઝિઝાવીને લઈ ચાલ્યા. સ્ત્રી પાછળ પાછળ જ્ઞાનદા પણ ગઇ. દુઃખી, અનાથ હોવાને કારણે કોઈ પણ સ્ત્રી એની સાથે ન ગઇ. જવાનેા ખ્યાલ પણ ક્રોધને ન આવ્યો.

વર્ષાની મલપતી ગંગા રમશાનના વડ નીચે થઇને જોરથી વહેતી હતી. માતાની અંતિમ અગ્નિક્રિયા જ્ઞાનદાએ જ કરી. ચિતામાંથી ભડકા નીકળ્યા, એટલે એ મરદોના ટોળામાંથી નીકળીને ગંગાને કિનારે જઇને બેઠી. ક્રોધએ એને મનાઈ પણ ન કરી. અને મનાઈ કરવાની જરૂર પણ ક્રોધને ન લાગી.

ક્રોધને એવી શંકા, પણ નહોતી કે આ શાંત અને સહન-શીલ છોકરી કંઈ કરી બેસશે. અતુલને પણ એ આશંકા નહોતી. તો પણ ગંગાના ધસમસતા પ્રવાહની નજીક બેઠેલી જોઇને અતુલનું

હૃદય ધડકી ઊઠ્યું. એક વખત વિચાર્યું કે, લાવ મનમાં કંઈ કરી વિચાર્યું કે લાવ પાસે જઈને ઉભો રહું, પણ લજ્જાને લીધે એનાથી કશું જ ન થઈ શક્યું.

અગ્નિની આંચ ન પહોંચે એટલે દૂર જ્યાં સૌ બેઠા હતા, ત્યાં આગળ અતુલ જઈને બેઠો. એકાએક એના મનમાં એ સનાતન પ્રશ્ન ઊઠ્યો કે, જે કાલે હતું તે આજ નથી અને આજે પણ જે હતું તેનું નશ્વર શરીર ધીરે ધીરે ભસ્મ થઈ રહ્યું છે. અત્યારે એને ઝોળખી પણ શકાતું નથી ! એજ શરીરના આશ્રયે કેટલી આશા, કેટલી આકાંક્ષા અને કેટલી ચિંતા હતી ? પણ વારમાં એ ક્યાં જતું રહ્યું ! તો હવે એનું મૂલ્ય શું ? એને મરતાં કેટલી વાર લાગે ?

એની દષ્ટિ સમીપ એનું જીવન ખડું થઈ ગયું. લગભગ ત્રણ વરસ પહેલાં એ પણ મરવાની તૈયારીમાં જ હતો; પણ મૃત્યુ ન આવ્યું. અકસ્માત એની દષ્ટિ અગ્નિમાંથી નીકળતા ધુમાડાના ગોટાને વીંધીને પેલે પાર ગઈ. એના મને કહ્યું—તે દિવસે મને મરવા ન દીધો તે આજ છોકરીએ !

અતુલની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. એણે મનમાં કહ્યું—રૂપ શું છે, કંઈજ નહિ. રૂપનું જ જે મૂલ્ય હોય તો ત્રણ વરસ પહેલાં રૂપના જાળરમાં એણે પોતે જ દેવાળું કાઢ્યું હતું. તે દિવસે ધાળા સગાંબહાણાંએ પોતા તરફ દષ્ટિ પણ નહોતી કરી.

સમય કેમ જતો હતો એનું એને બિલકુલ ભાન નહોતું.

ચિતા ક્યારે હોલવાઈ ગઈ એ પણ એણે ન જોયું. એ તો પેલી નિશ્ચલ બેઠેલી વિપાદમૂર્તિને જ જોયા કરતો હતો.

અનાથનાથે કહ્યું—આલો ભાઈ, બાકાનું પૂરું કરી નાંખીએ.

‘આલો’ કહીને સૌ ઊભા થયા, અતુલ તો જાણે સ્વપ્ન જોતો હતો. એ સ્વપ્ન જાણે સરી પડ્યું.

એ વખતે સૂર્યનું તેજ પશ્ચિમમાં ઢળતું હતું. એ આથમતા તેજના આછા પ્રકાશમાં ઘાટ ઉપર પડેલી બે બંગડીઓ જોઈને અતુલ સમસમી ગયો. એ બંગડી એણે જ આપેલી હતી, જેનું કીમતી ઘરેણાથી પણ વધારે પ્યાર કરીને જ્ઞાનદા જતન કરતી હતી. સંકોચ પ્રકારની લાંછનાઓ અને હળ્લરો પ્રકારનાં ધિક્કાર સહન કરીને પણ જ્ઞાનદા જે બંગડીની મમતા છાંડી શકી નહોતી, એના પોતાને જ હાથે તોડીને જ્ઞાનદાએ પોતાની કડીઅત અતુલને આપી દીધી. અતુલે ઝડપથી આગળ વધીને એ બંગડીને સ્નેહપૂર્વક ઉપાડી લીધી. આખંડ હતી ત્યારે જેની કદર એણે ન કરી તેના તુચ્છ દુકડાઓને પણ આજે એણે અમૂલ્ય માનીને લઈ લીધાં.

પગરવાનો અવાજ સાંભળીને જ્ઞાનદાએ પાછળ જોયું. એ દષ્ટિ અતુલથી સહન ન થઈ. એક વખત એના હાથ પકડવા એ આગળ વધ્યો ખરો, પણ પાછો હટી ગયો. ત્યાંજ ઊભા રહીને એણે કહ્યું—જ્ઞાનદા, ભૂલ તો ગણુસ માત્રની થાય છે, પરંતુ...

આટલું કહીને એણે પોતાની મુઠ્ઠી ઉઘાડીને બતાવી. સંધ્યાની

લાલીમાં એ કાચના ટૂકડા ચમકી ઊઠ્યા. અતુલે એવાજ ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું—આજે તું જેને તોડીને નાંખી આવી તેને જ હું સમશાનમાંથી લઈ આવ્યો છું.

જ્ઞાનદાને કંઈ સમજાણુ ન પડી. એટલે એણે પોતાના ગાઢ શોકના બોળથી શિથિલ બનેલી ઉદાસ દષ્ટિ અતુલ પર કેરવીને ધણા દિવસ પછી ધીરેથી શબ્દોચ્ચાર કર્યો—કેમ ?

ઉત્તર આપવાનો પ્રયત્ન કરતાં તો અતુલની આંખો આંસુથી ભરાઈ આવી, પણ એણે એવી જ દશામાં કહ્યું —જ્ઞાનુ, દુર્ગામાસીની ચિતાના અગ્નિના પ્રકાશમાં મેં એક વસ્તુ બહુજ સ્પષ્ટ જોઈ, જેને હું કદીય ભૂલીશ નહિ. તેં જેર કરીને કાચની બંગડી તોડી એટલે એ તો તૂટી ગયું, પણ આપણાં ભાવનો એ વિનિમય એવોજ અખંડ છે. એને તોડવાનું બળ તો તારામાં, મારામાં અને કોઈનામાં નથી. હું જે ન કરી શક્યો એ તારાથી પણ નહિ થઈ શકે. એટલે જ એ તુટેલી બંગડીને લાવીને છાતી-સરસી ચાંપીને હું ઘેર જાઉં છું.

જ્ઞાનદા બેહોશની જેમ તાકતી જ્યાંની ત્યાં ઊભી રહી. અતુલે એકાએક એનો નિર્બળ જમણો હાથ પોતાના બન્ને હાથમાં સમાવી દીધો. પરંતુ જ્ઞાનદા તો પથરની મૂર્તિની જેમ ઊભી જ રહી.

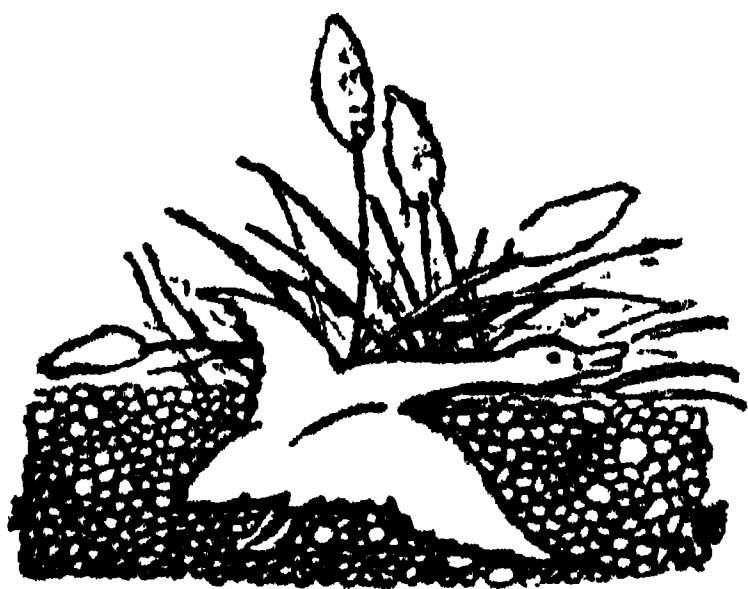
અતુલ ક્ષણભર ચુપ રહીને આંસુઓથી રૂંધાયલા સ્વરે બોલ્યો—જ્ઞાનુ, મારા પાપનો જે દંડ દેવો હોય તે દે, પણ આવું ન કરીશ! મેં ગમે તેટલા અપરાધ કર્યા હોય તો પણ

તારે મને પોતાનો કરી લેવો રહ્યો. મારો ત્યાગ કરીને મને દંડ દેવાની શક્તિ તારામાં નથી, એની મને ખબર છે.

આ સાંભળીને જ્ઞાનદાએ માથું ઢાળી દીધું, પણ એના મુખમાંથી શબ્દ ન નીકળ્યો. માત્ર એનો દુઃખજોષાતજો હાથ અતુલની બદ્ધ અંજલિમાં એક વાર કંપી ઊઠ્યો.

नवविधान

શૈલેશ્વર ગોશાલ પહેલી પત્નીના વિયોગ પછી મિત્રો આગળ ફરીથી ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવાની વાત કરતા ત્યારે શરમના માર્યા એટલા બધા સંક્રાંત્યાતા કે સૌ મિત્રો મોટેથી હસી પડતા. શૈલેશ્વર કલકત્તાની જનજીતી ટ્રાન્સેજમાં શીક્ષુશીના પ્રોફેસર છે. એમની વાસે વિદ્યાવતની ઉંચી ડીગ્રી છે અને મહિને આઠસો રૂપિયાનાં પગાર મળે છે. હજી બત્રીસ વર્ષની પણ પૂરી ઉંમર નથી. પાંચ મહિના થયાં નવ વર્ષના એક બાળક મૃદીને એમની પત્ની અવસાન પામી છે. કલકત્તામાં પટલગંગા સ્ટ્રીટમાં પેઢી દરપેઢીનું મોટું ઘર છે. આખા ઘરમાં હવે બાળક વિના એમને બીજું કોઈ કુટુંબી જ નથી. હા, નોકર, રસોયો, ગાડીવાળો વગેરે મળીને સાત આઠ માણસોની ઘરમાં વસતી છે.

પહેલાં શૈલેશ્વરબાપુની લગ્ન કરવાની ઇચ્છા જ નહોતી; અને એ સ્વાભાવિક હતું. પણ સમય જતાં હવે પાછી લગ્ન કરવાની ઇચ્છા પ્રબળ થઈ; અને એમાંય નવીન નહોતું. એમને ખબર પડી કે ભવાનીપુરવાળા ભૂપેન્દ્ર બેનરજીની વચલી દીકરીએ એટ્લીક પસાર કરી છે અને સંસ્કાર સાથે રૂપ પણ એણું નથી.

આ ખજરમાં ખાસ કુતૂહલ નહોતું અને આજના સંસ્કારી ગણાતા વર્ગમાં આ ખજર સામાન્ય હતી, છતાં તે દિવસે શૈલેશ્વરજીના દીવાનખાનામાં મિત્રો આગળ આ વાત વિગતવાર ચર્ચાઈ. એક મહેતાજી શૈલજીના અંતરંગ મંડળમાં ન હોવા છતાં, પણ આ મિત્રમંડળમાં બેસતાઝિઠતા હતા. એમનો પગાર નાચીજ હતો, પણ સંસ્કારી અને ઉચ્ચ અધિકારીઓની મૈત્રિના સંતોષથી એમને એ ઉણપ લાગતી નહોતી. સ્વભાવે જરા ગાંડપણનો અંશ હતો. એટલે બીજા મિત્રો અને પ્રોફેસરો એમને ‘પંડિતજી’ના બહુમાનથી બોલાવતા. મહેતાજી એટલા બેપરવા હતા કે મોઢે આવતું તે બોત્તી દેતા. સાંભળીને વાત કરવાની એમને ટેવ જ નહોતી અને આ કાર્ય માટે એ પોતાને જવાબદાર માનતા નહોતા. પંડિતજી અંગ્રેજી જાણતા નહોતા એટલે ખાસ કરીને જ્યારે કોઈ સ્ત્રીની મેટ્રીક, ઇન્ટર, કે બી. એની પરીક્ષા પસાર કર્યાના સમાચાર સાંભળતા ત્યારે એમના ગુસ્સાના પાર નહોતો રહેતો. ભૂપેન્દ્રજીની દીકરીની વાત નીકળી ત્યારે પણ પંડિતજીની ન રહેવાયું, એટલે તરત બોલી બિહારી-શૈલજીના પહેલી બિચારીને ઘરમાંથી કાઢી મૂકી, બીજીને ખાઈ ગયા અને પાછા ત્રીજીને જીવ લેવા તૈયાર થયા હો ! ઘર જ માંડવું હોય તો તો ઉમેશ ભટ્ટાચાર્યની છોકરી (શૈલેશ્વરની કાઠી મૂંઢલા પ્રથમ પત્ની)એ શું અપરાધ કર્યો છે ? ગૃહસ્થ બનવું હોય તો કૃપા કરીને એ જ બિચારીને લાવો ને !

ઉપરિથત મિત્રોમાંથી કોઈને પણ આ રહસ્યની ખજર નહોતી, એટલે સૌ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. પંડિતજીએ પાછું શરૂ કર્યું—એ બિચારી તરફ ઈશ્વરે કૃપાદષ્ટિ કરી છે અને જ્યારે પ્રસંગ આવ્યો છે ત્યારે તો તમારી ફરજ છે કે તમે એને જ

પાછી સંઘરો. નવા લગ્નની ભાંજગડમાં મહેરબાની કરીને ન પડશો. મેટ્રીક પાસ છે ! પાસ છે તેથી શું એને હક્ક મળી ગયો ?

ગુરુસાને લઈને પંડિતજીની આંખો લાલલાલ થઈ ગઈ. શૈલબાપુએ ક્રોધ દબાવીને કહ્યું—પંડિતજી, તમને ખબર નહિ હોય કે એ પાગલ બની ગઈ છે.

ગમે તે કાઈ તેને પાગલ કહેતું, એટલે પંડિતજી પછી કાંઈના નહોતા રહેતા. તે એકદમ ચિદાઈને બોલ્યા—પાગલ તો આખી દુનિયા છે. મને પણ લોક પાગલ કહે છે. એટલે શું હું પાગલ બની ગયો ? અથવા સાચે જ હું પાગલ છું ?

બેડેલી મંડળી જોરથી હસી પડી. પરંતુ એ હાસ્યમાં વાત દબાઈ નહિ. હાસ્યનો વેગ શમ્યા પછી શૈલબાપુએ એ આખી ય ઘટના સૌને વિગતવાર કહી સંભળાવી. શરમાતા શરમાતા શૈલબાપુએ કહ્યું—મારા જીવનમાં એ બહુ જ કમનસીબ પ્રસંગ બની ગયો. વિલાયત જતાં પહેલાં જ મારું લગ્ન થઈ ગયું હતું, અને ત્યાર પછી તરત જ મારા સસરા સાથે કોઈ કારણે અણુબનાવ થઈ ગયો. એ અણુબનાવે ધીરે ધીરે ભયાનક સ્વરૂપ પકડ્યું. એ સિવાય પિતાજીએ એનું મગજ ચરકેલ છે એમ કહીને, પોતાના ઘરમાં એવી વહુ નકામી છે એમ માનીને, એને પોતાને પિયેર મોકલી દીધી. વિલાયતથી આવ્યા પછી મેં એને જોઈ જ નહિ.

હવે શૈલેશે જખરજસ્તી હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો; અને વાત આગળ ચલાવી—પંડિતજી ! મહારાજ ! જો એ પાગલ નહોત તો વિલાયતથી હું પાછો ફર્યો ત્યાર પછી એક વખત પણ એને એના માબાપ સાસરે તો મોકલત ને ? અને ધારો કે એ અત્યારે આવી પહોંચે તો તમારી તો દુર્ગતિ જ કરી મૂકે. આ ચાહના

પ્યાલામાં ગંગાનું પાણી રેડીને અને તમારી હાજરીની પરવા કર્યા વિના આ ઓરડામાંથી સાવરણી વાળતાં વાળતાં તમને પણ સાથે વાળી કાઢે. બોલો, હવે આપ શું કહેો છો ?

પાંડિતજી જરા શાંત થયા અને આ આખીય વટનાનો ઉત્તર ન દેવાયાર્થી જરા મૂઠ જોવું મુખ કરીને બોલ્યા—ભાઈ, એવું હોય તો મશ્વર બનશે.

પરંતુ આ કથનનું સમર્થન કોઈએ ન કર્યું. આમતેમ ગામ-ગપાટા મારીને ‘મોટું થયું’ કહીને મહેશીલ વિખરાઈ. રોજ આ વખતે જ સભા વિસર્જન થતી હતી અને આજે પણ વખતસર જ સૌ વિખરાયા. પણ આજે કાણુ જાણે કેમ સૌના મુખ પર ગ્લાનિ અને વિપાદની છાયા સ્પષ્ટ દેખાતી હતી, તે કેદ વિસર્જનના અંત સુધી જેમની તેમ રહી.

શૈલેશને મનમાં તો ખબર પડી ગઈ કે મિત્રોએ પોતાના
 ત્રીજા વિવાહની વાતને અનુમોદન ન આપ્યું, પણ ઉદ્ધુ મૌન
 રાખીને આખી ને આખી વસ્તુ તરફ મૂગે! ધિક્કાર બતાવ્યો.
 એટલે એક તરફથી ગુસ્સો અને બીજી બાજુથી લગ્નને લઈ
 શૈલેશની વ્યાકુળતાનો પાર ન રહ્યો. અદાર વર્ષની ઉંમરે શૈલેશનું
 પહેલું લગ્ન થયું હતું. એ વખતે એની પત્ની ઉપાની ઉંમર માત્ર
 અગીઆર વર્ષની હતી. રૂપ અને લાવણ્યમાં જરાય ઓછા ન
 હોવાથી કાલીપદ બાપુ (શૈલેશના પિતા) નજીવી કિંમતે પુત્રનું
 વેચાણ કરવા તૈયાર થઈ ગયા હતા. પણ પાછળની લેવડદેવડની
 વાતમાં શૈલેશના વિલાયત ગયા પછી બન્ને વેપારીઓમાં ઝઘડા
 થયો અને ધીરે ધીરે એ ઝઘડાએ ભયાનક દેપનું સ્વરૂપ લીધું.
 બન્ને સંબંધીઓનો પરસ્પર મોઢું દેખાડવાનો સંબંધ પણ ન
 રહ્યો. સસરાએ વહુને જળરજરતીથી પિયેર મોકલી દીધી.
 પરિણામ એ આવ્યું કે પુત્રના વિલાયતથી પાછા ફર્યા પછી
 પોતાની હઠને લઈ વહુને પોતાને ઘેર ન બોલાવી તે ન જ
 બોલાવી. અને બોલાવવાની અંતરથી ઈચ્છા ય નહોતી. સામા

વેવાઇ ઉમેશ તર્કાલંકાર સ્વાભિમાની પુરૂષ હતા. પોતાનું અને કન્યાનું સ્વમાન જતું કરીને પુત્રીને વગર બોલાવ્યો સાસરે વિદાય કરવી એ એમના જેવા માણસને માટે અસંભવિત હતું. ઘણાઓએ સમજાવ્યા પણ એ સ્વમાની એકના બે ન થયા. શૈલેશને પ્રવાસ દરમ્યાન જ આ આખીય ઘટનાનો આભાસ થયો હતો, પણ વિગતવાર ઘટનાની એને જાણ નહોતી. જેટલી વાતની એને ખબર પડી હતી, તે જોતાં તો એને એમ લાગતું હતું કે આવો સાધારણ ઝઘડો દૂર કરવો મુશ્કેલ નહિ પડે. ઘેર ગયા પછી એ બધું ટીક થઈ રહેશે, પરંતુ ચાર વર્ષ પછી જ્યારે પાછો સ્વદેશ આવ્યો ત્યારે એના સ્વભાવમાં જગરૂં ક્ષાંતર થઇ ગયું હતું. એટલે ઘેર આવ્યા પછી એક ભેરીરટરની પુત્રી અને વિલાયતી રીતરિવાજમાં પાવરધી કન્યાની સાથે પોતાના બીજી વારના લગ્નની વાત સાંભળતાં જ એણે સંકાય વિના પોતાની સંમતિ આપી દીધી. ત્યાર પછી વર્ષો વીતી ગયાં. શૈલેશના પિતા આજે તો દુનિયા પર હાજર નથી અને ગિમાર વૃદ્ધ તર્કાલંકાર પણ આ સ્થૂલ દુનિયાનો ત્યાગ કરી ગયા છે. આ સમય દરમ્યાન શૈલેશને સાસરાની ખબરઅંતર મળ્યા કરતી. એની પહેલી પત્ની એના ભાઈઓ સાથે રહે છે અને જપતપમાં પોતાનું જીવન ગાળે છે. એની શુચિતી ભાવના એટલી હદે પહોંચી છે કે એને ગાંડપણ માનીને ભાઈઓ એનાથી કંટાળ્યા છે. આમાંથી એક પણ ખબરથી શૈલેશને સુખ નહોતું. પણ એને એટલું આશ્વાસન હતું કે આવી પ્રકૃતિવાળી સ્ત્રીનું ચારિત્ર્ય નિષ્કલંક હોય છે.

શૈલેશને વિચારને અંતે લાગ્યું કે ભૂપેન્દ્રબાપુની એ સંસ્કારી કન્યાની આશા હવે છોડી દેવી જ રહી. કાન ગામડાની રૂપ-રંગ વર્ણની અભાણ કન્યા લાવીને એના હાથમાં આપું ભયું

ઘર સોંપી દેવું એ તો મૂર્ખાઈજ છે. અને પાછું સોમેન્દ્ર (પુત્ર)નું શું થાય ? કદાચ ઉપા આવે તો પણ આ શોકયના દીકરાને કેમ રાખે એ પ્રશ્ન પણ ગંભીર હતો. આવી ચિંતામાં ને ચિંતામાં શૈલેશનું દુઃખ વધતું જતું હતું.

એની બહેન વિભાનું સાસરું સ્યામજીજીમાં છે. વિભાના પતિ બેરીસ્ટર હોઇને વકીલાત કરે છે. એટલે શૈલેશને વિચાર આવ્યો કે બહેનની પાસે સોમેન્દ્ર સંક્રાંત્ય વિના રહી શકશે. પણ પાછો વિચાર આવ્યો કે આ વ્યવસ્થા લાંબી નહિ ટકે.

શૈલેશ ભલો આદમી હતો. એટલુંજ હતું કે એનો સ્વભાવ જરા નખજો હતો. એ કારણે એનામાં સંક્રાંત્ય અને લજ્જા વધારે હતાં. સંસ્કારના અભિમાનની સાથે સાથે એને એવું પણ અભિમાન હતું કે જાણી જોઇને કાઠીને જરા પણ અન્યાય એ કરતો નહિ. મિત્રો કદાચ મોઢે ન કહે પણ મનમાં તો જરૂર અપરાધી ઠરાવે એમ શૈલેશનું માનવું સત્ય હતું. એટલે આ જાતની બદનામી સહન કરવી શૈલેશને મારે શક્ય નહોતી.

આખી રાત ચિંતામાં જાગરણ કરીને સવારે વહેલા ઊઠતાંજ એને એક સહજ ઉપાય સૂઝ્યો. પાંડેલી પત્નીને બોલાવવા કાંઈ માણસ મોકલ્યો હોય તો આખી ગૂંચ સહેલાઈથી ઉકલી જાય. એક તો એ આવશેજ નહિ, અને કદાચ આવશે તો આ મ્હેચ્છોની મિજલસ જોઇને એ દિવસમાંજ નારી જશે. એટલે પાછળથી મને કાંઈ દોષ નહિ દે. એ દરમ્યાન સોમેન્દ્રને પાંચ દિવસ પૂરતો એની દોષને ત્યાં મોકલી દઇશ. શૈલેશને એમ થયું કે આવી સીધીસાદી વાત આજ સુધી કેમ ન સૂઝી !

શૈલેશે કાલેજમાંથી અડવાડિયાની રગ્ન લીધી, અને અલ્હા-આદમાં પોતાના એક બાલમિત્ર રહેતા હતા ત્યાં તારથી પોતાના

આવવાના સમાચાર મોકલી દીધા. વિભાને પત્ર લખી દીધો કે પોતે ઉપાને તેડવા માણસને નંદીપુર મોકલ્યો છે, એટલે કદાચ એ આવે તો તે દરમ્યાન વિભાએ અહીં આવીને સોમેન્દ્રને સ્થામળગર લઈ જવો. પોતે અહવાડિયામાં પ્રયાગથી પાછો આવી જશે.

શૈલેશને મામાનો એક છોકરો હતો. તે એક ઓફિસમાં કારકુન હતો. તેને બેલાવીને શૈલેશે ભાભીને તેડવા નંદીપુર જવાનું કહ્યું.

ભૂતનાથને જરા નવાઈ લાગી. એણે પૂછ્યું—કંઈ ભાભી ?

શૈલેશ—કેમ, ઉમેશ ભટ્ટાચાર્યને ત્યાં તું જનમાં નહોતો આવ્યો ?

ભૂતનાથ—હા, હા, યાદ આવ્યું. પણ હું ત્યાં પ્રવેશને આગળતો નથી ને ? એ મારી સાથે શી રીતે આવશે ?

શૈલેશ—ન આવે તો કંઈ નહિ. એમાં તને શું તુકમાન જવાનું છે. તારી સાથે એક દારી અને પાત્રખી પણ લેતો જાજે. આવવાનું ના કહેતો તરત પાછો ફરજે.

ભૂતનાથ આશ્ચર્યખર્ચે પળવાર ચૂપ રહ્યો. પછી કહ્યું—હીક જઈશ, પણ ત્યાં કંઈ તોફાન તો નહિ થાય ને ?

એને ખર્ચના રૂપિયા આપતાં શૈલેશે કહ્યું—શાનું તોફાન જવાનું છે ! આજે અગત્યના કારણે મારે પ્રયાગ જવું છે. સાત આઠ દિવસમાં પાછો આવીશ. તારી ભાભી આવે તો તેને આ આવીનો ખૂમખો આપી દેજે. અને ઘરખર્ચ માટે જે જોઈએ તે એમાંથી લે.

ભૂતનાથે રાજ થઈને કહ્યું—હીક, પણ મોટા ભાઈ, એકાએક

તમારો વિચાર કેમ બદલાઈ ગયો ?

શૈલેશે ચિંતિત ભાવે જરા શાંત રહીને કહ્યું-એ નહિ આવે એ નકકી છે. તો પણ લોકલાજને ખાતર બોલાવવા જવું તે વાજબી છે. જે ખબર લાવે તે સ્યામબજાર પહોંચાડજે. સોમેન્દ્રને આવીને વિભા લઈ જાય એવું જરૂર એને કહેતો જજે.

રાત્રે પંજાબ મેઘલિમાં શૈલેશ અલ્હાબાદ રવાના થયો.

કેટલાક દિવસ પછી એક બપોરે ઘર આગળ એક મોટર આવીને ઊભી, અને તેમાંથી બાવીસ ત્રેવીસ વર્ષની એક યુવતી ઘરનાં દીવાનખાનામાં આવી. જમીન પર શેતરંજી બિછાવેલી હતી અને એના ઉપર બેસીને સોમેન્દ્ર એક ચિત્રનું આલ્પમ જોતો હતો. પોતાની નવી માને બધાં ચિત્રોની ઓળખ આપતો અને વચમાં વચમાં કોમક ચિત્રની વિચિત્રતા પર જોરથી હસી પડતો. અચાનક આગંતુક યુવતી તરફ નજર પડતાં જ સોમેન્દ્ર હર્ષથી બોલી ઊઠ્યો—મા, ફરબા આવ્યાં.

ઉપા ઊઠીને ઊભી થઈ ગઈ. જરા હસીને એણે સોમેન્દ્રને કહ્યું—ભાઈ, તેં ફરબાને પ્રણામ ન કર્યો ?

સોમેન્દ્રને માટે આ શિક્ષણુ સાવ નવું હતું. એણે તરત ફરબાના બુટપહેરેલા પગને ચૂમીને અનિચ્છાએ પણ પ્રણામનો વિધિ પૂરો કર્યો. ઉપાએ કહ્યું—બેન, કેમ હજી ઊભાં છે, બેસોને.

વિભાએ પૂછ્યું—ભાભી, ક્યારે આવ્યાં તમે ?

ઉપાએ કહ્યું—પ્રેમવારે. આજે ત્રણ દિવસ થયા, પણ તમે બેસો તો ખરાં.

વિભા કંઈ દોસ્તી કરવા કે સુમેળ સાધવા આવી નહોતી. એ તો ઘેરથી જ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં નીકળી હતી, એટલે થડકતે અગાજે બોલી—એસવાની દુરસદ નથી. હું તો સોમેન્દ્રને લેવા આવી છું.

ઉપાએ આ લૂખી વાતચીતનો ઉત્તર હસીને જ વાળતાં કહ્યું—બહેન, પછી હું એકલી તે અહીં શી રીતે રહીશ? પિયેરમાં પણ લાઇઓના બાળકો વડે જ હું જીવતી. મો એકલતા ખૂબ અકારી લાગે છે, બહેન !

આટલું કહીને ઉપા પાછી હસી.

આ હાસ્યનો ઉત્તર વિભાએ કડક સ્વરે જ પાછો વાળ્યો. સોમેન્દ્રને બોલાવીને કહ્યું—સોમેન, તારા બાપુએ તને મારે ત્યાં આવવાનું અને રહેવાનું કહ્યું છે. હું અહીં નકામી ખોટી થવા નથી આવી. જા, જલ્દી જઈને તારા કપડાં લઈ લે, પછી મારે ન્યૂમાર્કેટ જવું છે.

માતા અને કૃષ્ણા બન્નેની વચ્ચે સોમેન્દ્રની દશા મૂંઝવણુ ભરી થઈ. એનો ઉદાસ ચહેરો એની મૂંઝવણુને સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરતો હતો. ડરતાં ડરતાં એણે કહ્યું—કૃષ્ણા, બાની ઇચ્છા જવા દેવાની નથી ને ?

બાળકનું સ કટ જોઈને તરતજ ઉપા બોલી ઊઠી—જવા માટે હું તને ના નથી કહેતી, ભાઈ! હું તો એટલુંજ કહું છું કે તારા મથા પછી એકલાં મને આ મોડું ઘર ખાવા ધોશે.

સોમેને આનો કંઈ ઉત્તર ન વાળ્યો. માતાની પાસે જઈને સોડમાં લપાઈ ગયો. તે ભૂલી ગયો કે એ એની વિમાતા છે. બાળકના વાળમાં આંગળીઓ રમાડતી અને હસતી ઉપાએ નથુંદને કહ્યું—બેન, એને આવવાની ઇચ્છા નથી લાગતી.

લજ્જા અને ક્રોધને લીધે વિભાનો ચહેરો જોવા જેવો થઈ ગયો. સંસ્કારી સમાજમાં રહેવા છતાં અને ઉચ્ચ કેળવણી પામ્યા છતાં એ પોતાને સંભાળી ન શકી. ગુસ્સો પ્રગટ કરતાં બોલી—એને આવ્યા વિના નહિ ચાલે. તમે ન હોત તો એ જરૂર આવત.

ઉષાના હોઠ માત્ર જરા સંકોચાયા. બસ, આ વિના એના ચહેરા પર ખીચું ભાવાન્તર ન દેખાયું. એણે કહ્યું—આપણે મોટા માણસો આપણા કર્તવ્યનું પાલન નથી કરી શકતાં તો અહેન, આ તો બાળક કહેવાય ! એની હજી તો ઉંમર ફેટલી ? અને ગને બાળક સંભાળતાં આવડે છે એટલે એની ચિંતા તમે ન કરશો.

વિભાએ વધારે કંઈ જાણીને કહ્યું—તો પછી હું ભાઈને પત્ર લખી દઈશ ?

ઉષાએ શાંતિથી કહ્યું—લખી દેજો. અને જુઓ, ઉંમરમાં તો હું તમારાથી મોટી છું એટલે તમે આમ નકામું રસણું નહિ સ્પષ્ટ સંકે.

પછી જરા દસીને કહ્યું—આજે ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં તમે એમાં પણ નહિ.

વિભાએ ટૂંકમાં પતાવ્યું—આજે મારે ઉતાવળ છે, જાઉં છું.

વિભા ઝડપથી આવીને મોટરમાં બેસી ગઈ. બેસતાં બેસતાં જરા ઉંચે જોયું તો બારણામાંજ સોમેનને સોડમાં લપાવતી ઉષા એની તરફ તાકતી પથ્થરની મૂર્તિની જેમ ઊભી હતી.

સોમન દિવસની રગ્ન હતી, છતાં શૈલેશે લગભગ અઢ્યામાદમાં પાખવાડિયું ગાળ્યું. ત્યાર પછી એક દિવસ કલકતા રહીને અકસ્માત એક અપોરે ઘેર આવી ચઢ્યો. નીચે ઓટલા ઉપર સોમેન એક ખૂણામાં પતંગ ઉડાવવાના સામાનની તૈયારી કરતો હતો, એટલે એને પિતાશ્રીના આવવાનું ભાન ન રહ્યું; પણ જ્યાં દર્બિ પડી કે તરતજ ઊઠીને પ્રણામ કર્યાં. હજી પ્રણામ કરવાની ટેવ સોમેનને સહજ નહોતી બની, એ એની રીત ઉપરથીજ સમજાતું. આ ઢંગથી શૈલેશને જરા આશ્ચર્ય થયું.

શૈલેશે પુત્રને પૂછ્યું—શું કરે છે, સોમેન ?

સોમેન સહજ ભાવે બોલ્યો—બાપુ, બોલો તો આ મારી પાસે શું હશે ?

શૈલેશે કહ્યું—હું શું જાણું !

સોમેન તાળી વગાડીને હર્ષથી બોલ્યો—અરે, એ તો આકાશી દીવો છે.

શૈલેશે પૂછ્યું—આકાશી દીવો ?

આ આકાશી દીવાની અદ્ભુત કથા સોમેને આજ સવારે જ

સાંભળી હતી, એજ કથા એણે બાપને કહી—બાપુ, આજે તો સંક્રાંતિ છે ને, એટલે આ દીવાને એક વાંસની સાથે બાંધીને છેક ઉપર અગાશીમાં લટકાવી દઇશું. મા કહે છે કે—મારા દાદા વગેરે પૂર્વજો જે સ્વર્ગમાં છે ને, તેમને માટે આ રોશની કરવી પડે. અને આનાથી ખુશ થઇને તેઓ આશીર્વાદ મોકલે છે.

શૈલેશનો ગુસ્સો આમ તો ઠેકાણે હતોજ નહિ, ત્યાં છોકરાના અપ્પથી આ શોકજનક કથા સાંભળતાં જ ચીઢાઈ ગયો. એણે દીવાને ઠોકર મારીને સોમેનને ધમકાવતાં કહ્યું—આશીર્વાદ મોકલે છે ! આ બધા કુસંસ્કાર ક્યાંથી લાવ્યો ? કાણ જાણે ! જા, તારો અભ્યાસ કર.

મહામહેનત અને ખૂબ આનંદથી તૈયાર કરેલો આકાશદીપ તૂટી જવાથી સોમેન રડવા જેવો થઈ ગયો. આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. ઉપલા માળના એક ઓરડામાંથી મીઠો અવાજ આવ્યો—એટા, સોમેન ! કાલે બજારમાંથી આનાથી પણ સુંદર આકાશદીપ તને મંગાવી આપીશ. અહીં મારી પાસે આવતો રહે. બાળક આંખો લૂછતો ઉપર ચાલ્યો ગયો. શૈલેશનો મિત્રજ હાથથી ગયો અને શું કરવું એની સમજણ ન પડી, એટલે સીધો પોતાના અભ્યાસગૃહમાં ચાલ્યો ગયો. અને તરતજ નોકરને પોકારતી ઘંટડી ટનનનન અવાજથી બોલી ઊઠી, પણ ઝાઝ બોલ્યું નહિ.

શૈલેશે જૂમ પાડી—અબ્બુલ્લા !

અબ્બુલ્લાનો પત્તો નહોતો.

ફરીથી જૂમ પાડી—ગીરધારી ! ઓ ગીરધારી !

ગીરધારીને બદલે બંગાળી નોકર ગોકુલે માથું નમાવીને કહ્યું—જી, સરકાર.

શૈલેશે જોરથી બોલતાં કહ્યું—બધા ક્યાં મરી ગયા ?

ગોકુલ ચૂપ રહ્યો.

શૈલેશ—અબ્બુલ્લા ક્યાં છે ?

ગોકુલ—બાએ એને રજા આપી દીધી, એટલે એ ઘેર ચાલ્યો ગયો.

શૈલેશ—અને ગીરધારી ?

ગોકુલે કહ્યું—એ પણ રજા મળવાથી પોતાને ગામ ચાલ્યો ગયો છે.

શૈલેશ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં બોલ્યો—એટલે ધરમાં બીજા આદમી જ નથી ?

ગોકુલે માથું જરા હલાવીને કહ્યું—જી, ના. બાકી તો સૌ છે.

શૈલેશ પોતાને હાથેજ બુટની દોરી છોડવા માંડી. કોટ ઉતારીને ટેબલ ઉપરજ નાંખી દીધો. વળગણી પરથી ધોતિયું લીધું અને પાટલુનને ઉતારીને દૂર ફેંકી દીધું. નેકટાઇ—કોલર બધું કાઢીને જેમતેમ ફેંક્યું અને ટેબલ પરથી બિઠીને આરામ ખુરશી પર બેઠો. ત્યાં પાસેજ ટીપાર્ક પર એક ચિઠ્ઠી પડી હતી. એમાં લખ્યું હતું. “ધરનો વિગતવાર ખર્ચ !” ઉઘાડીને જુએ તો અંદર સ્વચ્છ અક્ષરોમાં રોજનો ખર્ચ વિગતવાર લખ્યો હતો. એકાએક બારણાનો પડદો દૂર થયો અને એક સ્ત્રી અંદર આવી. દષ્ટિ મેળવીને શૈલેશ પોતાની દષ્ટિને પાછી ખર્ચની ચિઠ્ઠીમાં પરોવી દીધી. સ્ત્રીએ શૈલેશના પગ ચૂમીને પ્રણામ કર્યા. અને એક બાજુએ બેસી રહીને બોલી—ચાહ હમણાં કરી લાવું કે જરા વાર પછી ? અને કેટલા વાગે જમશે ?

શૈલેશે કહ્યું—હું આજે જમવાનો નથી.

ઉપાએ કહ્યું—પણ હાથપગ ધોઈને ઉપર તો ચાલો. હમણાં

નહાવું ન હોય તો કંઈ નહિ. હું નાસ્તાની વ્યવસ્થા કરીને આવી છું, અને કુમુદને શરખત બનાવવાનું કહ્યું છે.

શૈલેશ—હમણાં બધું રહેવા દે.

ઉષાએ કંટાળીને કહ્યું—હું ઉષા છું, પારકી સ્ત્રી કે નોકર નથી.

શૈલેશ—હું ક્યાં કંઈ પણ કહું છું.

ઉષા—તો પછી આવું કરવાથી શું લાભ ?

શૈલેશ—એ તો મારે કામ હતું એટલે જરા જવું પડ્યું. તેં નકામે વિભાની સાથે શા માટે ઝઘડો કર્યો ?

ઉષા—એ તો કોઈએ ગપ્પું માર્યું છે. વિભાએ પણ તમને એવું નહિ કહ્યું હોય કે મેં એની સાથે ઝઘડો કર્યો છે.

શૈલેશ—અબદુલ્લાને પણ તેં રગ્ન આપી દીધી ?

ઉષા—એ વળી તમને કાણે કહ્યું ? મેં એને કાઠી નથી મૂક્યો ! એને વરસ દિવસથી બિચારાને પગાર જ નહોતો મળ્યો, એને માટે એ મૂંઝતો હતો. મેં પૈસા ચૂકવીને એને થોડા દિવસની રગ્ન આપી.

શૈલેશ વિસ્મય પામીને કહ્યું—બન્નો પગાર ચૂકતે કર્યો ? ત્યારે તો હવે એ પાછો આવી રહ્યો ! અને ગીરધારી ?

ઉષા—તમે તો ભલા માણસ છો ! બિચારા નોકરોને પગાર ન આપીને રોકી રાખવા અને વરસમાં એમને ઘેર જરા રગ્ન પર પણ ન જવા દેવા એ તો જબરજસ્તી કહેવાય. એમને બિચારા-એને ધરખાર નહિ હોય ? મેં એને પગાર આપીને રગ્ન આપી દીધી.

શૈલેશ—ત્યારે તો હવે આ ઘરને વશિષ્ઠ મુનિનો આશ્રય બનાવી દે.

શૈલેશ હિસાબની ચિઠ્ઠીમાં મોઢું રાખીને જ વાતચીત કરતો હતો. એકાએક એક મોટી રકમ પર દૃષ્ટિ પડતાં ચાંકીને બોલ્યો—
આ ચારસો છ રૂપિયાની રકમ શાની ?

ઉપાએ ઉત્તર વાળ્યો—આ રૂપિયા મેં મોદીને આપ્યા છે. હજી લગભગ બસો રૂપિયા બાકી રહ્યા છે. આવતે મહિને ચૂકવી આપીશ એવું કહ્યું છે.

શૈલેશ અચકાઈને બોલ્યો—મોદીના છસો રૂપિયા બાકી પડતા હતા ?

ઉપાએ હસીને કહ્યું—પૈસા ન આપવા, ન હિસાબ જોવો, પછી આટલા રૂપિયા બાકી ન પડે તો કેટલા પડે ? આજે બે વર્ષથી મોદીના હિસાબ એમને એમ ચઢતો હતો.

આટલી વાર પછી શૈલેશે માથું ઉચું કરીને ઉપાની સામે જોઈને પૂછ્યું—ગન્તે વર્ષનો હિસાબ તેં તપાસ્યો હતો ?

ઉપા—એ વિના તો હું શી રીતે જાણું કે મોદીના છસો રૂપિયા બાકી નીકળે ! તપાસ્યા વિના બીજે ઉપાય નહોતો.

શૈલેશ ચૂપ થઈ ગયો. પણ પાંચ મિનિટના સહવાસમાં જ ઉપાથી એ છૂપું ન રહ્યું, કે શૈલેશના ચહેરા પર લજ્જાની છાયા સ્પષ્ટ પડી છે. એણે પૂછ્યું—શું વિચાર કરો છો ?

શૈલેશે હસવાનો પ્રયત્ન કરીને કહ્યું—હું એ વિચારું છું કે જેટલા રૂપિયા હતા તે તો તેં ખર્ચી નાંખ્યા. હવે શું કરીશું ? બગારને તો હજી પંદર દિવસ બાકી છે.

ઉપાએ ધીરજથી કહ્યું—હું કંઈ નાદાન છોકરી, નથી, કે આ બધી પરિસ્થિતિનો વિચાર ક્યાં વિના જ ખર્ચ કરું. તમે તો પંદર દિવસ કહો છો પણ હું કહું છું કે બીજા બે મહિના

તમે નિરાંતે રહો. હું એક પૈસો પણ ધરખર્ચ માટે માગું. પણ તમે હિસાબમાં ખૂબ ગોટાળો કર્યો છે. દૂધવાળો કહે છે એના આખા વરસના પૈસા બાકી છે. ધોળીનો હિસાબ લગભગ પચાસ ઉપર જાય છે. બે ત્રણ દરજ્જાના હિસાબ પણ એમ ને એમ પડ્યા છે. મને ખબર નથી એ દરજ્જાનું ખીલ છે. તો પણ મેં એ સર્વેને પોતપોતાનો બધો હિસાબ લાવવાનું કહ્યું છે.

શૈલેશે વિન્હળ થઈને કહ્યું—આ બધું તેં શું કર્યું ? એ લોકો તો હજાર રૂપિયાનો હિસાબ મોકલશે, તે તું ક્યાંથી આપવાની છું ?

ઉપાએ નિશ્ચિંત ભાવથી કહ્યું—બધાને ક્યાં એકદમ આપી દેવા છે. ચાર પાંચ મહિનામાં ધીરે ધીરે ચૂકવી દઈશું. હવે બીજું દેવું તો નથી ને ! કૃપા કરીને હોય તો કહેજો કે હું તેની પણ ત્રેવડ રાખું.

શૈલેશે ઉપાના ચહેરા પર દષ્ટિ ફેરવીને ધીરે રહીને કહ્યું—ત્રીજો વર્ષ ઉનાળાના દિવસોમાં સીમલા જતી વખતે એક માણસને હુંડી લખી આપીને બે હજાર રૂપિયા લીધા છે. મુદ્દલ તો બાજુએ રહ્યું, પણ હજી એનું વ્યાજ સુદ્ધાં આપ્યું નથી.

ઉપા ગાલ પર હાથ મૂકીને અચંબો પામીને બોલી—તમે પણ કમાલ કરી—અને તરત જ હસી પડીને પાછી બોલી—મને લાગે છે તેમ એક વરસ સુધી આ કરજમાંથી મુક્ત નહિ થવા દો. પણ હવે કૃપા કરીને નવું દેવું ન કરશો.

શૈલેશ—હવે કોઈનું બાકી નથી રહેતું. કોઈના પાંચ પચીસ નીકળે તો ના નહિ, બાકી મોટી રકમ હવે કોઈની નથી. મને તો લાગતું હતું કે આ જન્મમાં તો દેવું આપી રહ્યા !

ઉષા—સાચું કહો છો ? આ દેવા વિષે તમને વિચાર આવે છે ?

શૈલેશ—વિચાર ? વિચાર તો એટલા આવે છે કે ક્યારેક અડધી રાત સુધી ઉંઘ જ નથી આવતી. પગાર તો પૂરો મહિનો પણ નથી ચાલતો. પણ તને એક વાત કહું. તું મને આશ્વાસન આપીને મહેરબાની કરીને પાછો સંકટમાં ન નાંખીશ. તું સાચે જ માને છે કે એક વર્ષમાં બધું દેવું ચૂકવી શકીશ ?

એકાએક ઉષાની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ. જે સ્વામીને એ અર્ધા કલાક પહેલાં પૂરો ઓળખતી પણ નહોતી, એને માટે એના હૃદયમાં કાણ જાણે કેમ અપાર સહાનુભૂતિને લઈ થતી વેદના પર હાસ્યનો પડદો નાંખીને બોલી—તમે સાચેજ ભલા માણસ છો. ઘર ચલાવવા માટે ખર્ચ થાય તો કંઈ અપાય જ નહિ ? પગાર જેતાં તો આ દેવું ચૂકવતાં બહુ વખત નહિ લાગે.

શૈલેશ—પણ આપણને સૌને તકલીફ તો ખૂબ પડશે.

ઉષાએ ભાર દબાવે કહ્યું—કામને કરી જ તકલીફ થવાની નથી. તમને તો એ પરિવર્તનની ખબર પણ નહિ પડે, અસ !

શૈલેશ સ્થિરભાવથી ચુપચાપ બેસી રહ્યો. એના શરીરમાં આવેલી શિથિલતા અને બેચેનીને બદલે એને નિરાંત અને આશાની તાજાગી લાગી.

આટલા દિવસની ગેરહાજરીમાં પત્રો અને વર્તમાનપત્રોનો ઢગલો થયો હતો. આ બધું ઉઢેલતાં, કોઈકનો જવાબ લખતાં, શૈલેશને સાંજ પડી તેની ખબર જ ન રહી. કામ કરતા શૈલેશને કોઈ પડદાની આડમાંથી જુએ તો એની કર્તવ્યનિષ્ઠા અને મનના સ્વાસ્થ્ય માટે એના તરફ આદર થયા વિના ન રહે, એવી એની અવસ્થા હતી. કામકાજ પૂરું કરીને તરત જ બટન દાખીને શૈલેશે દીવો કચો. અને એક શીલસુશીનું પુસ્તક લખને વાંચવા માંડ્યું. જાણે મિનિટ પણ નકામી ગુમાવવી એને પરવડતી નથી. પહેલાં ક્યારેય શૈલેશને સાંજે આ સ્થિતિમાં કોઈ જોતું જ નહિ.

શૈલેશે થોડું વાંચ્યું, ન વાંચ્યું ત્યાં પડદો જવા હાવીને કુમુદે નમ્રભાવે કહ્યું—આખુજ, આ કહે છે થાળી તૈયાર છે. પધારો.

શૈલેશે ઘડિયાળ તરફ જોઈને કહ્યું—હજી પોણો કલાક આકી છે. મારા ભોજનનો સમય હજી થયો નથી.

કુમુદે પૂછ્યું—તો ઢાંકીને રાખી મૂકવાનું કહું ?

શૈલેશે કહ્યું—હા, એ જ ઠીક છે. અબદુલ્લા હોત તો આ બધી ગરબડ ન થાત.

દાસી આટલું પૂછીને જતી હતી, ત્યાં શૈલેશે બોલાવી કહ્યું—
હાંકી મૂકવાની જરૂર નથી. કહે કે હું આવું છું.

આજે જમવાના ઓરડામાં ખુરશીટેબલ નહોતાં. શૈલેશે
આવીને બેસ્યું તો સાવ સ્વદેશી ઠાઠથી પાટલા બીછાવેલા હતા.
જૂના પિત્તળનાં વાસણો ચકચકિત કરતાં હિંદુ ઘરની સાક્ષી
પૂરતાં હતાં. થાળી વ્યવસ્થિત અને સુઘડ રીતે પીરસીને મૂકી
હતી. જૂદી જૂદી વાટકીઓમાં શાક અને દાળ પીન્ડ્યાં હતાં.
સામે જ એક પાટલા ઉપર ઉપાની સોડમાં સોમેન બેડો હતાં.

શૈલેશે આસન પર બેસતાં કહ્યું—મને ખબર છે કે કદાચ
તું તો બેડે બેસીને નહિ જમે, પણ સોમેનને માટે તો કંઈ
વાંધો નથી ને ?

એનો ઉત્તર સોમેને જ આપી દીધો—બાપુ, હું તો રોજ
બાની સાથે જ જમું છું.

શૈલેશે પોતાને ત્યાં આટલી બધી ચીજો પહેલી જ વાર
બનેલી જોઈને પૂછ્યું—આ બધું તેં બનાવ્યું ?

ઉપાએ કહ્યું—જી.

શૈલેશે કહ્યું—ત્યારે તો મહારાજને પણ રજા આપી દીધી
હશે ? એનો પગાર તો હું દર મહિને આપતો હતો. એને એક
વર્ષનો પગાર આગળથી આપીને તો નથી રવાના કર્યો ને ?

દાસ્યને મુખમાં જ સંતાડીને ઉપા બોલી—દરકાર હોય તો
નોકરચાકરને આગળથી પણ પગાર આપવો પડે, માત્ર બાકી
રાખવાથી કામ નભતું નથી. મહારાજ તો અહીં જ છે, બોલાવું ?

શૈલેશે માથું ધૂણાવીને કહ્યું—ના, ના, રહેવા દે. એને બેવા
માટે હું આતુર નથી. હું એમ કહેવા જતો હતો કે વચમાં

વચમાં એને રસોઇ કરવા દેજે. નહિ તો એ જેટલું શીખ્યો છે તેટલું ભૂલી જશે.

શૈલેશે આજે જે શાંતિ અને સુખથી પેટ ભરીને ભોજન કર્યું એ પ્રસંગ અને અવસ્થાથી એને પોતાની માતા જીવતી હતી, ત્યારનો એક પ્રસંગ યાદ આવ્યો. એજ સુખની લાગણી અનુભવતાં શૈલેશે ઉપાને પૂછ્યું—તું આ બધું ક્યારે શીખી ?

ઉપાનો ચહેરો ઝળકી જાયો. સ્મિત દબાવતાં એણે કહ્યું— તમને એમ હશે કે તમારા અબ્દુલ્લા બખ્શરચી જેવું કાંઈને રાંધતાજ નહિ આવડતું હોય એમ ? હું ગોંસાઈની છોકરી છું, પણ મારા પિતા સિધ્ધેશ્વરીના પૂજારી હતા એટલે એ જાતનું રાંધતા પણ મારે શીખવું પડેલું.

શૈલેશ—એટલે મારે ત્યાં સાક્ષાત સિધ્ધેશ્વરી પધાર્યાં છે એમ ને ? ચાલો, એ અબ્દુલ્લાનો વિયોગ પોણા સોળ આના તો હું આજેજ ભૂલી ગયો. પણ.....

વાક્ય અધૂરું કહીને શૈલેશ અટકી ગયો.

ઉપાએ આતુરતાથી પૂછ્યું—પણ શું ? પૂરું કરોને.

શૈલેશ—પણ આ દેવાનું શું થશે ?

ઉપાએ દક્ષતાપૂર્વક કહ્યું—મેં તમને એમ તો નથી કહ્યું ને કે તમને અને છોકરાને ભૂખે મારીને હું દેવું ચૂકવવાની છું. કૃપા કરીને હવે એ દેવાંતી વાત તમે કાઢશો જ નહિ. એ જે છે તે મારે માથે.

શૈલેશ—મને એવી ટેવ નથી, પણ.....

“ પણ શું ? પણપણ નહિ. ખાવા ખાતર એણું તમે દેવું કર્યું છે ? ” ઉપાએ શૈલેશનો ભાર હલકો કરવાનો કીમિયો આજમાવ્યો.

શૈલેશે નમ્ર બનીને કહ્યું—ઉપા, મને શી ખબર પડે કે આટલું બધું દેવું શી રીતે થયું ?

ઉપાએ હસતાં હસતાં કહ્યું—હવે એ જાણવાની તમારે જરૂર પણ નથી. પરંતુ કૃપા કરીને હવે મને કોઈ દિવસ પાગલ કહીને તિરસ્કારી ન કાઢશો !

શૈલેશે મૂગા મૂગા ભોજન સમાપ્ત કર્યું. સોમેન અત્યાર સુધી શાંત હતો. પિતાનું ભોજન પૂરું થયેલું જોઈ એણે માતાને કહ્યું—મા, ચાલો હવે આપણે જમી લઈએ. કાલવાળા પેલી જટાયુ ગીધની વાત પણ આજે તમારે પૂરી કરવાની છે. પછી માએ જટાયુના છોકરાને શું કહ્યું ?

શૈલેશે ઉંચું જોઈને કહ્યું—જટાયુના છોકરાએ ગમે તે કહ્યું પણ આ છોકરાએ તો તારું દિલ હરી લીધું છે, નહિ ઉપા ?

છોકરાના માથા પર વાત્સલ્યથી હાથ ફેરવતી ઉપા માતૃત્વના ભાવથી લચી પડતી મૂગીજ રહી.

શૈલેશે પ્રશ્ન કર્યો—ઉપા, આનું કારણ તને ખબર છે ?

ઉપાએ ધીમેથી કહ્યું—મા વિનાનો છોકરો અત્યાર સુધી ઘરમાં એકલો હતો, એટલે એને કામની હુંફ જોઈએ તો ખરી ને ?

શૈલેશ—ઉપા, એ કારણ તો ખરું પણ એનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે આ છોકરાને વાત્સલ્ય માણવા મળ્યું જ નથી. માતા વિના મીઠી હુંફથી એ કમનસીબ છોકરો વંચિતજ રહ્યો છે.

ઉપાનું મુખ જરા લાલ થઈ ગયું. એણે કહ્યું—તમારી તો વાતો જ દુનિયાથી જુદા પ્રકારની હોય છે. તમારે શું જોઈએ ? મીઠાઈ મૂકું કે શાક ?

શૈલેશ આશ્ચર્યથી ઉપાના મુખને નિરખી રહ્યો. અત્યાર

સુધી આવો આઠો છતાં અંતરની સહૃદયતાભર્યો આગ્રહ અને હૃદયની વ્યગ્રતાપૂર્વકની આતુરતા એણે માણ્યાં નહોતાં. શૈલેશને માટે આ ભાવો કલ્પનાતિત, અપ્રાપ્ય હતાં. એટલે એ ભાવ અનુભવતાં એને અપૂર્વ આનંદ આવ્યો. એને લાગ્યું, વીતેલા વર્ષોનું અંતર કાર્ત્ત માયામંત્રને બળે અલોપ થઈ ગયું. બચપણમાં સાંભળેલા કાર્ત્ત મીઠા ગીતની ટેક એને અકસ્માત સાંભરી. શૈલેશ પોતાની માતાને એકનો એક દીકરો હતો. આ ભાવ યાદ આવવાથી અને એનું સંવેદન તીવ્ર બનવાથી શૈલેશના અંતરમાં થડકાર થયો. ચકિત માણસની જેમ થાળીમાં હાથ રાખીનેજ શૈલેશે કહ્યું—ઉપા, હવે હું ધરતી તો શું પણ મારી પણ ચિંતા નહિ રાખું, બસ ? આજે મને એમ થાય છે કે આખા સંસારનો ભાર મારે માથેથી ઉતરી ગયો. મને મારું જીવન આજે ભાર વિનાનું હળવું લાગે છે.

સા. ત દિવસ તો ટ્રાણુ જાણે ક્યાં વીતી ગયા એ જણાયું થ નહિ ! પાછો રવિવાર આવ્યો પણ શેલેશને કુન્સદ ન રહી. સવારે જિહ્તાં જ ઉપાએ કહ્યું—હું તમને રોજ કહું છું, પણ તમે સાંભળતા જ નથી. આજે જરા વિભાખહેનને ત્યાં જઈ આવો ને ! એમને કેવું વિચિત્ર લાગતું હશે. તમે માએ જ અમારી વચ્ચે આણુખનાવ કરાવવા ઇચ્છા છે ?

શેલેશે શરમિંદા બનીને કહ્યું—કાલેજમાં આજકાલ એટલું બધું કામ રહે છે કે વખત જ નથી મળતો.

ઉપા—એ તો મને ખબર છે. પણ આ તો કાલેજથી ઘેર આવતાં પણ પા કલાકમાં પ્રેર થાય એવું કામ છે.

શેલેશ—ઉપા, ઘેર આવતી વખત તો એટલો થાકી જઈ કે ન પૂછો વાત. તું એ છોકરાઓ સાથે કામ લે તો તને ખબર પડે કે કેટલો માનસિક પરિશ્રમ પડે છે.

ઉપાએ હસીને કહ્યું—ગમે તેમ હોય, આજે તો હું તમારે પગે પડું છું; ગમે તેમ કરીને વિભાખહેનને મળી આવો. રવિવારે

પણુ જો કંઈ બહાનું કરીને તમે એ વાત રાખી મૂકશો તો વલ્લાબહેન માફ મોહું નહિ જુએ.

ઉપાએ ગાડીવાળાને ખૂમ પાડી, અને ગાડી તૈયાર કરવાનું કહ્યું. સાથે સાથે આજ્ઞા પણ કરી કે બાબુજીને સ્યામબજ્જર મૂકીને ગાડી જલ્દી પાછી લઈ આવ, મારે ગાડીની જરૂર છે.

જતી વખતે શૈલેશે સોમેનને સાથે લેવા માંડ્યો, તો ઉપાની જોદમાંથી નીકળવું એને કાળ જેવું લાગ્યું. સોમેનનું મોહું પડી ગયું. ફોઈની પાસે જવામાં એને જરાય આનંદ નહોતો આવતો. ખાસ કરીને તે દિવસની વાતચીત સાંભળ્યા પછી તો એને વિભા તરફ ખિલકુલ સહભાવ નહોતો. ઉપાએ છોકરાને સોડમાં જરા દબાવીને કહ્યું—સોમેનને રહેવા દો. એ મારી સાથે આવશે.

શૈલેશે પૂછ્યું—તને કેમ ખબર પડી કે એને ત્યાં આવવું ?

“ તમને જોઈને જ કંઈ આ ઘરમાં હું નથી આવી ? ”
કહીને હસતી હસતી ઉપા ઉપર ચાલી ગઈ.

શૈલેશને સ્યામબજ્જરથી પાછા વળતાં લગભગ અઢી વાગી ગયા. સાથે વિભા, વિભાના પતિ ક્ષેત્રમોહનબાબુ અને એમની ૧૭-૧૮ વર્ષની એક બહેન પણ શૈલેશની સાથે આવવા તૈયાર થયાં. શૈલેશની ઇચ્છા નહોતી કે વિભા સાથે આવે. પણ એ પોતાની મેળે જ તૈયાર થઈ, ત્યારે શૈલેશ નિરૂપાય બની ગયો. ઉપાની વિરૂદ્ધ એને ઘણી ફરિયાદો હતી. પોતાને જ માત્ર કટાક્ષભરી વાતો, સંભળાવીને એને સંતોષ નહોતો થયો, એટલે ગામડાની ગરીબ ઘરની ગમાર ભાભીને આ બધાના દેખતાં ચરમંદી કરવાની એની પ્રવ્રજ લાલસા હતી. મોટાભાઈને મળ્યા પછી આજે એણે જે મળ્યું તેની આગળ એક જ વાત કરી

હતી, કે કાઠી મૂકેલી વહુને લાવીને ભાઈએ જુલ કરી છે. એટલું જ નહિ પરંતુ સ્વર્ગસ્થ માતાપિતાને લાંછન લગાડ્યું છે. જેમણે એ સ્ત્રીનો ત્યાગ કર્યો તેજ સ્ત્રીને પાછી ઘરમાં લાવી જ કેમ શકાય ? સમાજમાં, સગાંવહાલાંઓમાં જેને આત્મીય કહેવાય નહિ, સામાજિક આનંદોત્સવોમાં જેને સાથે લઇ જતાં શરમ આવે, અને ભાભી કહીને સંબોધન કરતાં પણ જેમાં નીચું જોવું પડે, એવી અભણ અને ગમાર સ્ત્રીને ભાઈ લાવ્યા. એટલે હવે વિભાના મનમાં થયું કે સમાજમાં શી રીતે આંખો ઉંચી કરી શકશે ?

અપરિચિત ઉપાનો પક્ષ લઇને બે ચાર વાતો કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં ક્ષેત્રમોહનબાપુ પોતાની પત્નીના ખીજવાટભર્યા જવાબો સાંભળીને ચૂપ રહ્યા હતા. વિભાએ નારાજ થઇને કહ્યું—ભાઈ મનમાં સમજે છે કે હું કરું જાણતી નથી, પણ મને બધી ખબર છે. ઘરમાં પગ મૂકતાં જ અબદુલ્લા જેવા જૂના નોકરને માત્ર મુસલમાન હોવાને કારણે કાઠી મૂક્યા. ગીરધારીને પણ ચદ્ર સમજીને રજા આપી દીધી. જેને નાતજાતની જ આટલી બધી પડી છે, તેની સાથે આપણા જેવાથી તો સંબંધ પણ શી રીતે રાખી શકાય ? હું તો આવી ભાભીને એક દિવસ પણ મારા ભાઈની સ્ત્રી તરીકે ન સ્વીકારું. પછી એને મારે જેને ખોટું લાગવાનું હોય તેને ભક્ષે લાગે.

બધા સમજી ગયા કે આ કટાક્ષ કેને ઉદ્દેશીને થયો છે. સૈલેશે ધીરો અવાજે ઉત્તર વાળ્યો—અબદુલ્લા વગેરેને કાઠી નથી મૂક્યા. બહેન, એ તો બધા ઘેર જવા મારે ઉંચાનીચા થતાં હતાં એટલે એમને રજા આપી.

પ્રત્યુત્તરમાં વિભાએ ભાઈને તરત જ સંપર્ક સંભળાવ્યું—

પેલી ભાભીના વખતમાં તો એમને ઘેર જવાની આટલી બધી ઉત્સુકતા નહોતી થઈ? આમનો પગ ઘરમાં પડ્યો અને એ બિચારાએને ઘેર જવું પડ્યું એજ મારું કહેવું છે ને !

શૈલેશને આનો ઉત્તર આપવો હીક ન લાગ્યો, એટલે ચૂપ રહ્યો.

વિભાએ પૂછ્યું—નોકર તો બધા ગયા, તો હવે તમારું કામ શી રીતે નભે છે ?

વિભાએ પાછી આ સગવડને અનિવાર્ય અગત્ય આપતાં કહ્યું—મને ખબર છે કે આપણે ત્યાંના જે જુના માણસો ચાલ્યા ગયા એ હવે પાછા નથી આવવાના. પણ આપણા ઘરને કાંઈ ધર્મધ્વજ પંડિતનું ઘર બનાવી દીધે કેમ ચાલશે ? આપણા સમાજનો તો ખ્યાલ રાખવો પડશે ને ? એમની સાથે સંબંધ રાખવો હોય તો આ ધર્મધ્વજ પાખડોનો બહિરકાર અને નવા સંસ્કારોનો સ્વીકાર કર્યા વિના છૂટકો નથી. એટલે પાછા સારા માણસો શોધીને રાખી લો, નહિ તો લોટા શું કહેશે ?

શૈલેશે મૂળ ભાવથી જ ઉત્તર વાળ્યો—કામ નહિ ચાલે એટલે રાખી લઈશું.

વિભા—અત્યારેય તમારું કામ શી રીતે ચાલે છે એ તો તમે જાણો, મારાથી તો નથી સમજાતું.

વિભા ઉઠીને કપડાં પહેવા ઓરડામાં ગઈ. જતાં જતાં બગડી—ગાપનું ઘર રહ્યું એટલે ગયા વિના ન ચાલે, પણ કોણ જાણે એક પ્યાત્રો ચાહ પણ મળશે કે નહિ !

ક્ષેત્રમોહન હજી સુધી મૂગા બેઠા હતા. ભાઈ અને બહેનનાં વિતંગવાદમાં દખલ કરવાની એમની ઇચ્છા નહોતી. પણ હવે

એમનાથી ન રહેવાયું, એટલે બોલી બાકી—પહેલાં જરા જમને જો તો ખરી, આમ નકામી ખૂમો પાડવાથી શું લાભ ? ન મળે તો પછી મનમાં આવે તેવું કહેજે.

વિભા—મેં બધું જોયું છે. એ તો પહેલે દિવસે જ એમના રંગદંગ જોઈને હું એમને ઓળખી ગઈ છું.

આટલું બોલીને વિભા ઓરડામાં કપડાં પહેરવાને ચાલી ગઈ. વિભાને કંઈયે જોવાની કુરસદ નહોતી અને જોવાની ઇચ્છા પણ નહોતી. પત્નીનો પણ સહજ રીતે લેવા ટેવાયલા ક્ષેત્રખાતુ બોલ્યા—કેમ શૈલેશ, આ બધું સાચું છે ? બધા નોકરચાકરને રજા આપીને ઘરને આશ્રમ તો નથી બનાવી દેવું ને ? ખાવાપીવાનું કેમ ચાલે છે ?

શૈલેશે હસીને કહ્યું—શાંતિથી જમું છું, જે પહેલાં જમતો હતો.

ક્ષેત્ર—ગળે ઉતરે છે ખરું ?

શૈલેશ—ગળે અટકતું તો નથી જ.

હસીને ક્ષેત્રખાતુએ કહ્યું—એ તો જાણે ખખર પડી. એ તો ખાતી વખતે કોઈનેય ગળે અટકતું નહિ હોય. પણ સાચી વસ્તુસ્થિતિ તો એ છે કે આપણે સોસાયટીમાં આ સત્યને સ્વીકારવામાં નાનમ સમજીએ છીએ. હવે તમે આજ રીતે જીવવાનું સ્વીકાર્યું છે ?

શૈલેશે જરા થોભીને કહ્યું—ક્ષેત્રખાતુ, સાચી વાત તો એ છે કે મેં પોતે તો કશું જ નક્કી કર્યું નથી, અને એ નક્કી કરવાનો ભાર એણે મારા ઉપર નાંખ્યો પણ નથી. મેં એટલું નક્કી કર્યું છે કે એની મરજી વિરુદ્ધ એના ધરવ્યવહારમાં હું ખસેલ નથી કરવાનો.

ક્ષેત્રબાપુએ બારણા ભણી દષ્ટિ કરીને કહ્યું—જો જો, આ વાત તમારી બહેને બણી તો અહીંથી અમારે જવું મુશ્કેલ થઈ જશે.

શૈલેશ—મુશ્કેલ થાય કે નહિ પણ જો સત્ય છે તેને શા માટે છુપાવવું ? પહેલાં તો મહિનાના પંદર દિવસ વિતે એટલે એ ચિંતા થવા માંડે કે બાપીના પંદર શી રીતે વિતશે ? એ બધી વાતો હવે મને નથી સતાવતી. એક તો ચોકબું મને દેખાય છે કે હવે હું છવું છું. ઘરવ્યવહારનો કીમિયો તમારી સાળાની કરામત છે. એણે જ મને અચાવી લીધો અને ઉગાર્યો, એટલે અત્યારે તો એ જ મારી સિધ્ધેશ્વરી છે.

ક્ષેત્રબાપુ—આ બધું તમે શું કહો છો ? સાચે જ ઉષામાં આટલું દૈવત છે ? ઘરઅચની પીડા તમારે એકલાને જ નહિ; મારે પણ એટલી જ છે. હું તો દેવામાં દિવસે ને દિવસે વધારે ને વધારે ફૂંચતો જાઉં છું. અને હવે તો ગળા સુધી આવી ગયું છે. એનાથી ઊગરવાનો એકેય ઉપાય નથી સૂઝતો. મને તો ક્યારેક એવું થાય છે કે આ ઘરબાર છોડીને જંગલમાં નાસી જાઉં.

શૈલેશ—અહાબાદ જતી વખતે હું એક માસનો પગાર કપાટમાં મૂકી ગયો હતો. અને કહીને ગયો હતો કે એટલામાં જ મહિનો પૂરો થવો જોઈએ. પહેલાં ક્યારેય આ વસ્તુ શક્ય બની જ નહોતી. એટલે મને તો આશા જ નહોતી. સોમેનની માના જમાનામાં અને એના મૃત્યુ પછી પણ એ સંભવિત જ નહોતું બન્યું. મેં એમ માનેલું કે આ ડરથી પણ જો એ આટલા પૈસામાં મહિને પૂરો કરે તોય બહુ થાય. જે નોકરને કાઠી મૂકવાથી વિભા નારાજ થઈ ગઈ એમને માત્ર મુસલમાન કે નીચ જાતિના હોવાને કારણે જ રજા નહોતી આપી. પણ ચહેલા

વરસનો પગાર લખને ખુશી થઈને એ લોકો ગયા છે. મોદીના ૪૮૦ રૂપિયા બાકી હતા એ પણ ભરાઈ ગયા. એક કાગળમાં આ બધી પાછાં પાછનો હિસાબ હું આવ્યો ત્યારે તૈયાર હતો. મેં આવીને પૂછ્યું—કે ઉધા, તેં આ શું નાદાની કરી? બાકીના પંદર દિવસનો ખર્ચ કેમ ચાલશે? ત્યારે એણે ઉત્તર વાળ્યો—હું કંઈ નાની છોકરી છું તે આ બધું નથી સમજતી? અંત સાથે જ કહું છું કે આજ સુધી અમને જરાય તંગી કે તકલીફ નથી પડી. એના હાથે તૈયાર થએલી રસોઈનો સ્વાદ મારે માટે સાવ નવી અને આનંદની વસ્તુ છે. અને મારો વિશ્વાસ છે કે મારું બાકીનું દેવું પણ એ સમજી સ્ત્રી ગમે તેમ કરીને વાળી દેશે.

ક્ષેત્રમોહન કંઈ કહેવા જતા હતા ત્યાં વિભાને આવતી જોઈને ચૂપ થઈ ગયા.

મોટર તૈયાર થતાં સૌ વિદાય થયાં. આખે રસ્તે ક્ષેત્રમોહનઆણુ મૂગા જ રહ્યા. વિભાને આ સમજાયું નહિ પણ એણે તો ભાઈની સાથે ભાભીની વિરુદ્ધ વાતો કર્યા જ કરી.

મોટરને દોરતાં કેટલીક વાર ! થોડી જ વારમાં બધાને લખને મોટર શૈલેશને આંગણે આવી પહોંચી. ઘરમાં પેસતાં જ સામે સોમેન મળ્યો. ઓટલાના એક ખૂણામાં બેસીને એક હથોડી વડે પોતાના નાના એન્જીનની દુરસ્તી કરતો હતા. એને જોઈને કાંઈને બોલવાની હિંમત ન ચાલી. એના ગાંઠે અને આંખે શરીરે તિલક અને છાપાનો શણગાર હતો. ગંગાઘાટના મહારાજોએ પોતાની પાસે હતા એટલા લાલ, પીળા, સફેદ રંગથી જગન્નાથથી માંડીને અયોધ્યાના રામસીતા સુધીના બધા દેવતાઓનાં નામ લખ્યાં હતાં.

વિભાએ જરા કટાક્ષ કરીને કહ્યું—ભાઈ, દરુપ તો ખૂબ સુંદર છે, નહિ ?

આ ત્રણે જણુ આગળ શૈલેશના મુખમાંથી શબ્દ નીકળ્યો, સ્વભાવે જ એની પ્રકૃતિ કોમળ હતી; ગમે તે કારણે ધમાલ, તોફાન અને અશાંતિ ઉપજાવવાની એને ટેવ નહોતી. પરંતુ આ વખતે બહેનની અત્યંત કટુ ઉક્તિ એને માટે અસહ્ય થઈ પડી. બાળકના ગાલ પર જોરથી એક થપાટ મારી ખીજાઈને

બોલ્યો—બદમાશ ! આ આખે સરીરે ચિતરામણુ શાનાં ? ક્યાંથી કરાવી લાવ્યો ?

સોમેને રડતાં રડતાં જે કહ્યું તેનો સાર એવો હતો કે આજે એ એની માતા સાથે ગંગાસ્નાન કરવા ગયો હતો. શૈલેશે અકળાઇને જોરથી ધક્કો મારીને કહ્યું—જા, સાબુથી બધું ધોઈ નાંખ.

બધા આવીને શૈલેશના અભ્યાસગૃહમાં દાખલ થયા. ભાઈ અને બહેન બન્નેના મુખ પર પાર વિનાની ગંભીરતા છવાયલી હતી. થોડી વાર સુધી તો કોઈ કંઈ બોલ્યું જ નહિ. શૈલેશના લજ્જિત અને ઉદાસ મુખથી એજ જાહેર થતું હતું કે આવું એણે સ્વપ્નેય ધાર્યું નહોતું. પરંતુ વિભા મૂગી મૂગી પણ દર્શાવતી હતી કે આ બધા રંગદંગતી એને પહેલેથી જ ખબર હતી.

સૌથી પ્રથમ ક્ષેત્રબાપુ બોલ્યા. એમણે અકરમાત જ હસીને કહ્યું—શૈલેશ, તમે તો એક ચાહના પ્યાલામાં આટલું બધું તોફાન મચાવી દીધું કંઈ ? બાળકને બિચારાને શા માટે માર્યો, અને શું સમજીને ? તમારી સાથે તો કોઈને ત્યાં જવાયઅવાય પણ નહિ.

પતિની વાતો સાંભળીને વિભા તો અચરજથી મૂઠ જોવી બની ગઇ. ક્ષેત્રબાપુના મુખ તરફ જોઇને બોલી—ચાહના પ્યાલામાં તોફાન ! એટલે તમે શું આ ઘટનાને બાળકાની રમત સમજી છો ?

ક્ષેત્રબાપુ—મને આમાં કંઈ ભયાનક વસ્તુસ્થિતિ નથી લાગતી.

વિભા—એટલે ?

ક્ષેત્રબાપુ—એટલે શું ? અર્થ રપષ્ટ જ છે. આજે ગંગા

નહાવાનું પર્વ હશે. સોમેન એની માતાની સાથે નહાવા ગયો હશે. આમ નહાવામાં એણે કંઈ મહાન પાપ કરી નાખ્યું હોય. એવું મને નથી લાગતું !

વિભાએ સ્વામી પર અતિશય ચિદાધને કહ્યું—આગળ ?

ક્ષેત્રબ્રાહ્મ—આગળ શું ? ત્યાર પછી જે થયું તે સ્વાભાવિક છે. ઘાટ પર બ્રાહ્મણોનો પાર નથી રહેતો. જે ચાર પૈસાની આશાએ બિચારા ક્રોધ બ્રાહ્મણે ચંદનના જે ચાર છાપા મારી દીધા, એમાં આટલી મારપીટ કરવાનું શું કારણ ?

વિભાએ ચઢેલા ક્રોધમાં જ પૂછ્યું—એનું પરિણામ શું આવે છે એ વિચાર્યું છે ?

ક્ષેત્રબ્રાહ્મ—અપોરે છોકરો જ્યારે હાથમોઢું ધોત ત્યારે ધોવાઈ જતો; આ એનું પરિણામ !

વિભા—અસ એટલું જ ? તમારે છોકરાં હોત તો હું ધારું છું તમે આમજ કટવી નાંખત ?

ક્ષેત્રબ્રાહ્મ—મારે છોકરાંજ નથી એટલે આ સવાલ નિરર્થક છે.

વિભાએ આ જવાબથી મનમાં ને મનમાં આધાત પામીને કહ્યું—આ સવાલ નિરર્થક હોઈ શકે છે, અને આ ચંદન પણ ધોવાથી જતું રહે છે, એની તો મને ખબર છે, પરંતુ આ છાપાની છાપ મનમાંથી જલદી નથી ભૂંસાતી. બાળકાના ભાવિ જીવન ભણી નજર રાખીને જ માખાપને વર્તવું પડે છે. તમે લોક ગમે તેટલું કહો પણ હું તો ચોકખું કહું કે આ કામ અનુચિત અને નિરર્થક છે.

ક્ષેત્રબ્રાહ્મ—એમાં “ તમે લોક ” કહેવાની જરૂર નથી. વિરોધ તો હું એકલો જ કરું છું. સૈલેસે તો બાળકને કમ્પડ મારીને

અને ગરદન પકડીને એનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી નાંખ્યું. પણ મને કહેવા દો કે આપણાથી એવી આશા ન રખાય અને રાખવી ઉચિત પણ નથી, કે એક પંડિત કુટુંબની છોકરી અહીં આવીને ત્રણચાર દિવસમાંજ મડમ બની જાય ! ગમે તેમ હોય, તમે બન્ને ભાઈ બહેન આ વિવાદ અને ઝઘડો કર્યા કરો, હું તો જાઉં છું.

સૈલેશ ચુપ બેઠો હતો. ક્ષેત્રબાપુ ભણી જોઈને બોલ્યો—
ક્યાં જાઓ છો ?

ક્ષેત્રબાપુ—ઉપર જાઉં છું. સાળી સાહેબને જરા મળી આવું. વંદન, મારી સાથે બોલે છે કે નહિ ? જરા ખુશમત કરી આવું.

ક્ષેત્રમોહન ચાલ્યા ગયા. ઉપર જઈને આરણા પાસે જઈને ખૂમ પાડી—ઉપાબહેન, મારા નમસ્કાર સ્વીકારજો.

ક્ષેત્રબાપુને જોતાંજ ઉપાએ સહેજ આધું ઓઢ્યું અને માનપૂર્વક ઉભી થઈ ગઈ.

પાસે બેઠેલો સોમેન તરત બોલી ઊઠ્યો—અરે આ તો દુઆ !

ઉપાએ પાસેની આરામ ખુરશી બતાવીને ખૂબ નમ્ર અને ધીરો અવાજે કહ્યું—પધારો, બેસો.

ઉપાની આસપાસના બન્ને કબાટ ઉઘાડા પડ્યાં હતાં, અને સૈલેશના બધાં કપડાં આમ તેમ બહાર પડ્યાં હતાં. ફેટલાં કપડાં હશે એનો અંદાજ કાઢવો મુશ્કેલ હતો. ક્ષેત્રબાપુએ ખુરશી પર બેસતાં કહ્યું—કાંઈ અનાયાશ્રમમાં આપવા માટે કપડાં જુદા કાઢો છો ?

ક્ષેત્રબાપુ તો એમ સમજીને આવ્યા હતા કે મામડાની

છોકરી એમને જોઈને શરમતી મારી સંક્રાંતિ જશે અને ધૂમટો તાણીને કદાચ ખૂણે ભરાઈ જશે. પણ ઉપાના વર્તનમાં એવું કશુંજ ન દેખાયું. હા, એણે દષ્ટિ ન મેળવી, પણ નીચું મુખ રાખીને સ્વાભાવિક રીતે ઉત્તરો આપ્યા. ઉપાએ કહ્યું—આમાંથી કેટલાંક કપડાંને દુરસ્ત કરવા હું દરજીને ત્યાં આપવાનો વિચાર કરું છું. મોઝાની જોડોજ એટલી બધી છે કે કદાચ દસ વર્ષ સુધી નવી નહિ ખરીદવી પડે.

થોડી વાર આશ્ચર્યમાં રહીને ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—અત્યારે અહીં ક્રાંતિ નથી એટલે એક વાત કહેવાની ઇચ્છા છે. તમારી નણુંદને જોઈને તમે એના પતિ વિષે ક્રાંતિ મત ન બાંધી બેસશો. સોમે-નને જે માર પડ્યો એ ઉપરથી તમે શૈલેશની કિંમત ન આંકશો. એ તો બહુ ભલા માણસ છે.

ઉપાએ આ વાતનો કંઈજ જવાબ ન દીધો. છાતી માની એતો ઉભીજ રહી. એટલે ક્ષેત્રગાળુએ કહ્યું—તમે બેસો તો ખરાં. મારે ખાતર આમ ઉભા રહેવાની જરૂર નથી. તમારી પાસે તો મારે ગૃહકેળવણી માટે શિક્ષણ લેવા આવવું પડશે.

ઉપાએ નીચે શેતરંજ પર બેસીને હસતાં હસતાં કહ્યું—સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ પુરૂષો માટે આવશ્યક નથી.

ક્ષેત્ર—એનો જવાબ ક્રાંતિ બીજા દિવસે આપીશ.

ઉપા ગુપચુપ કપડાં જુદાં કરવા લાગી, પણ થોડી વાર રહીને બોલી—આ કાર્ય તો ગરીબો માટે છે. આપ જેવા શ્રીમંતોને આ શિક્ષણની તો જરૂર નહિ પડે.

ક્ષેત્રમોહને લાંબો શ્વાસ મૂકીને કહ્યું—ઉપાબહેન, બહારનાં દેખાવ અને ભલકો જોઈને આપના જેવા પણ જે ભૂલાવામાં

પડશે. તો પછી અમારા જેવા અભાગીઓનું દુઃખ જાણનાર કોઈ નહિ રહે. મને એમ થાય છે કે મારી નાની બહેનને થોડા દિવસ તમારી પાસે મૂકી જાઉં, કે તમારી નિપુરણતાની અસર એને પણ લાગે.

ઉપા ચૂપ રહી. ક્ષેત્રબાપુ કંઈ કહેવા જતા હતા ત્યાં જોડાનો અવાજ સંભળાયો, અને એમણે કહ્યું—અધા ઉપર આવે છે, જુઓ બીજી વિનંતી એ કે શૈલેશની બહેન, અને મારી બહેનનાં કપડાંનું સામ્ય જોઈને જન્ને હૃદય સરખાં ન માની લેશો.

ઉપાએ હસીને કહ્યું—મને ઓળખતાં આવડે છે.

ક્ષેત્રબાપુએ કહ્યું—એવો તો મને વિશ્વાસ છે.

શૈલેશ, વિલા અને વિલાની નણુંદ ઉમા ઉપર આવ્યાં. શૈલેશ અને વિલા ઓરડામાં પહેલાં આવ્યાં. ઉમા પાછળ હતી. એ બારણાની અંદર પગ મૂકવા જાય, ત્યાં જ ક્ષેત્રબાપુએ ઇશ્વારાથી સમજાવ્યું કે ખુટ બહાર કાઢીને અંદર આવજો.

વિલાએ આ ઇશ્વારો જોઇ લીધો અને ક્ષેત્રબાપુ તરફ ફરીને બોલી—આ શા માટે ?

ક્ષેત્રબાપુ—એમાં શું વાંધો છે ? અહીં જંગલ નથી કે પગમાં કાંટા વાગે કે ઠોકરો વાગે.

વિલા—એ તો હું ચ જાણું છું, પણ હું તો આ પરિવર્તનનું કારણ જાણવા માગું છું.

ક્ષેત્રબાપુ—કારણ એ જ કે એક તો ઉપાખંડેન ગ્રામીન આચારવિચારવાળા હિંદુ ધરમાંથી આવે છે. કદાચ એમના પણ એવા જ વિચાર હોય. એ ઉપરાંત પણ ધરમાં વડીલો પાસે જોડા ખેરીને ફરવું હરવું એમાં કંઈ ખાસ સમ્યતાય નથી.

વિલાએ ખતિના પગ ભણી નજર કરી તો એને લાગ્યું કે

એમણે માત્ર પોતાની બહેનને જ ઉપદેશ નથી કર્યો, પોતે પણ એવું જ પગલું ભરીને બેઠા છે.

વિભાને ગુસ્સો ચઢ્યો. એણે કહ્યું—વડીલો તરફનાં આપનાં માનભક્તિ કેમ અસાધારણ બની ગયાં છે ? એનીય હદ હોય છે. કદાચ આ દેવમંદિરનો ઓરડો હોત તો તો તમે નાહીધોધને અને પંચામૃત પીને પછી જ આપના પવિત્ર દેહને અહીં લાવ્યા હોત, નહિ ?

પત્નીનો ક્રોધ જોઈને ક્ષેત્રબાપુ હસી પડ્યા. હસતાં હસતાં જ કહ્યું—દેવમંદિરની સાથે મારે નિસ્ખત નથી. એવો નકામો દેવમંદિરમાં જઈ પણ શું કરવા ? ઉપાબહેન, પહેલાં અહીં એક મોટી શેતરંજી બીછાવેલી પડી રહેતી હતી, એ કેમ હવે નથી દેખાતી ?

ઉપાએ ધીરેથી જવાબ વાળ્યો—શેતરંજીને રોજ ઉપાડીને સાફ કરવી અને ઓરડાને સ્વચ્છ રાખવો મુશ્કેલ હતું, અને આ રહ્યો સુવાનો ઓરડો, એટલે જેટલો સ્વચ્છ રહે તેટલો સારો.

વિભા વચ્ચે જ વ્યંગથી બોલી ઊઠી—શેતરંજી બીછાવેલી રાખવાથી ઓરડો ગંદો રહે છે, નહિ ?

ઉપાએ વિભાની તરફ જોઈને નમ્રભાવથી કહ્યું—ગંદો તો લાગે છે, બહેન. એ ખરું છે કે એ ગંદવાડું દેખાતો નથી, પણ શેતરંજીની નીચે ધૂળ અને જાળાં તથા મરેલા જીવજંતુનો પાર નથી હોતો.

વિભા આનો ઉત્તર આપવા જતી હતી, પણ ક્ષેત્રબાપુ જોરથી બોલી ઊઠ્યા, એટલે એ શાંત રહી. ક્ષેત્રમોહને ઉત્સાહથી કહ્યું—ઉપાબહેન, આજનું સામાન્ય માનસ જ એવું છે. ગંદકીને

દયાવી દેવાથી એ નીકળી ગઈ એવા ભ્રમથી આપણે આપણું કામ પતાવી દમ્મએ છીએ, એટલું જ નહિ પણ ઉલટું-સ્વચ્છતાનો મિથ્યા સંતોષ પણ લઈએ છીએ. કેમ, શૈલેશ ! મારું રહેવું ખોટું છે ?

શૈલેશે હા કે ના કશું જ ન કહ્યું.

વિભાના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. પણ ક્રોધને દયાવીને એ કાણ જાણે કેમ ચુપ રહી. વિભા અને ક્ષેત્રબાપુ વચ્ચે સાચા સ્નેહની કદાચ ઉણપ નહોતી, પણ દુનિયાના વ્યવહારમાં આમ જ પરસ્પર વિરોધ વાદવિવાદ થતા. લોગની આગળ કોઈ રીતે વિભા પોતાની હાર ન રવીકારતી. અને એ એની ટેવ હતી. અને વાત વધારે વધી ન જાય એ કારણે ક્ષેત્રબાપુ વાદવિવાદને અધુરો જ મૂકી દેતા. આજે પોતાના પતિનો સાવ ઉદ્યોગ સ્વભાવ જોઈને વિભાને શાંત રહેવું યોગ્ય લાગ્યું.

ખરી રીતે આજે ક્ષેત્રમોહનનો વિભાને પગજિત કરવાનો વિચાર પણ નહોતો. બીજાને દોષ દેખે એનો કઠોર વેણ સંભળાવવા એ વિભાના સ્વભાવ બની ગયો હતો. એટલે ઘણું ખરે પ્રસંગે શિષ્ટતાના લંગ થઈ જતો. ક્ષેત્રમોહનને આનું ખૂબ લાગતું. તેમાંય આજે અહીં એક નિરપરાધ વહુની પાછળ પડીને એને નાહકની સતારી એના પતિની દષ્ટિમાં હવડા પાડવાનો નીચ પ્રયત્ન જોઈને ક્ષેત્રબાપુના ગુસ્સાનો પાર નહોતો. એટલું જ નહિ, એમને વિભાની આ કુટેવ માટે દુખ થયું હતું. અને તેમાંય એમને અનુભવ થયો હતો કે ઉપા વિભા કરતાં સ્ત્રીત્વની દષ્ટિએ વધારે ઉચ્ચ પ્રાદિની સ્ત્રી હતી. એટલે આજે તો ક્ષેત્રબાપુના વ્યથિત અંતરમાં વિભાને માટે એક રતિભાર ક્ષમાનો ભાવ નહોતો રહ્યો, પરંતુ આ ભાવને જાહેર રીતે પ્રગટ કરવો એ પણ સુધરેલા સમાજમાં અસંભવ પગલું કહેવાતું.

એટલે ક્ષેત્રબાપુએ પોતાની બહેનને ઉદ્દેશીને કહ્યું—ઉમા, તું જો દરરોજ બપોરે ઉપાબહેન પાસે આવી શકતી હો તોય મારું માનવું છે કે તું ગમે તે કુટુંબમાં જન્મશ તો પણ સુખી થઈશ.

ઉમા હસીને ચૂપ રહી. ઉપાએ નીચું માથું રાખીને જ કહ્યું—તો તો થઈ જ રહ્યું ને ! આપણા સમાજમાં તો ઉમાબહેનનો બહિષ્કાર જ થાય.

ક્ષેત્રબાપુ—સમાજ ભલે બહિષ્કાર કરે. પણ ઉમાબહેન, એટલું તો હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે એ પતિપત્ની તો સુખપૂર્વક રહેશે.

શૈલેશે કટાક્ષભર્યા નયનોથી વિભા ભણી જોઈને મસ્કરીભર્યા અવાજે ક્ષેત્રબાપુને કહ્યું—એમાં ખાત્રી આપવાની જરૂર નથી.

ક્ષેત્રબાપુએ એટલી જ ગંભીરતા અને સહૃદયતાપૂર્વક કહ્યું—તમે ગમે તેમ કહો. હું તો એટલે સુધી કહેવા તૈયાર છું કે ઉપાબહેનનું માત્ર આજનું જ કામ એ જોઈ લે તો એનો પતિ રોજ મોજની નવી જોડી ખરીદવાની મુશીબતમાંથી તો ઉગરી જશે.

વિભા ક્યારની શાંત હતી, પણ હવે એ શાંતિ એને અસહ્ય થઈ પડી. દબાયલા કોધનું કોષ ચિહ્ન પ્રગટ ન કરતાં હસવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરીને બોલી—ઉમાને એના ભાવિ કુટુંબમાં જુના મોજાં એકઠાં કરવાની જરૂર જ નહિ રહે. અને કદાચ એવી રીતે એના પતિને પસંદ પણ ન હોય. પહેલેથી તે શી રીતે બધું નક્કી કરી શકાય ?

ક્ષેત્રબાપુ—ન કેમ કહેવાય ? આંખ અને કાન બુદ્ધિ હોય તો જરૂર કહેવાય. જે સાચો હોડી હાંકનાર છે તે તો પાણી

જોધને જ કહી દેશે કે એ કેટલું ઉંડું છે. ઉપાખહેને પોતાની નાવડી પર પગ મૂકતાં જ જોઈ લીધું કે જરા જેટલી બેદરકારી નુકસાનકારક છે. અને આ દષ્ટિ મારે હું ઉપાખહેનને સાચે જ અભિનંદન આપું છું. અને શૈલેશ તરફથી હજારો મૂળા અભિનંદન મળશે એ તો જુદાં.

ઉપા અત્યંત શરમાઈ ગયો. એણે વિનીતભાવે કહ્યું—ક્ષેત્રબાપુ, પોતાના ઘરમાં પોતાના સ્વામીની અવસ્થા સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો એમાં ધન્યવાદની જરૂર નથી હોતી.

વિભા એનો ઉત્તર વાળતાં બોલી ઊઠી—પણ પોતાની સ્ત્રીનું અપમાન કરવાનો સૂક્ષ્મ સંતોષ તો મળે છે ને. અને આવી ભિખારીવૃત્તિ જોધને શ્રદ્ધા અને ભક્તિ બીજા તરફ વધે એ જુદાં.

ઉપાએ માથું જરા ઊંચું કર્યું અને વિભાની તરફ જોધને કહ્યું—પોતાના પતિની દશા સમજીને એ અનુસાર વ્યવસ્થા કરવી એને વિભાખહેન, તમે ભિખારીવૃત્તિ કહો છો ?

ક્ષેત્રમોહન તરત બોલી ઊઠ્યા—કદી નહિ. દુનિયાનો કોઈ પણ ભલો માણસ આ વાત નહિ સ્વીકારે. પણ ઉપાખહેન, તમારી નજીકને એટલું તો પૂછો કે પતિની દષ્ટિમાં પત્નીને નિરંતર હીન પ્રમાણિત કરવાના પ્રયત્નને કઈ વૃત્તિ કહી શકાય ?

વિભા ચૂપ રહી. માત્ર એક વાર શૈલેશ અને ક્ષેત્રમોહન તરફ જોઈ લીધું. પહેલાં તો એણે માન્યું જ નહિ કે પોતાનો પતિ પારકાં આગળ પોતાનો આટલી સ્વાભાવિક રીતે પરાજિત કરી શકે. આંખમાં આંસુ લાવીને શૈલેશને ઉદ્દેશીને એ બોલી—જાઈ, હવે મારાથી તમારે ધેર નહિ અવાય. આ છેલ્લું મિલન બાકી.

શૈલેશ વ્યાકુળ બની ગયો. ઉપા પોતાનું કામ પડતું મૂકીને તરત ઊભી થઇ ગઈ અને વિભાનો હાથ પકડીને બોલી—
બહેન, તમને ખોટું લાગે એવું કંઈ મારાથી કહેવાઈ ગયું હોય
તો મને માફ ન કરો ?

અકસ્માત આ અપ્રિય ઘટના બની ગઈ. ક્ષેત્રમોહન ગુપત્યુષ
ઊડીને બહાર ચાલ્યા ગયા. વિભા પોતાનો હાથ છોડાવીને આંખો
લૂછતાં લૂછતાં બોલી—જ્યારે હું તમને મારા દુશ્મન જ માનું
છું, ત્યારે આ ઘરમાં માફ પગતું હિતાવહ નથી.

ઉપાએ કહ્યું—પણ બહેન, મારા મનમાં તો એવો ખ્યાલ
પણ નથી આવ્યો !

વિભાએ જાણે સાંભળ્યું જ નહિ. એ આંસુભરી આંખે જ
બોલી—આજે એમણે તો સૌની વચમાં સ્પષ્ટ સંભળાવી દીધું.
કાલ ઊડીને કદાચ ભાઈ પણ એવી વાત કહે. એમના ઘર વિષે
બોલવું એ પોતાનું અપમાન કરવા જેવું છે. ચાલો, ઉમા !
ઘેર જઈએ.

નીચે ઉતરવાની તૈયારી કરીને વિભાએ ફરીથી કહ્યું—
આજે ભાભી (શૈલેશની બીજી મૃત પત્ની) નથી ને હું ઘરમાં
આવી એજ મારી ભૂલ થઈ. આજે મારા બાપના ઘરનો જાણે
બધો સંબંધ જ તૂટી પડ્યો.

દાદરો ઉતરી વિભા નીચે પહોંચી ગઈ. શૈલેશ પણ ધીમે
ધીમે પાછળ ઉતરી આવ્યો અને ધીરથી બોલ્યો—વિભા, મારા
ઓરડામાં તો થોડી વાર બેસ !

વિભાએ માથું ધૂણાવીને કહ્યું—હવે મારે નથી બેસવું.
જ્યુ ભાઈ, મારી સદગત ભાભીને બિલકુલ ભૂલી ન જશો.
એમની ખાસ ઇચ્છા હતી કે સોમેન વિલાયત જઈને ભણીશો.

આણસ બને. કૃપા કરીને સોમેનનું જીવન ધૂળધાણી ન કરશો. આજે એની જે દશા જોઈ એજ જાતનું શિક્ષણ જો એને મળવાનું હોય તો લોકોમાં મોટું નહિ બતાવાય.

વિભાના આંસુઓ જોઈને ગદ્ગદ કંઠે શૈલેશે કહ્યું—વિભા, તું આમ રીસાઈને ચાલી જઈશ તો મને ખૂબ દુઃખ થશે.

વિભાની આંખો આંસુભરી તો હતી, એટલે ભાઈની સહાનુભૂતિએ આંસુને વેગ આપ્યો અને વિભા પાછી રડી પડી. સોમેનની ભાવિ ચિંતા આ આંસુનું કારણ હતી, કે બીજું કંઈ એ તો કાણ જાણે ! પાલવથી આંસુ લૂછીને વિભાએ કહ્યું—ભાઈ, હવે મારે બેસવું નથી. સોમેન આપણો એકમાત્ર ઘરદીવડો છે. એટલે એના પર નજર રાખજો.

આટલું કહીને વિભા ઝડપથી બહાર નીકળીને મોટરમાં બેસી ગઈ. ઉમા સાત શાંત હતી. એણે કાંઈ પણ વાતમાં ભાગ લીધો નહોતો. એ પણ છાતીમાની વિભાની સાથે જઈને મોટરમાં બેસી ગઈ.

શૈલેશ સાથે જ હતો. તેણે વિભાને કહ્યું—સોમેનને સાથે નથી લઈ જતી ? તું જ એને તારી પાસે રાખીને ભણાવેગણાવે તો મને બિલકુલ વાંધો નથી.

વિભા અને ઉમા બન્ને જણા વિસ્મયથી શૈલેશના મુખ ભંજી જોઈ રહ્યાં. વિભાએ કહ્યું—આવી નિરર્થક વાત કરવામાં સાર નથી. ભાઈ, એ તમારાથી બનશે નહિ, અને તમને કાંઈ કરવા પણ નહિ દે.

શૈલેશે ધૂનમાં આવીને પોતાની વાત ફરીથી કહી—વિભા, તું સોમેનને સાથે જ લઈ જઈ શકે. મને મોકલવામાં જરા બંધાવો નથી.

વિભાએ સંદેહભર્યા સ્વરે કહ્યું—એમ કરી શકે તો સારું. એના શિક્ષણને માટે તમારે ખર્ચનો સવાલ હોય તો એની જવાબદારી મારે માથે.

હવે વિભાએ ઉમાની દૃષ્ટિનું અનુસરણ કરીને જોયું, તે ઉપા ઉપર છન્નમાં ઊભી રહીને પોતાની તરફ જોઈ રહી હતી. થોડી વારમાં મોટર ચાલતી થઈ. મોટર ગયા પછી સંલેસ પોતાના અભ્યાસખંડમાં જઈને શાંતિથી બેઠો. ઉપર જવાની એને ઈચ્છા ન થઈ. અને જવાનું સાહસ કરવું ઠીક પણ ન લાગ્યું. એને લાગ્યું કે ઉપાએ ઉપર ઊભા ઊભા બધી વાત સાંભળી લીધી છે.

રાત્રે થાળા પીરસી સ્વામીને બોલાવવા મોકલીને ઉપા રોજની જેમ રાહ જોતી પાસે જ બેઠી હતી. સોમેન આજે એની પાસે નહોતો. શૈલેશ આવ્યો. એનું મુખ ખૂબ ગંભીર હતું. વ્યર્થ પ્રશ્નો પૂછવા એ ઉપાના સ્વભાવમાં જ નહોતું. આજની ઘટના સંબંધમાં એણે એક પણ વાત ન પૂછી અને જે વાતની પોતાને ખબર નહોતી એ જાણવાનો પ્રયત્ન પણ ન કર્યો. પત્નીના આ સ્વભાવનો પરિચય શૈલેશને આ પહેલાં જ થઈ ગયો હતો. પાટલા પર બેસતાં એને પોતાની જાત ઉપર ગુસ્સો ચઢ્યો પણ એનું એને આશ્ચર્ય ન થયું. થોડી થોડી વારે ઉપા તરફ જોઈને એના ભાવ સમજવાનો એ પ્રયત્ન કરતો હતો. પણ એને ખબર પડી કે ઉપા જાણી જોઈને એવે સ્થળે બેઠી છે કે જ્યાંથી મુખ પરના ભાવ સ્પષ્ટ દેખાય જ નહિ. આજે રોજની જેમ શૈલેશથી પેટ ભરીને જમાયું નહિ. જે કારણથી આજે શૈલેશને જમવાની રૂચિ નહોતી, એ કારણ જુદું જ હતું. ઉપાએ પ્રશ્ન ન પૂછ્યા તોય શૈલેશે સ્પષ્ટ સંભળાવી દીધું કે જેની ટેવ નહિ એવું ખાવું પીવું અને પહેરવું-ઓઢવું વધારે સમય ટકતું નથી.

આ વાત સામાન્ય રીતે ગમે તેવી હોય, પણ અહીં તો એ અપ્રસ્તુત હતી. એટલું સમજ્યા છતાં ઉપા ચૂપ રહી. મિથ્યા સાથેજ મિથ્યા છે એ પ્રમાણિત કરવા માટે ઉપાને ચર્ચા નહોતી કરવી. પણ એને એટલી ખબર હતી કે આવે વખતે મૌન રાખવાથી પ્રતિપક્ષીનો ક્રોધ વધી જાય છે. એટલે સૂવાના ઓરડામાં આવતાં જ શૈલેશે કહી દીધું—હું એ સ્વીકારું છું કે એક વખત અમે તારું ખૂબ સન્માન કર્યું છે. પણ એનો અર્થ એવો નથી થતો કે આ ઘરમાં તારા સિવાય કોઈનું ચલણુજ ન હોય. એ તો જુલમ કહેવાય.

આવાં કડવાં વેણુ તો શૈલેશે પહેલે દિવસે પણ નહોતાં કહ્યાં. ઉપા પોતે પણ વિસ્મય પામી, પણ એના મુખમાંથી એટલું જ નીકળ્યું કે—મને મારી આ જૂલ સમજાઈ નહોતી.

આમ અત્યંત વિનયપૂર્વક જૂલ કબૂલી લેવાથી સામા માણસનો ક્રોધ બેહદ વધી જાય છે. શૈલેશે કહ્યું—તારે સમજવું જોઈતું હતું. આપણા સમાજના સંસ્કાર અને રીતરિવાજને ઉલ્ટાવી નાંખીને આ ઘરને તું તારા બાપના ઘર જેવું બનાવી દેવા માગે તો અમારાથી આ ઘરમાં રહેવું મુશ્કેલ થઈ પડશે. મન લાગે છે, સોમેનને કાલે એની ફાદને ઘેર મોકલી દેવો પડશે.

ઉપાએ કહ્યું—બાળકના ભલાને ખાતર આપને એ ફીક લાગતું હોય તો ભલે એમ કરો.

ઉપાના આ કથનમાં ઈચ્છા કે અનિચ્છા કંઈ પણ ન પકડાવાથી શૈલેશે વિચારમાં પડી ગયો. એને ખબર ન પડી કે પોતે આ બધું કાને ખાતર કરે છે ! નિર્બળ પ્રકૃતિના માણસોનો સ્વભાવજ એવો હોય છે કે કાલ્પનિક, માનસિક વેદના અને અસંમત અભિમાનમય રોષ સાથે એઓ ધીરે ધીરે નીચે

ઉત્તરતા જાય છે. થોડી વાર શાંત રહીને કહ્યું—હા, એ ઠીક લાગે છે. જે આચારવ્યવહાર અને નીતિરીતિ વગેરેને આપણે નથી માનતા, એટલુંજ નહિ પણ માની નથી શકતા એને જ માટે ભાઈબહેન વચ્ચે ઝઘડો થાય, અથવા આપણા સમાજમાં ઉપહાસને પાત્ર બનવું પડે એ મને ઠીક નથી લાગતું.

ઉપાએ આના વિરોધ ન કર્યો. પોતાના તરફથી ખુલાસો આપવાની ઇચ્છા પણ ન થઈ. પણ એનાથી અચાનક નિઃસાસો લેવાઈ ગયો અને શાંતિ અને મૌન એટલાં હતાં કે એ નિઃસાસો શૈલેશે સ્પષ્ટ જોયો અને અનુભવ્યો. ઉપાએ પોતે જરાય કલેશ કે ઝઘડો કર્યો નહોતો. એનો પક્ષ લઈને વિભાની સાથે જે કંઈ વાતચીત થઈ હતી એમાં એક શબ્દ પણ ઉપાના મુખમાંથી નીકળ્યો નહોતો. એટલે સાચી વસ્તુસ્થિતિ તો એ હતી કે એને માટે ચર્ચાને સ્થાન જ નહોતું. અને ક્ષેત્રબાબુનો અપરાધ જે કોઈ બીજાને માથે ઓઢાડવાની ઇચ્છા નહોત તો એમાં ગુસ્સાનું પણ કારણ નહોતું. છતાં શૈલેશે અધૂરી વાતને પૂર્ણ કરવાના હેતુથી કહ્યું—જે છોકરાને વિલાયત મોકલવો છે, એટલે જે સમાજમાં એને મળવાહળવાનું થશે તેને જ અનુકૂળ વાતાવરણ અને કેળવણી એને મળવાં જોઈએ. એનું બચપણ કોઈ પણ અસ્વાભાવિક દશામાં વીતાવવાથી એની દશા ખરાબ થવાનો સંભવ છે.

શૈલેશે પણ વાર ઉત્તરતી રાહ જોઈને ફરીથી ચલાવ્યું—આ બાબતમાં તારે કંઈ ન કહેવું હોય તો જુદી વાત; માત્ર નિઃસાસો નાંખે કામ નહિ ચાલે. સોમેન માટે ખૂબ વિચારને અંતે આ નિર્ણય કર્યો છે.

સોમેન પાસે જ સૂતો હતો. ધરમાં બીજી કોઈ સ્ત્રી ન

હોવાને કારણે ઉપા જે દિવસથી આવી તે દિવસથી સોમેનને પોતાની સાથે જ સૂવાડતી હતી. એણે એ સૂતેલા બાળકના માથા પર વાત્સલ્યભર્યો હાથ ધીરેથી પંપાળીને કહ્યું—તમે ગમે તે કરશો, તે બાળકના ભલાને જ ખાતર કરશો. એના વિના બીજું વિચારવાનું પણ શું હોય ? એટલે આપને ગમે તે વ્યવસ્થા કરો, મને વાંધો નથી.

વિજળીના બધા દીવા બંધ હતા. માત્ર એક ખૂણામાં એક નાનું કાનસ ધીમે ધીમે આછું બળતું હતું. એ આછા પ્રકાશમાં પોતાના પલંગ ઉપરથી જ સામે બીજા પલંગ પર સૂતેલી ઉપાના ભાવ જાણવાની ઉત્કંઠાનો પ્રયત્ન કરતાં શૈલેશે કહ્યું—એ વિના એક બીજી વાત પણ છે. સોમેનનો વિલાયતનો બધો ખર્ચ વિભાએ આપવાનું કબૂલ્યું છે, એય કંઈ ઓછી સરળતા નથી.

ઉપાના અવાજમાં ગમે તે કારણે ક્યારેય પણ ઉતેજનાનો ભાવ પ્રગટ નહોતો થતો. શાંત ભાવથી જ વાત કરવાનો એનો સ્વભાવ હતો, એટલે ધીરેથી મક્કમપણે એ બોલી—ના, એવું ન થઈ શકે. ભણાવીગણાવીને માણસ બનાવવાનો ખર્ચ આપવા ખાતર જ હું એમને બાળક સોંપવાની નથી.

શૈલેશે કહ્યું—એને માટે તો ઘણા પૈસા જોઈએ.

ઉપા એટલા જ શાંત ભાવે બોલી—આપણને દરકાર હશે તો ગમે ત્યાંથી એટલી રકમ આપવી પડશે. ખેર, જોઈ લેવાશે તો તમે આરામથી સૂઈ જાઓ. રાત ખૂબ વીતી છે.

બીજે દિવસે ત્રીજે પહોરે કાલેજમાંથી કલબમાં થઈને શૈલેશ ઘેર આવ્યો ત્યારે રસોઈની એક જાતની પરિચિત સુગંધ જોઈને વિસ્મીત બનીને પુલકિત થઈ ગયો. એણે પોતાના અભ્યાસગૃહમાં જઈને કપડાં ઊતાર્યાં અને મોઢું ધોયું. ત્યાં ચાહ લઈને જે માણસ

આવ્યો તેને જોતાં જ શૈલેશે જોયું કે એ મુસલમાન હતો.

રાત્રે જન્મવાના ઓરડામાં રોશની થઈ. સ્વચ્છ અને સાદાપથી સજ્જમારેલા ટેબલ પર વ્યવસ્થિત પીરસેલી રસોઈ જોઈને શૈલેશને અંતરમાં ગદ્ગદ કાલે જે છૂપી વ્યગ્રતા અને વ્યાકુળતા થવા માંડી હતી, તેને સ્થાને કંઈક શાંતિ અને સંતોષે સ્થાન લીધું. એને આવી જ વ્યવસ્થા જોઈતી હતી.

એણે જન્મવાનું શરૂ કર્યું ન કર્યું ત્યાં તો ઉષા ધીરેથી આવીને સામેથી એક પુરશી ખેંચીને જરા દૂર બેઠી.

શૈલેશ એ વખતે આનંદમાં હતો. એણે હેતથી કહ્યું—
ઉષા ! આમ બેસવાથી તું બ્રષ્ટ નહિ થાય ? શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે બોજનની સુગંધ એ અધું બોજન કર્યા બરાબર છે.

ઉષાએ મુખ પર જરા સ્મિતની રેખાઓ પાડતાં કહ્યું—
તમારાથી આવું ન બોલાય. જે શાસ્ત્રને તમે માનતા નથી એનું પ્રમાણ તમારાથી આપી જ ન શકાય.

શૈલેશ પણ હસી પડ્યો અને બોલ્યો—વિચિત્ર હાર થઈ. ચાલો, શાસ્ત્રનું પ્રમાણ નહિ આપું, પણ તું અહીંથી નાસી ન જઈશ. મને લાગે છે કે કાલની ચર્ચાનું આ પરિણામ છે, નહિ ? પણ ઉષા, આ ગોઠવણથી તારા ખર્ચની ગણતરી વધી પડવાની.

ઉષાએ ધીમેથી કહ્યું—નહિ વધે. દુર્વ્યય ન થાય તો કંઈ પણ ખાવાપીવાની વ્યવસ્થાના ખર્ચમાં બહુ ફેર નથી પડતો. આવતા મહિનાથી તો હું આ જ વ્યવસ્થા કરવાનો વિચાર કરતી હતી. પણ હવે તમે એટલું ધ્યાન રાખજો કે સામાનનો દુરુપયોગ અને અપવ્યય ન થાય. મેં ખર્ચમાં આનો જોડલો દિસાવ્યો મૂક્યો છે, તેટલામાં આ બધું પૂરું થવું જોઈએ. યશો ને ?

શૈલેશે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું—કેમ નહિ થાય ? એનું કંઈ કારણ ?

ઉપા તરત એનો ઉત્તર ન આપી શકી. થોડી વાર ચૂપચાપ શૈલેશેને જોઈ રહી. પછી પણ વારે શૈલેશેની દષ્ટિ સાથે દષ્ટિ મેળવીને બોલી—કાલે રાત્રે મેં જે નિશ્ચય કર્યો છે એને હવે ફરીથી ફેરવવા કે બદલવાની આજ્ઞા ન કરો તો સારું.

શૈલેશે નરમાશથી કહ્યું—એવું મેં ક્યારેય ક્યું નથી. હું જાણું છું કે તારા સિદ્ધાંતની આડે મારાથી ન અવાય. એમાં ફેર થાય નહિ, અને થવો પણ ન જોઈએ. જો કે હું તો નબળા સ્વભાવનો માણસ છું પણ હું તો દઢ મનની છે ને ?

સ્વામીના મુખ પરથી દષ્ટિ ગિઠાવીને ઉપાએ ધીમા સ્વરે કહ્યું—મેં બહુ વિચારીને જોયું કે બીજી કંઈ વ્યવસ્થા હવે થઈ શકે એમ નથી.

શૈલેશે સમજ્યો કે આ સોમેનના સંબંધમાં બોલાયું છે. એણે હસતાં હસતાં કહ્યું—ભૂમિકા તો થઈ. હવે એ કહે કે એ વિષયમાં તેં શું નિર્ણય કર્યો ? હું સોગન ખાઈને કહું છું કે તારા નિશ્ચયની વિરુદ્ધ કરવાનું તને કદાપિ નહિ કહું.

ઉપા એક મિનિટ સુધી શાંત રહી. પછી કહ્યું—ભાઈના કુટુંબમાં મારો તો નિભાવ થતો હતો, ખાસ ઉપાધિ નહોતી. એટલે કાલથી હું ત્યાં જવાની છું.

શૈલેશે—ભાઈને ત્યાં જવાની છે ? કેટલા દિવસ ? અને ક્યારે પાછી આવવાની ?

ઉપા—મને માફ કરજો. પાછા ફરવું હવે કદાચ સંભવિત ન બને. મેં બહુ વિચાર કરીને જોયું તો પણ મને એવું જ લાગે છે કે મારાથી અહીં નહિ રહેવાય. બસ, આજ

મારો નિશ્ચય છે.

ઉપાનો નિશ્ચય સાંભળીને શૈલેશ પથ્થરનું પૂતળું બની ગયો. એના અંતરમાં જોરથી એક અવાજ અથડાયો કે—જો લોખંડના દરવાજા બંધ થઈ ગયા છે, એને ઉઘાડવાની તાકાત દુનિયામાં કોઈની નથી.

સવારે શૈલેશ જ્યારે જાગ્યો ત્યારે એને લાગ્યું કે આખી રાત એણે બહુ જ ખરાબ સ્વપ્નો જોયાં. બારીમાંથી જોયું તો ઉપા એના રોજના કામમાં પરોવાયેલી હતી. સોમેન એની પાસે આવવાનું માગે છે. દાદર પરથી ઉતરતાં જ ઉપાએ કહ્યું—નોકરે તમારી ચાહ તૈયાર કરી છે. જલદી મોઢું ધોઈ લો, નહિ તો દંડી થઈ જશે.

શૈલેશે કહ્યું—તું મોકલી દેને જરા. મને વાર નહિ લાગે.

શૈલેશ ઉતાવળે નાહવાની ઓરડીમાં ગયો. એને મનમાં થયું હતું વિચિત્ર માણસ છું. પતિપત્નીના કલહને ભિષ્મની પ્રતિજ્ઞા માની ને નકામી આખી રાત બેચેનીમાં કાઢી. એટલે સવારે એ વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ કરીને એકલું હસવું જ નહિ, પણ શરમ સુદ્ધાં આવી. સહજીવનના જરા નાનાશા મતભેદ કે બેચાર કઠોર સવાલ-જવાબથી જ સ્ત્રીઓ પતિનું ઘર છોડીને પિયેર રહેવા માંડે તો કદાચ દુનિયામાં પુરૂષ નામનું કોઈ પ્રાણી જ ન રહેવા પામે. સોમેનની મા હોત તો પાંચ દસ દિવસ પિયેરમાં વધારે રહેવાની ધાસ્તી પણ હતી, પણ ઉપા જેવી નિખાલસ અને સનાતનધર્મી હિંદુ સ્ત્રી કે જેને ધર્મ અને સ્વામી વિના જગતમાં બીજું કંઈ જ નથી, તેજ જો માત્ર પોતાના ગુસ્સાને કારણે પોતાના સ્વભાવ સંસ્કારોની પેલે પાર જતી રહે તો પછી સંસારમાં બીજું રહે જ શું ? અને આવી વાતથી ગભરાવામાં ગાંડપણ નહિ તો બીજું

શું છે ? આવો અનુભવ કરીને શલેશનાં ડર અને ચિંતા ઓછાં થયાં અને હૃદયમાં શાંતિ અને પ્રીતિનો રસ ઉભરાયો. અનિચ્છા છતાં વિભા સાથે અને બીજી એકાદ બે ભણેલી સ્ત્રીઓ સાથે ઉપાતી સરખામણી કરીને મનમાં જ બોલ્યો—ગારે જે છોકરી હોય તો એની માતા સમાન જ હો. માતા જેવી જ કેળવણી એને મળે તો હું ઈશ્વરના ગુણાનુવાદ ગાઈશ.

શૈલેશ ઝડપથી પરવારીને અભ્યાસગૃહમાં ગયો. નવો રાખેલો મુસલમાન રસોઇઓ ચાહ, રોટી, માખણ અને કેક વગેરે ખાવાનો સામાન લઈને હાજર થયો. શૈલેશ એકાએક ચોંટી ઊઠ્યો. આજ વસ્તુઓ ખાવાની એને ટેવ હતી. વચલા થોડા દિવસ આવું નહોતું મળ્યું. પણ નોકર બધું ટેબલ પર મૂકીને જ્યારે ચાલ્યો ગયો, ત્યારે કાણ જાણે કેમ એ બધું જોઈને એને ખાવા તરફ અરુચિ થઈ. ઉપા જ્યારથી ઘરમાં આવી ત્યારથી એને હાથે બનાવેલી સુંદર અને તાજી વસ્તુઓ સવારે નાસ્તામાં મળતી હતી, અને એ પોતે હાજર રહેતી હતી. પણ આજે તો એ વસ્તુઓ પણ નહોતી અને એ વસ્તુઓની બનાવનાર ઉપા પણ નહોતી. આ બધું જોઈને શૈલેશનું ખાવાપીવામાં મન ન લાગ્યું. માત્ર એક પ્યાલો ચાહ લીધી અને બાકીનું બધું લઈ જવા નોકરને કહ્યું. શૈલેશના કાન પડદાની બહારથી એક પરિચિત પગરવ સાંભળવા તૈયાર થઈ ગયા. કેમ ન ખાધું, એને માટે જરા કડક ઉત્તર આપવાનો વિચાર કરીને એણે ધીરે ધીરે ચાહ પૂરી કરી ત્યારે તો એ ટાઢી અને બદામી રંગનું પાણી બની ગઈ હતી. મુસલમાન રસોઇઓ આવીને ખાલી પ્યાલો લઈ ગયો, પણ જેની ચાહ હતી એ પગરવ ન જ સંભળાયો. ઉપા આખરે ન જ આવી.

ધીરે ધીરે દિવસ માથે આવ્યો. ત્રાહીધોષ જમીપરવારીને

કેલેજ જવાનો સમય થયો. ખાતી વખતે રોજની જેમ આજે પણ ઉષા આવીને પાસે બેઠી. એના આગ્રહ, યત્ન અને વાતચીતમાં ધરના માણસોને રોજની અપેક્ષામાં કંઈ અંતર ન લાગ્યું; પણ શૈલેશ તરત જ એ સૂક્ષ્મ ભેદને પામી ગયો. એક જ રાતમાં માણસ આડંબર અને પ્રયત્ન વિના કેટલો દૂર જતો રહે છે, એનો અનુભવ કરીને શૈલેશ મૂઠ જોવો બની ગયો.

જમીને કપડાં પહેરતાં ટેબલ પર ધરખર્ચની નોટ દેખાઈ. કદાચ એ કાલની પડી હતી, પણ પોતે એ તરફ ધ્યાન જ ન આપ્યું. કારણ આજે સવાથી ઉષા એ ઓરડામાં આવી જ નહોતી. આજ તો મહિનો પૂરો થવાનો દિવસ નથી, છતાં આ ખર્ચની નોટ મૂકી જવાનું શું કારણ ? શૈલેશે ટાઈ બાંધવાનું અધૂરું રહેવા દીધું અને કુતૂહલ અને વ્યગ્રતાથી નોટના પાના ફેરવવા માંડ્યાં અને આખરે છેલ્લા પાને અટકી પડ્યો. રોજનો હિસાબ, નોકરોનો પગાર વગેરે સ્પષ્ટ રીતે લખીને ગઈ કાલ સુધીનો સરવાળો હતો અને માસિક રકમમાંથી એની બાદબાકી કરીને સિલક પણ કાઢી મૂકી હતી. આ નોટમાં જે દિવસથી હિસાબ લખવાની શરૂઆત થઈ હતી, તે દિવસે શૈલેશ પ્રયાગ હતો. એ વખતે પણ એમાં એનો હાથ નહોતો અને આજે હિસાબ આમ પૂરો થાય છે એમાં પણ એનો હાથ નથી. પહેલા પાના પર શૈલેશ તાકીને જોઈ રહ્યો. આ દશા એના ધરમાં બે દિવસની ઘટના હતી. આવો હિસાબ પહેલાં પણ નહોતો લખાતો અને હવે પણ ન લખાય તોય એનું ધર નહિ ચાલે એમ નથી. નોટનુક બંધ કરીને શૈલેશે પાછી ટાઈ બાંધવા માંડી. આજે એને સાથી મહત્વની વાત તો એ સમજાઈ કે દુનિયામાં કોઈ પણ વસ્તુનું મૂલ્ય નિશ્ચિત રૂપથી નિર્દિષ્ટ નથી કરી શકાયું.

આ હિસાબ લખવાની એક દિવસે અનિવાર્ય આવસ્યકતા હતી, અને આજે એ વ્યર્થ દેખાય છે.

અંતે કપડ' પહેરીને શેત્રેશ બહાર નીકળ્યો. ત્યારે મનમાં ખૂબ ઇચ્છા છતાં ઉપાને કંઈ જ પૂછી ન શક્યો. અજ્ઞાત ભવિષ્યના વિચારથી એનું મન ગુંચવાયું હતું, તો પણ અનિશ્ચિત આશંકાને સુનિશ્ચિત દુર્ઘટનાના રૂપમાં સ્પષ્ટ કરી લેવાનું સાહસ કોઈ રીતે એ પોતાના મનમાં ન કરી શક્યો.

કોલેજમાંથી શૈલેશ સીધો ઘેર ન જતાં વિભાને ત્યાં ગયો. એણે જે અનુમાન કર્યું હતું તેવું જ લગભગ ત્યાં નીકળ્યું. બહેન અને બનેલી વચ્ચે પાછો મીઠો સંબંધ ચાલુ થઈ ગયો હતો. આ વસ્તુસ્થિતિ જોઈને એને સંતોષ થયો. એના મગજ ઉપરથી જાણે એક ભાર ઉતરી ગયો. શૈલેશે કહ્યું—કેમ, વિભા ! સોમેનને તેડવા તે આજે કાંઈ માણસ ન મોકલ્યો ?

વિભા કંઈ બોલવા જતી હતી ત્યાં વચગાંજ ક્ષેત્રબાપુ બોલી ઊઠ્યા—મહેરબાન, એનો હાથી જે ખરીદવા ઇચ્છતો હતો એ નાસી ગયો.

શૈલેશે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું—એટલે ?

ક્ષેત્રબાપુ—તમે આ કિસ્સો સાંભળ્યો નથી ? કાંઈ શરાબી નશાના તોરમાં રાજનો હાથી ખરીદવા માગતો હતો. બીજે દિવસે રાજએ બોલાવીને આ માગણીનો જવાબ માગ્યો એટલે પેલો શરાબી હાથ જોડીને બોલ્યો—સરકાર, હાથીની મારે જરૂર નથી, એનો જે અસલ ખરીદનાર હતો તે તો ચાલ્યો ગયો.

આટલું કહીને ક્ષેત્રમોહન પોતાની રસિકતા ઉપર આપોઆપ હસી પડ્યા. હસતું શમ્યા પછી પાછા બોલ્યા—આ કિસ્સો ઉપા બહેનને ખાસ સંભળાવજો. કહેજો કે તે દિવસની વાતચીતથી નારાજ ન થાય. શૈલેશ ! અસલ ખરીદનાર હવે ચાલ્યો ગયો છે. માતા કરતાં બાળકને ફાઈજ જો વધારે સારી રીતે ઉછેરી શકે અથવા એનું લાલનપાલન કરી શકે એવું જો તમારું માનવું હોય તો હું ગમે તેમ મરીજીવીને પણ વિભાને એક હાથી ખરીદી આપીશ.

વિભાથી છૂપાવીને મુખમાં જ ક્ષેત્રમોહન હસવા લાગ્યા.

પણ આ હાસ્યમાં શૈલેશ ના ભળ્યો. પાછો વળી આ મસ્કરીટ્ટામાં વિભાનો રોપ વહેરી લેવો પડે એ ડરનો માર્યો શૈલેશ મૂગો જ રહ્યો.

ક્ષેત્રમોહને લજ્જિત થઈને પૂછ્યું—ભાઈ, આ બધું શું છે ? શૈલેશ—વિભાની વાતો પરથી હું સોમેન તરફથી નિરાંત કરીને બેઠો હતો. પણ એ વ્યવસ્થા શક્ય નહિ બને તો મારે બીજી ગોઠવણ કરવી પડશે.

ક્ષેત્રબાપુ—એટલે ? વિભાતાના હાથમાં બાળક સલામત નથી ? અથવા એનો વિશ્વાસ કરવો કંઈ ગુન્દો છે ?

શૈલેશ—તમારી આ કટુ ઉક્તિનો જવાબ ન આપું છતાં એટલું કહું છું કે ઉપા હવે અહીં રહેવા નથી ઇચ્છતી; ચાલ્યા જવાનું કહે છે.

ક્ષેત્ર—ક્યાં ચાલ્યા જવાનું કહે છે ?

શૈલેશ—જ્યાંથી આવી હતી ત્યાં—એના ભાઈને ઘેર.

ક્ષેત્રબાપુ એકદમ ગંભીર અને ચિંતાતુર બની ગયા. એમણે

વિભા તરફ કટાક્ષ કરીને કહ્યું—શૈલેશ, આખરે મારી સંકા સાચી પડી.

વિભા અત્યાર સુધી એક અક્ષર પણ બોલી નહોતી. આ વખતે પતિના સ્વર ઉપરથીજ એ એમના ભાવ સમજી ગઈ. તો પણ એણે શાંત અને સંયત સ્વરે કહ્યું—ભાઈ, સાચું કહેજો. તમે મારે ખાતર જ ભાભીના સંબંધમાં આ વ્યવસ્થા કરો છો? એમ જ હોય તો હું ના નહિ કહું. પણ એટલું કહું છું કે એક દિવસ તમે બન્નેય રડશો.

શૈલેશે ગરદન હલાવીને કહ્યું—ના, એવું નથી.

હવે શૈલેશે મુસલમાન નોકરના નવા આગમનથી માંડીને આજ સવારના હિસાબી નોટના પ્રસંગ સુધીની બધી વાતો વિસ્તૃતતાથી કહી, અને વિભાને કહ્યું—મેં તો ચાલ્યા જવાનું કહ્યું છે અને મને ખબર નથી કે હું રોકીશ કે નહિ. મિત્રો અને સ્વજનોમાં આની ચર્ચા જરૂર થશે એ હું જાણું છું; તો પણ એક મોટી ભૂલ સુધારવા મને તો જરૂર મોટો સંતોષ થવાનો છે, અને એને માટે હું તો ઇશ્વરનો ઉપકાર જ માનીશ.

વિભા છાતીમાની બેસી રહી. ક્ષેત્રબાપુએ પણ થોડી વાર સુધી પોતાનો મત જાહેર ન કર્યો.

શૈલેશે ફરીથી કહ્યું—તમને લોકોને આ વસ્તુસ્થિતિ વિગતવાર કહેવી મને ઠીક લાગવાથી હું અહીં આવ્યો છું. આનું કારણ એ છે કે તમે મને જૂદી રીતે ન સમજો.

ક્ષેત્રમોહન જોરથી માથું હલાવીને બોલી બિહ્યા—ના ના, એવું તો નજ થાય. હા, પણ શૈલેશ, ભવાનીપુરમાં એક વખત લગ્નની વાતચીત ચાલતી હતી એવું શું થયું?

શૈલેશને આ વાત અસહ્ય થઇ પડી. ખીજાદને એ બોલ્યો —તમારી વાત એટલી બેહુદી અને હલકી છે કે ગમે તેવા શાંત માણસને ગુસ્સે કરે.

આટલું કહીને ખીજાદે શૈલેશ પાછો સંભાળીને બેઠો.

ક્ષેત્રબાપુએ તરતજ શૈલેશનો ભાવ રીકારીને કટાક્ષના સૂરથી કહ્યું—તમારું કહેવું વાજખી છે.

આ કટાક્ષભરી ઉક્તિથી શૈલેશ સાચે જ ગુસ્સે થઈ ગયો. અને બોલ્યો—તે દિવસે તમે વિભાની સાથે જે વર્તન કર્યું એ બેતાં તમારી પાસેથી ખીજા આશા પણ ન રખાય. તમારા દંભ અને ધમંડને આંચકો ન લાગે એટલા ખાતર જ હું એ સત્ય આજ સુધી છુપાવતો આવ્યો પણ આજે કહ્યા વિના ન રહેવાયું.

ક્ષેત્રબાપુએ જરા વાંકી ગરદન કરીને કહ્યું—શૈલેશ, ઠીક કહ્યું. It reminds me;—હી સાથે કેમ વર્તવું એ હજી સુધી મને બરાબર નથી આવડ્યું અને શીખવાની અવસ્થા પણ વીતી ગઈ. પણ તમે જે આ વિષય ઉપર એક પુસ્તક લખો તો મજા પડે. તમે ભાઈબહેન એકાંતમાં વાતચીત કરો ત્યાં સુધી હું આવું છું.

ક્ષેત્રબાપુ ઝડપથી બહાર ચાલ્યા ગયા. શૈલેશે ગુસ્સાભર્યા અવાજે કહ્યું—પુસ્તક લખવામાં કદાચ સમય લાગશે, ત્યાં સુધી મોઢેથી તો સાંભળતા જાવ. ભવાનીપુરના લોકોએ મારી સંભાળ સે કે ન લે, પણ હું પોતે જઈને એમની સંભાળ લેવાનો છું.

ક્ષેત્રબાપુએ બારણા બહારથી જ ઉત્તર વાળ્યો—જરૂર લેવી પડશે અને હવે તો વિલંબ પણ થણો થઈ ગયો છે.

ખીજે દિવસે સવારે ક્ષેત્રબાપુ શૈલેશને ઘેર ગયા. શૈલેશ

નહાવાની તૈયારીમાં હતો. અકસ્માત કસમયે બનેલીને જોઈને એને આશ્ચર્ય થયું. ગદ કાલની અપ્રિય વાતચીત ઉપરથી એણે એમના આવવાની આશા રાખી જ નહોતી. મનમાં શરમાતાં શરમાતાં શૈલેશે કહ્યું—કેમ, અવાજે હાથકોટ બંધ છે ?

ક્ષેત્રબાપુએ કહ્યું—એ પ્રશ્ન અસ્થાને છે.

શૈલેશે ફરીથી પૂછ્યું—કેમ, પ્રેક્ટીસ છોડી દીધી ?

ક્ષેત્રબાપુએ એજ ભાવે ઉત્તર આપ્યો—આ એના કરતાં વધારે અનુચિત સવાલ છે.

શૈલેશે કહ્યું—ત્યારે તો હું પોતે જ અનુચિત છું. હું નાહી આવું તો તમને વાંધો તો નથી ને ?

ક્ષેત્રબાપુ—જરાય નહિ, તમે જઈ શકો છો.

ક્ષેત્રબાપુએ ઉપાની પાસે જઈને કહ્યું—ઉપાબહેન, આવી શકું ?

આ પૂજનનો ઓરડો નહોતો. સૂવાના ઓરડામાં જ ઉપા એક તરફ આસન ઉપર પૂજનની તૈયારી કરતી હતી. અવાજ ઓળખીને ભીના વાળ પર સાડી ઓઢતાં કહ્યું—પધારો.

ક્ષેત્રમોહન અંદર જતાં જ સંક્રાંતિયાઈ ને બોલ્યા—મેં તમને કસમયે તરફી આપી. કેમ, અકસ્માત પિયર જવાનો નિર્ણય કરી દીધો ? તમારા બાપુની તબીયત તો સારી છે ને ?

ઉપા—મારે બાપુ નથી.

ક્ષેત્રબાપુ—અરે ! માફ કરજો. માતાજી તો સુખરૂપ છે ને ?

ઉપા—એ તો બાપુ પહેલાં જ સ્વર્ગવાસી થઈ હતી.

ક્ષેત્રબાપુએ વિસ્મય પ્રગટ કરીને પૂછ્યું—તો પછી આપ કોની પાસે પિયરમાં જવ છો ? ત્યાં કોણ છે ? જ્યાં કોઈ ન

હોય ત્યાં શી રીતે જવાય ? શૈલેશની વાત બાળુએ મૂકા તોય અમે કેટલા દુઃખી અને નારાજ થઈશું ?

ઉપા માયું નીચું રાખીને જ જરા હસીને બોલી—એમાં હું શું કરું ?

ક્ષેત્રબાબુ—એમ ન ચાલે.

ઉપા—આટલા બધા દિવસ તો એજ ભાઈને ઘેર મેં કાઢ્યા છે. અને અહીં પણ ખાસ અડચણ નહોતી, બધું ઠીક ઠીક ચાલતું હતું.

ક્ષેત્રબાબુ—જવું જ હોય તો ભણે જવ, પણ પાછાં ક્યારે આવશે ? નહિ, તમારે જવાનું નથી.

ઉપા ચૂપ રહી. ક્ષેત્રબાબુએ ફરીથી પૂછ્યું—અને સોમેનનું શું ?

ઉપા—એની ક્ષમ્યા છે ને !

એકાએક ક્ષેત્રમોહને હાથ જોડીને કહ્યું—એ મારી સ્ત્રી છે એટલે એના તરફથી હું ક્ષમા માગું છું.

ઉપા ચૂપ રહી.

ક્ષેત્રબાબુ—ક્ષમા નહિ કરો, ઉપાબહેન ?

ઉપા પહેલાંની જેમજ માયું નીચું કરી ચૂપ રહી. થોડી વાર ઉત્તરની રાહ જોઈને પછી એક નિશ્વાસ નાંખીને ક્ષેત્રબાબુએ કહ્યું—જગતમાં જ્યારે અપરાધ છે ત્યારે તેને માટે દુઃખભોગ પણ છે અને હોવાં પણ જોઈએ. પરંતુ એનો ન્યાય કેમ નથી એ કહેશો ?

ઉપાએ કહ્યું—એટલે એક માણસના ગુનાની સજા બીજને કેમ ભોગવવી પડે છે એજ પૂછો છો ને ? હું તો એટલું જ

જાણું છું કે સળ ભોગવવી પડે છે-કેમ ભોગવવી પડે છે એની મને ખબર નથી.

ક્ષેત્રખાણુ—તમે ક્યારે જવાનાં ?

ઉપા—ભાઈ તેડવા આવશે એટલે તરત ચાલી જઈશ. સંભવ છે કે કદાચ કાલે પણ આવે.

ક્ષેત્રખાણુ ક્ષણભર શાંત રહીને બોલ્યા—મેં ધાર્યું હતું કે એક વાત તો તમને નહિ જ કહું. પણ હવે આજે એમ લાગે છે કે તે સંતાડી રાખવાથી હું દોષિત ઠરીશ. તમારા આવતાં પહેલાં અહીં એક બીજી વ્યક્તિ આવવાની સંભાવના હતી. મને લાગે છે કે એ પડયંત્રનો હજી અંત આવ્યો નથી.

ઉપા—હું એ જાણું છું.

ક્ષેત્રખાણુ—એટલે તમારે એ કાવતરું સફળ કરાવવું છે ? એનાથી શું લાભ ?

અધુરી વાંતે જ દઢ રવરે ઉપા બોલી ઊઠી—સફળ થાય કે નિષ્ફળ. ક્ષેત્રમોહનખાણુ, મને ક્ષમા ન કરો ?

હાથ જોડીને ઉપાએ આટલી વાર પછી ક્ષેત્રમોહન ભણી માથું ઉચું કરીને દષ્ટિ કરી.

એ જ દષ્ટિના સામે ક્ષેત્રમોહન વિરિમત બનીને તાકી રહ્યા.

શૈલેશ ઉપા સાથે બોલવુંચાલવું બંધ કરી દીધું. પણ એ તો રોજની જેમજ વર્તતી હતી. એના આચરણમાં રતિભાર પરિવર્તન ન થયું. ધરનું કામકાજ પણ રોજની જેમજ નિયમિત કરતી. શૈલેશ એને ખાસ કશું નહોતો કહેતો. પણ એને સૌથી વધારે તો એ લાગતું હતું કે જે માણસ આ ધરને હંમેશને માટે છોડી જાય છે તેને વળી આ ધર પર આટલી બધી મમતા—માયા શી ? આજે સવારે જ શૈલેશ સાંભળ્યું કે ગંદા હાથ ભીંત પર લૂછવા ખાતર પોતાના નોકરને ઉપાએ ખૂબ ધમકાવ્યો હતો. ઉપાના કામમાં કદાચ સ્વચ્છતા અને નિયમિતતા આવે પણ એ તો બીજાના કામોમાં પણ એટલી જ સ્વચ્છતા અને નિયમિતતા માગે છે. શૈલેશને જોઈએ તેટલો વખત ઉપાને ઓળખવા માટે નહોતો મળ્યો, હજી પરિચય ગાઢ થતો હતો. તથાપિ જે થોડી ઘણી ઓળખ થઈ એનાથી એટલું તો શૈલેશને ચોક્કસ જણાયું કે હવે ઉપાનો નિર્ણય ફરી શકે એમ નથી. પરંતુ સાધારણ માનવસ્વભાવ શલેશ આ ઉમરે જોટલો ઓળખી

શક્યો હતો, તે જોતાં આંસુ, અસંગતતા અને હાર્ય એકી સાથે એના મનને ચક્રોળે ચઢાવી વિચિત્ર રીતે મૂંઝવતા હતા.

ક્ષેત્રમોહન આવીને સીધા રસોડા આગળ ઊભા રહ્યા અને બોલ્યા—ઉપાબહેન ! પ્રસાદને હજી કેટલી વાર છે ?

ઉપાએ માથાનો છેડો જરા આગળ લાવીને હસતાં હસતાં કહ્યું—પ્રોફેસરસાહેબને પૂછી જુઓ, અહીં તો બધું તૈયાર છે.

ક્ષેત્રમોહન—તમે હારો એવાં નથી. એ તો હુંજ હારી ગયો. રસોઈ જોઈને ભરેલું પેટ છતાં ખાવાની ઇચ્છા થાય છે. પણ બીક લાગે છે કે કદાચ તબિયત બગડે. પણ આ નિમંત્રણનો બીજો કોઈ વખતે જરૂર ઉપયોગ કરવાનો.

ઉપા ચૂપ રહી. ક્ષેત્રમોહને પૂછ્યું—તમારો છોકરો ક્યાં ગયો ?

ઉપાએ કહ્યું—આજે કાણુ જાણુ એને શું થઈ ગયું હતું કે નિશાળે જ જતો નહોતો. ખૂબ સમજાવીપટાવીને હમણાં જ નિશાળે મોકલ્યા.

ક્ષેત્રબાપુ—તમારી માયા એને જખરી છે. (હસીને) પણ તમારા પિયેર જવાના ઠરાવનું શું થયું ? ઉપાબહેન, તમારા જેવાં માણસ પણ જ્યારે ગુરસામાં અસંગત અને ન બોલવા જેવી વાતો બોલશે ત્યારે આ સસારમાં પછી વિશ્વાસ કરવા જેવું કંઈ નહિ રહે.

ઉપાએ આ આરોપનો કશોજ ઉત્તર ન આપ્યો. નીચું માથું નાંખીને ગુપચુપ બેસી રહી. ત્યાંથી ક્ષેત્રબાપુ શૈક્ષણિક અભ્યાસગૃહમાં ગયા. શૈક્ષણિક અરિસાની સામે વાળ ઓળતો હતો. પગરવ સાંભળીને પાછું જોયું.

ક્ષેત્રમોહને પૂછ્યું—કેમ, આજે કોલેજ બંધ છે ?

શૈલેશ—ના, આજે પહેલા બે ક્લાસ નથી.

ક્ષેત્રમોહને શ્વાસ નીચે મૂકીને કહ્યું—છો તો ખુશીમાં ને ?
ઉપાખડેનને પિયેર જવાની પછી શી ગોડવણુ કરી ?

શૈલેશ—જે ગોડવણુ કરવાની છે તે એના ગયા પછી કરીશ.
કદાચ કાલે એના ભાઇ આવીને એને લઇ જશે.

ક્ષેત્રઆપુ—તમે તો પાગલ છો. આ સ્ત્રીની સાથે તમારે
નહિ બને. તમારી ઈચ્છા હોય તો આપણે પરસ્પર અદલાબદલી
કરી લઇએ.

શૈલેશે ખૂબ ખીજાઇને કહ્યું—ક્ષેત્રઆપુ, આટલી ઉંમરે તો
હવે આ બેહુદી મસ્કરીનો ધંધો છોડો.

ક્ષેત્રઆપુ—આજેજ છોડી દઉં, પણ તમે મને ક્યાં છોડવા
દો છો. ઉપાખડેને વ્યથિત થઇને કહ્યું કે હું ભાઇને ઘેર ચાલી
જઈશ, એટલે તમે પણ એકદમ ઉત્તર આપી દીધો કે જવું હોય
તો પધારો. હજી ભવાનીપુરનો મામલો મારા હાથમાં છે. આ
કેવો વિચિત્ર વ્યવહાર છે ! ભાઇખડેન તમે બન્ને એકજ
જાતનાં છે. હું બધું હીક કરી આવ્યો છું. હવે ઉપાખડેન
પિયેર નહિ જાય, પણ હવે તમે કૃપા કરીને રજાચલો ધા તાજો
ન કરશો. (એકાએક ઘડિયાળ તરફ જોઈ ચાંકીને કહ્યું) અરે !
આ તો બહુ વખત થયો. હું જાઉં છું, કાલે સવારે આવીશ.

જતાં જતાં પાછા ફરીને કહ્યું—શૈલેશ, થોડા દિવસ નભાવો,
પંડિતના ઘરની છોકરી છે એટલે અનાચાર એનાથી સહન
નથી થતો. આ ખાવાપીવાની વસ્તુઓ બે દિવસ નહિ ખાવ તો
નહિ ચાલે ? અને એ ખાવાપીવામાં શું બળ્યું છે ? ખર્ચનો તો

ખ્યાલ કરો ! જાઉં છું.

ઉત્તરની વાટ ન જોતાં ક્ષેત્રખાખુ ચાલ્યા ગયા.

શૈલેશ થોડી વાર સુધી સ્તબ્ધ બનીને મૂર્તિની જેમ બિભો રહ્યો. ક્ષેત્રમોહન ક્યારે આવ્યા, શું કહ્યું અને કેમ કરીને એકાએક ચાલ્યા ગયા એ એને ન સમજાયું. નોકરે આવીને કહ્યું કે જન્મવાનું તૈયાર છે. ઉત્તર તરફના ઓરડાની ઓસરીમાં જન્મવાનું પીરસાયું હતું. રોજની જેમ થાળી પીરસીને સામેના પાટલા ઉપર ઉષા બેઠી હતી. શૈલેશે માથું નીચું કરીને જન્મવા માંડ્યું. એની ખૂબ ઇચ્છા હતી કે ક્ષેત્રખાખુ જે કહી ગયા તે વિષે થોડી મધુર વાતો કરે, પણ એકે શબ્દ મોઢામાંથી નીકળ્યોજ નહિ. સામેનનું બહાનું કરીને પણ એનાથી વાતચીત ન થઈ શકી. આખરે ભોજન સમાપ્ત કરીને મૂગોમૂગોજ એ ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે સવારે અવિનાશ (ઉપાનો નાનો ભાઈ) આવ્યો. શૈલેશ મોઢું ઘોઘને અબ્યાસગૃહમાં ચાહ પીવા જતો હતો. ઘરમાં અપરિચિત પુરૂષને જોતાં જ એનાથી પૂછાઈ જવાયું —આપ કાણ છો ? આવનારે પરિચય આપતાં કહ્યું કે એ ઉપાનો નાનો ભાઈ છે. અવિનાશે કહ્યું—મોટાભાઈ આવવાના હતા પણ ન આવી શક્યા, એટલે બહેનને તેડવા મને મોકલ્યો છે.

“ભલે લઈ જાવ.” કહીને શૈલેશ પોતાના ઓરડામાં ગયો. ત્યાં સવારના નાસ્તાનો સામાન ટેબલ પર ગોઠવીને મૂક્યો હતો; પરંતુ માત્ર ચાહનો પ્યાલો જ લઈને એક આરામખુરશી પર એ બેસી ગયો. બાકીનું બધું એમ ને એમ પડી રહ્યું. એને અડકવાનું પણ એને મન ન થયું. ઉપાના પિયેરથી કાઠિ આવીને એને લઈ જાય એ વાત નિશ્ચિત હતી, એટલે અવિનાશને જોઈને આમ પરેશાન થઈ જવાની જરૂર નહોતી અને અવિનાશ આવ્યો એટલે ઉપા જશે જ એ પણ અચોક્કસ હતું. છતાં એના મનની સ્થિતિ દર્દભરી જ રહી. ક્ષેત્રમોહન આજે સવારે આવવાના હતા તે કેમ ન આવ્યા, એ ચિંતાએ પણ અસર કરવા માંડી.

ક્ષેત્રને એમ થયું કે ક્ષેત્રખાણુ આવે તો હમણાં બધો ખુલાસો થઈ જાય. પોતે ઉપાને પૂછી શકે એવી સ્થિતિ નહોતી, એટલે 'કરવું' એની મૂઝવણ વધતી જતી હતી. એટલામાં પડદો હાવીને ડાઘ આવ્યું. શૈલેશે ક્ષેત્રમોહન ધારીને જોયું, પણ એ અવિનાશ હતો. શૈલેશે એની સામે જોયું અને પછી એક સ્તંક ઉઘાડીને વાંચવા માંડ્યું. એનું આખું શરીર બળતું હતું.

અવિનાશ બેસવા જતો હતો પરંતુ સામેના ટેબલ ઉપર રતો જોતાં એ બીજી ખુરશીને એક તરફ હાવીને ત્યાં જ એક ખુરશી પર બેઠો. ધરના માલીક વિનય કરશે એ આશા કદાચ મને નહોતી પણ શૈલેશે એક પણ શબ્દ ન ઉચ્ચાર્યો એટલે અવિનાશને બોલવું પડ્યું. એણે કહ્યું—અટ્ટી વાગ્યાની ગાડીએ હેન જવાનું કહે છે.

શૈલેશે પુસ્તકમાંથી દષ્ટિ કાઢીને પૂછ્યું—જવાનું કહે છે ? મ મારી તરફથી કંઈ અડચણ ઊભી થવાનો સંભવ છે ?

આ તદ્દન અસંગત વાતનો ઉત્તર ગિયારા અવિનાશ ને સૂઝ્યો. એણે સમજ્યા વિના જ ઉત્તર આપ્યો—જી ના.

બારણાની બહાર બંગડીઓનો ખણખણાટ સાંભળીને ક્ષેત્રનું મન વધારે ખરાબ થઈ ગયું. ગુરસામાં જ કહી દીધું—વા માટે મારો વાંધો નથી.

અવિનાશ ચૂપ બની ગયો. શૈલેશે ફરી પૂછ્યું—તમારા મોઢા ડાઘ આવવાના હતા ને ? એ કેમ ન આવ્યા ?

અવિનાશે સંકેતથી ધીરે ધીરે કહ્યું—એમની તો મને મોકલાની ખાસ ઇચ્છા નહોતી.

શૈલેશ—કેમ ?

અવિનાશ ચૂપ રહ્યો.

શૈલેશ—તમે હજી બાળક છો. તમને બધી વાત ન કહેવાય અને કહેવાથી લાભ પણ નથી. પણ હા, તમારા મોટાભાઈ પૂછે તો કહેજો કે એમાં ઉપાનો કંઈ દોષ નથી. એમાં દોષ અગર મૂલ કોઈની પણ હોય તો તે મારી છે. ઉપાને બોલાવવા આદમી મોકલ્યો એ જ અનુચિત હતું.

થોડી વાર રહીને પાછું શૈલેશે ચલાવ્યું—મને એમ લાગતું હતું કે પિતાજી વહુને બોલાવીને અન્યાય કરી ગયા છે. વખત આવ્યો એટલે મેં ધાર્યું કે એ અન્યાય દૂર કરવાની તક આવી છે. તમારી બહેન આવી પણ ખરી, પણ પહેલાંનો એક દોષ હવે સો દોષ જેવો મોટો લાગે છે.

આનો ઉત્તર અવિનાશ શું આપે ? એ તો ચૂપ રહ્યો. આ વખત બીજા દરવાજેથી ક્ષેત્રમોહન અંદર આવ્યા. શૈલેશે એમના તરફ જોયું પણ એની જામ ન રોકાઈ. કોર વાતનો એ સ્વભાવજ હોય છે કે એ પોતાના ભારથીજ સખતમાં સખત મની જાય છે. ઉપા દરવાજાને આથે ઊભી છે, એ જાણીને અમુક નિશાન બનાવીને એને નિરંતર ધાયલ કરતા જવની નેજુર ઉત્તેજનામાં જ્ઞાનશૂન્ય બનીને શૈલેશે પહેલાંની જેમજ મોલવા માંડ્યું—તમારી બહેન સાથે મેં એક દિવસ લગ્ન કર્યું હતું એ વાત સાચી; એટલા ખાતરજ એ મારી મહચરી નથી મની શકતી. અમારાં સ્વભાવ, સંસ્કાર, ધર્મ અને કેળવણી મધુંજ ભિન્ન છે. જબરજસ્તીથી એને અહીં રાખીને હું મારા વરને સ્મૃતિશાસ્ત્રની પાઠશાળા તો બનાવવા નથી માગતો. મારી મેકની એક બહેન મારી સાથેના બધા જ સંબંધો તોડીને દુઃખ અને ક્ષોભની મારી મરી જાય એવી સ્થિતિ છે. અને એકનું

એક બાળક ખરાબ શિક્ષણ અને ખરાબ સંસ્કારથી બગડે એ જુદું. આ અનર્થ મારાથી થવા દેવાય એમ નથી. હા, તમારી બહેનનો હું એટલા માટે ઝણી છું કે જે વાત હું મારે મોઢે નહોતો કહી શક્યો તે એણે પોતેજ કહી દીધી.

ક્ષેત્રમોહન વિસ્મયથી દંગ બનીને શૈલેશ ભણી તાકીને જોઈ રહ્યા હતા. શૈલેશ શરમાળ અને નબળી પ્રકૃતિનો માણસ હતો. આ જાતની કટુ અને ખેશરમ વાત કરવી એના સ્વભાવની વિરુદ્ધ હતું, છતાં આ વખતે એક પાગલની જેમ તે કાણુ જાણુ શું બકી રહ્યો હતો ! ઉપાનો નાનો ભાઈ એને તેડવા આવ્યો છે એ સમાચાર એમણે પ્રથમ જ કળી લીધા હતા, એટલે આ અપરિચિત પુરુષજ ઉપાનો ભાઈ છે એમાં સંદેશ નહોતો. એની સામેજ શું આ બધું નાટક થઈ રહ્યું છે ! ક્ષેત્રખાત્રુ વ્યગ્ર થઈને હાથજોડીને બોલી ઊઠ્યા—જુઓ ભાઈ, આમાંથી એક અક્ષર પણ તમારી બહેનને ન કહેશો.

એ અપરિચિત છોકરાએ દરવાજા તરફ આંગળી કરીને કહ્યું—મને કહેવાની જરૂર નથી. બહેન બહાર ઊભા રહીને બધું સાંભળે છે.

ક્ષેત્રખાત્રુ—બહાર ઊભાં છે ? ત્યાં આગળ ?

અવિનાશ બોલે તે પહેલાં જ શૈલેશે કહ્યું—હું જાણું છું ક્ષેત્રખાત્રુ, કે એ ત્યાં ઊભી ઊભી બધું જ સાંભળે છે.

આ ઉત્તર સાંભળીને ક્ષેત્રખાત્રુ સમસમી રહ્યા. પડેલે માથે બેસી રહ્યા.

તે જ દિવસે ત્રણેક કલાક પછી બહેનને લઈને અવિનાશ સ્ટેશન તરફ રવાના થયો. ત્યારે સામેન પોતાની ફાઈને બેર

હતો; અને એના પિતા કોલેજમાં તથા ક્ષેત્રબાપુ બહાર લાયબ્રેરીમાં બેઠા હતા.

બીજે દિવસે સવારે ચાહના ટેબલ પર બેઠેલી વિભાએ કટાક્ષથી સ્વામીને પૂછ્યું—ભાઈ, શું કરતા હતા ?

ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—જેવામાં તો હાથમાં એક પુસ્તક લઈને બેઠા હતા, પણ ખરી રીતે તો એ પોતાની બેવકુશી ઉપર પસ્તાવો કરતા હતા.

વિભા—એવું કામ તમે ક્યારે કરશો ?

ક્ષેત્રબાપુ—કયું કામ ? પુસ્તક વાંચવાનું કે પસ્તાવો કરવાનું ?

વિભાએ કહ્યું—પુસ્તક વાંચવાનું કામ તો હવે તમને શોભે પણ નહિ. હું તો બીજા જ કામની વાત કરું છું.

ક્ષેત્રમોહને અચકાઈને કહ્યું—એ તો તું તારા ભાઈને બોલાવીને તારા બાપને ઘેર ચાલી જાય તો તરત કરવા માંડું.

વિભાનું ચિત્ત આજે પ્રસન્ન હતું એટલે એણે ગુસ્સો ન કર્યો, પણ આખરે બોલી—એ તો કદાચ મારાથી નહિ બને. કારણ કદર હિંદુપણના જપતપ અને રપૃશ્યારપૃશ્યની કલા શીખવાની તક મને બચપણથી જ નથી મળી.

પોતાની પત્નીની વાતચીતથી આજકાલ ક્ષેત્રબાપુ તરત ચિઠાઈ જતા હતા. પણ આ વખતે ક્રોધને દબાવીને સહજ સ્વભાવે કહ્યું—એ તો મોટી કમનસીબી કહેવાય. કદાચ તક મળત તો આજે તારા ભાઈના નસીબમાં આટલી વિડંબના ન હોત.

ક્ષેત્રમોહન ત્યાંથી ઊઠીને ચાલ્યા ગયા.

ભુવાનીપુરની જે કન્યાની વાત શૈલેશની સાથે ચાલતી હતી એ વાતને ફરીથી અગત્ય આપવામાં આવી. માત્ર વિભા આ વખતે સ્વામીના અસંતોષ કે રોપના ડરથી ઉધાડી રીતે આ વાતચીતમાં ભાગ ન લઈ શકી. પરંતુ અનેક પ્રકારે પોતાની છૂપી સહાનુભૂતિ બતાવવામાં એણે જરાય બાકી ન રાખી. કન્યા પક્ષના અસહ્ય દુઃખાણથી ક્ષેત્રબાબુએ એક દિવસ શૈલેશને આ લગ્ન વિષે પૂછી લેયું. પરંતુ જવાબમાં શૈલેશે લગ્ન કરવાની અનિચ્છા બતાવતાં કહ્યું—ક્ષેત્રબાબુ, જીંદગીનો મોટો ભાગ તો વિતી ગયો છે. હવે થોડા દિવસને બાતર જીવનમાં નવી મુશ્કેલી સ્વીકારવાની હિંમત નથી ચાલતી. હવે તો તમે સોમેનને આશીર્વાદ આપો કે એ જીવતો રહે. ફરીથી લગ્ન કરવામાં કંઈ સાર નથી.

માણસની નિષ્કપટ ભાવે કહેલી વાત છૂપી રહી શકતી નથી. આજે શૈલેશને મોટે નીકળેલા હૃદયના સાચા ઉદગારો સાંભળીને ક્ષેત્રબાબુને સાચે જ દુઃખ થયું. આ પ્રસંગ પછી ક્ષેત્રબાબુ કાટમાંથી પાછા વળતાં રોજ શૈલેશને ત્યાં જતા. ઘરમાં ચૂંદણી નહિ, કાંઈ બાળક નહિ. એટલે માત્ર ત્રણચાર નોકરો.

મળીને ધર ચલાવતા. ધીરે ધીરે ધરમાં એટલી બધી અવ્યવસ્થા અને અનિયમિતતા આવી ગઈ કે ગમે તેને દુઃખ અને ક્લેશ થયા વિના ન રહે. લગભગ એક મહિના પછી ક્ષેત્રબાપુએ પહેલાંની જ વાતને ઉચલાવીને શૈલેશને કહ્યું—શૈલેશ, ઉપાબહેનના સંબંધમાં મારો મત અને ભાવ તમને ખબર છે. પોતાનું એક પણ માણસ ધરમાં ન હોય તો જીંદગી અકારી થઈ પડે, ખાસ કરીને આ પાછલી અવસ્થાએ.

ઉમા ત્યાં હાજર હતી. એણે કહ્યું—ભાઈ, હજી એમને પાછલી અવસ્થાએ પહોંચતાં વાર છે અને તે પહેલાં તો ભાભી જરૂર આવીને હાજર થઈ જશે. રસણું કરીને કોઈ પણ સ્ત્રી કેટલા દિવસ પિયેરમાં રહી શકે ?

આટલું કહીને ઉમાએ એક વાર પોતાના ભાઈની તરફ અને એક વાર શૈલેશની તરફ જોયું. પરંતુ બન્નેમાંથી કોઈ કંઈ ન બોલ્યું. શૈલેશના મુખ પર વિપાદની રુબટ છાયા પથરાયલી હતી. ઉમાને પોતાની તરફ એકીટશે જોઈ રહેલી જોઈને શૈલેશે આખરે એટલું જ કહ્યું—હવે કદાચ એ નહિ આવે.

ઉમાએ અત્યંત અવિશ્વાસ બતાવીને જોરથી કહ્યું—નહિ આવે ? અરે, જરૂર આવે. કદાચ આ મહિનામાં જ આવે. કેમ ભાઈ, ન આવે ?

ઉપાનું પાછા ફરતું કેટલું અસંભવિત છે એ ક્ષેત્રબાપુ બરાબર જાણતા હતા. ઉપાની વિદાય વખતે શૈલેશે જે બોલ કર્યા હતા એ બધા ક્ષેત્રબાપુને બરાબર યાદ હતા. એમને એમ લાગતું હતું કે ઉપા આ બધી વાતો કદી બૂત્તે એવી નથી. પોતાની વહુના સંબંધમાં શૈલેશના પિતાએ અત્યંત અન્યાય કર્યો, ઉપાના આવ્યા પછી વિભાએ અદેખાઈને લઈને એનું અપમાન

કર્તુ' અને એ અપમાનની હદ બાકી હતી તે એની વિદાય વખતે શૈલેશે ઓળંગી દીધી. તો પણ ઉપાના મધુર ચારિત્ર્યને જોઈને ક્ષેત્રબાબુ એ સમજી શક્યા નહોતા કે આવી સંસ્કારી સ્ત્રી સ્વામીનું ઘર છોડીને કેમ ચાલી ગઈ ! પણ જ્યારે જ્યારે એમને આવો સંસ્કાર યાદ આવતો ત્યારે ત્યારે પોતે જ પોતાના મનને મનાવી લેતા અને સાંત્વન આપતા કે ઉપાએ પોતાની શક્તિ હતી ત્યાં સુધી અનાદર અને અવહેલના સહન કર્યાં પણ એના સ્વામીએ જ્યારે એના ધર્માચરણ પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે એ આઘાત એને મન અસહ્ય થઈ પડ્યો.

આજ ધાર્મિક સંસ્કારોની કુમાશથી લાંબા સમય પછી પણ જ્યારે સ્વામીએ તેડાવી ત્યારે માનઅભિમાનની પરવા કર્યા વિના સરળતાપૂર્વક એ પતિને ઘેર ચાલી આવી હતી. હિંદુ સ્ત્રીના આ ધર્મસંસ્કારોનો, સંસ્કારઅંધનથી મુક્ત અને પ્રાચીન માન્યતાઓના અંધકારમાંથી નવા યુગના પ્રકાશમાં પહોંચેલા ક્ષેત્રબાબુને વધારે પરિચય નહોતો; કારણ તેઓ બાહ્યસમાજ હતા. પરંતુ આ વખતે પોતાની પત્નીની સાથે તુલના કરીને ઉપાના વિશ્વાસની દૃઢતા અને એને ખાતર પોતાના સર્વ સુખોને લાત મારવાની શક્તિ જોઈને એમને પોતાનો આખો સમાજ છુદ્ડ અને તુચ્છ દેખાયો. એમને મનમાં સ્પષ્ટ લાગતું હતું કે આબુ સાયુ' તેજ પોતાના સમાજની એક પણ સ્ત્રીમાં નહોતું. એમને એમ થતું હતું કે કદાચિત્ત યથાર્થ ધર્મ એમના સમાજમાંથી અસોપ થઈ ગયો છે. જે શ્રદ્ધા દુઃખોને સરળતાપૂર્વક સહન કરે છે અને જેની ગહનતા દુઃખ અને ત્યાગના સમયમાં પોતાની કસોટી લે છે એ શ્રદ્ધા વિભામાં ક્યાં છે ? ઉભામાં ક્યાં છે ? અને એમની નજરમાં આવેલી બધી સ્ત્રીઓ એક પછી એક

દષ્ટિ સમીપ આવી ગઈ, પણ કાઈની તુલના ઉપાની સાથે એઓ ન કરી શક્યા ! આ અનુમતિ એમના હૃદયને એક ખાગુથી સંકોચ અને ખીજી તરફથી ભક્તિભયું ખતાવતી હતી. એનું કારણ એ હતું કે આટલા ટૂંકા સમયમાં ઉપા પોતાના સ્વામીને કેટલા નૈસર્ગિક રહેલી ચાહતી હતી ! અને ત્યારે એમને એ ખ્યાલ આવતો કે આ અનર્થ માત્ર એક મુસલમાન તોડરને ખાતર થયો છે ત્યારે તો એ સમસમી રહેતા. જે આચાર અથવા અનાચારને ઉપા પસંદ નહોતી કરતી તે ઘરમાં ફરીથી પ્રચલિત થવાથી તેને ઘર છોડવું પડ્યું. આની અસર ખીજા પર પડી હો કે નહિ પણ ક્ષેત્રખાગુની તો એવી અવસ્થા હતી કે એ તો સાળીનું સ્મરણ થતાં, શૈલેશની સંકીર્ણ સહૃદયતા અને તુચ્છતાથી હેરાન થઈને વિરમય અને ક્ષોભથી સમસમી રહેતા.

ઉમા પુર્વોક્ત પ્રશ્ન કરીને ભાઈની તરફ મીટ માંડીને જોઈ રહી હતી. ઉત્તર ન મળવાથી થોડી વાર રહીને એ બોલી—ભાઈ, કેમ બોલતા નથી ?

ક્ષેત્રખાગુ—શું ઉમા ?

ઉમા—વાહ, તમેયે ખરા ! હું કહું છું કે ઉપાખહેન કદાચ આજ મહિનામાં પાછાં ફરે. તમને આ શક્ય નથી લાગતું ?

ખહેનના પ્રશ્નને ટાળીને ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—અને ધારો કે કદાચ હવે એ પાછી ન આવે તો એણું કંઈ અનુચિત થવાનું છે ? જીવનનો ઘણો ભાગ તો એણે પિયરમાં જ ગાળ્યો છે ને ! હવે જીંદગીનો બાકીનો ભાગ પણ ત્યાં જ ગાળશે. પણ હવે એનો ખીજો ઉપાય જ નથી ?

ઉમા પોતાના ભાઈની આ વાતની મતલબ ખરાખર સમજી ન શકી. એ ખાનીમાની ક્ષેત્રખાગુની તરફ જોઈ રહી.

શૈલેશે એના વિસ્મયપૂર્ણ મુખ ભણી જોઇને કહ્યું—ઉમા, એ અહીં પાછી આવે એ મને દીક નથી લાગતું. એની સાથે માફ લગ્ન થયું છે પણ એ મારી સહધર્મચારિણી નથી.

ઉપાના સંબંધમાં, એની વિરૂદ્ધ આ બેહુદા ઇશ્વરગથી ક્ષેત્રબાળુ મનમાં જ ચિદામ્ભ ગયા. એમણે ખીજાઇને કહ્યું—આપણા લોકોને વળી ધર્મ જ ક્યાં છે કે સહધર્મચારિણી હોય ! ભાઈ, આ કલ્પનાના ગપગોળા રહેવા દો. હું તો તમારી આગળ ગૃહજીવનની સરળ વાતો કરું છું.

શૈલેશે આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું—શું કહ્યું ! આપણે ધર્મ જ નથી ?

ક્ષેત્રમોહને જવાબ વાળ્યો—ક્યાં દૂપાયો છે એ ધર્મ ? તમે જ બતાવો. પૈસા કમાઇએ છીએ, ખાખોપીએ છીએ અને લ્હેર કરીએ છીએ, અસ. પહેલાના લોકો શ્રાદ્ધ-શાંતિ, પર્વ-ઉત્સવ, પૂજાપાઠ, વ્રત-નિયમ, ધર્મ-કર્મ કરતા હતા એટલે એમને સહ-ધર્મચારિણીનું પ્રયોજન હતું. આપણા લોકોને સહધર્મચારિણીની આટલી બધી ચિંતા શા માટે હોવી જોઇએ !

શૈલેશનું મર્મરથાન વિંધાયું એટલે દુઃખ પામતાં કહ્યું—તો સહધર્મચારિણી એજ છે ? શ્રાદ્ધ-શાંતિ, પૂજા-પાઠ—

વાત પૂરી પણ ન થઈ અને વચમાં જ ક્ષેત્રમોહન બોલી ઊઠ્યા— સહધર્મચારિણી એજ છે, એજ છે અને એજ છે; એના વિના બીજું નહિ. જુઓ ભાઈ, તમે પણ હિંદુ છો અને હું પણ હિંદુ છું—Without offence આપણે પૂજા પણ નથી કરતા, મંદિરગાય નથી જતા અને કૃષ્ણ કે વિષ્ણુનું નામ લઇને એમની ખરબચડી સ્મૃતિનેય આપણે નથી અડકવા દેતા. આપણી જીવો તો આના કરતાં વધારે Harmless છે.

આપણે સહજ માણસો ભલા આદમી છીએ. ભાઈ, આટલી મોટી સાત અક્ષરની 'સહધર્મચારિણી' લખને આપણે શું કરીશું. એ નાનીશી સ્ત્રીથીજ આપણો નિભાવ થઈ શકશે. તમે જરા ઇચ્છા કરો તો પેલા ભવાનીપુરના લોકો મારી પાછળ પડ્યા છે અને તમારી બહેનની પણ ઇચ્છા છે.

એકાએક ક્રોધના આવેશથી શૈલેશના મુખ પર અંધારું છવાઈ ગયું. શૈલેશને ગુસ્સે ચઢેલો જોઈને ક્ષેત્રજાનુએ તરત કહી દીધું—જુઓ ભાઈ, તમને કટાક્ષ કે વ્યંગ લાગે તો તમારા કરતાં મારી જાત ઉપરજ એ વધારે હશે.

શૈલેશે આનો પ્રતિવાદ ન કર્યો. એ તો મૂંઝવણભર્યો બેડો હતો ત્યાંજ સમસમીને જેસી રહ્યો.

ક્ષેત્રમોહનને લાગ્યું કે આ પ્રસંગને વધારે ચૂંચવો હમણાં
 ઠીક નથી. શૈલેશનો કોવ શાંત થવા માટે હજી પાંચ સાત દિવસ
 પસાર થવા દેવા બેઠ્યો. પછી એકાદ દિવસ આ ભવાનીપુર-
 વાળી વાત કરાશે. એ નિશ્ચય કરીને તે દિવસે એઓ ઉમાને
 સાથે લઈને પોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા. પણ છસાત દિવસમંજ
 ભાગલપુરની અદાલતનો એક કેસ આવ્યો એટલે કલકત્તા છોડીને
 એમને જવું પડ્યું. જતાં પહેલાં કન્યા અને વર પક્ષ તરફથી
 એઓ વિભાને એટલી ખાત્રી આપતા ગયા કે મામલો જેટલો
 નિરાશાજનક લાગે છે, એટલો વાસ્તવિક રીતે નથી. માછલી
 ખોરાકની તરફ જ ફૂચ કરી રહી છે. એકાએક કાંટાવાળી
 સોટની ગોળી ગળી જાય તો એમાં વિચિત્ર કંઈ નથી.

ઘણા દિવસ પછી આજે ક્ષેત્રમોહનને પોતાની પત્ની સાથે
 પ્રસન્ન ચિત્તે વાતચીત થઈ. વિભાએ ઉમાને મોઢે આ ઘટના
 વિષે થોડું સાંભળ્યું હતું. એટલે તેણે ક્ષેત્રમાયુને કહ્યું—હું
 એમ જાણતી હતી કે તમે ઉપાભાભીના જળરા હિતચિંતક છે.

અને મહિના મહેલાં તો હું એમ માનવા તૈયાર નહોતી કે તમે મારા ભાઈના વિવાહમાં આટલો સક્રિય રસ લેશો.

ક્ષેત્રબાપુ—આજે તો હવે એ ઉચિત લાગે છે. ઉષાબહેનનો હિતચિંતક હું હજીય છુંજ અને હંમેશા રહેવાનો; પણ જે વાત અશક્ય છે અને જેના થવાથી કંઈ લાભ નથી, તેને માટે માથું ફેડવાથી શું ફળ મળે ?

વિભાએ હસતું દાખીને સ્વામીને કટાક્ષમાં કહ્યું—મને લાગે છે કે પુરૂષ હોવાને કારણે જ ઉષા ભાભીને ઓળખતાં તમને આટલી વાર લાગી. પણ હું તો એક વખત જોતાંજ એમને પીછાની ગંઠ હતી. એમની સાથે આપણો કાંઈ રીતે નિભાવ ન થાત.

ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—એને ઓળખવામાં આપણી વચ્ચે ભેદ હતો એ હું માનું છું, પણ હું એટલુંયે કબૂલ કરું છું કે મારી થોડી ભૂલ થઈ હતી.

વિભા—ખેર, તમે ભૂલ માની એટલું બસ છે. એકાએક જપ-તપ અને હિંદુ આચારવિચારની પ્રશંસા તમે જે શતમુખે કરવા માંડી હતી તે જોઈને હું તો ડરીજ ગઈ હતી. આપણે ય કંઈ ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન નથી પણ બાકીના આપણાથી નીચા છે અને એમના હાથનું ખાવાથી જ જ્ઞાતિબ્રહ્મ થઈ જશે એવો ધર્મડ શી રીતે ચાલે ? પંડિતોના રીતરિવાજ વિનાના બીજા રસ્તા નરકમાં લઈ જનારા છે એ માન્યતા ઉપાના બાપને ઘેરજ ચાલી શકે, અહીં ન ચાલે. અને એ ન ચાલી શકે એટલા ખાતર તો એ એના પતિના ઘરમાં રહી ન શકી.

આ વાત એકદમ સાચી પણ નહોતી અને જૂઠી પણ નહોતી. આમ સાચ અને જૂઠ બન્નેનું મિશ્રણ થવાને કારણે

ક્ષેત્રમોહન પોતાની પત્નીના મુખ ભણી તાકીને જોઈ રહ્યા, કંઈ જવાબ ન આપ્યો.

અકસ્માત ઉમાએ આવીને પૂછ્યું—શાંતી વાત કરો છો ભાઈ ?

વિભાએ પોતાની વાતના અનુસંધાનમાં પહેલાની પ્રભાવ-પૂર્વક વાત શરૂ કરી—માત્ર પોતાની જાતિ કે ધર્મ બચાવવાને ખાતર જ મારા ભાઈએ ભાભીનું અપમાન કર્યું તો એવું અપમાન તો તે દિવસે તમે પણ મારું કર્યું જ હતું ને ! એટલે એટલા ખાતર હું આ ઘર છોડીને બાપને ઘેર ચાલી જાઉં !

ક્ષેત્રમોહન—એમ તે કેમ જવાબ !

વિભાએ ઉમાને લક્ષ્ય કરીને કહ્યું—તમારા ભાઈ એકાએક એક નવી વસ્તુને બહારથી જોઈને એના ઉપર ખુશ થઈ ગયા હતા. હિંદુઓના ધાર્મિક કટ્ટરપણાની કેળવણી આપણને નથી મળી પણ માઆપ પાસેથી અમને જે કંઈ શિક્ષણ મળ્યું છે તે એના કરતાં વધારે સાચું અને વધારે લાભદાયક છે.

જરા હસીને આગળ કહેવા માંડ્યું—તમારા ભાઈની તો એટલે સુધી ઈચ્છા હતી કે ઉમાબહેન તમે પણ ઉપાભાભીના શિષ્યા બની જાવ. મને વખત નથી પણ તમે તમારા ભાઈને સંભળાવો કે તમે એમની પાસેથી શું શું શીખ્યા અને શું શું બાકી છે.

આટલું કહીને વિભા હસતી હસતી ચાલી ગઈ.

ક્ષેત્રમોહન મૂગા બેસી રહ્યા. નાની બહેનની આગળ પોતાની સ્ત્રીની આ વ્યંગ-કથા એમને આકરી લાગી પણ નાઇલાજે કંઈ જવાબ ન આપી શક્યા. હિંદુ આચારવિચારની ધણી વસ્તુઓથી પોતાનો સમાજ હીન છે, પોતે પણ એ આચાર-વિચાર બહુ પસંદ નથી કરતા; પરંતુ કાણ જાણે કેમ હિંદુ

સ્ત્રીઓની આચારનિષ્ઠા અને પુરાતન જીવનપ્રણાલીની કલ્પના તરફ એમનું મન ખૂબ આકર્ષાતું હતું. આજ કારણથી અકસ્માત એ જ નિષ્ઠા એને જીવનપ્રણાલીની પ્રતિમૂર્તિ ઉપાને સામે જોધને એ એકદમ મુગ્ધ બની ગયા હતા. અને આજે એના જ આચરણથી એમને સૌની આગળ નીચું જોવાનો સમય આવ્યો હતો. જે સાળીને ઉદાહરણ રૂપે મૂકીને તેઓ સ્વજનો અને મિત્રો આગળ વારંવાર જે શિક્ષણ અને સંસ્કારની ઉત્સાહપૂર્વક વાતો કરતા, એને બદલે આજે એમને અત્યંત આઘાત પહોંચ્યો. ઉપા પોતાને માટે, પોતાના કાર્યને માટે પોતે જ જવાબદાર છે. એણે કંઈયે અન્યાય કયો નથી અને એ અન્યાય કરી જ ન શકે એ વાત મક્કમતાથી એઓ રજુ કરવા માગતા હતા પણ મુખમાંથી શબ્દો જ ન નીકળતા. એટલે જ પોતાની પત્નીના ગયા પછી ઉમાની આગળ કંઈક જુલાસો કરવાની ઇચ્છાથી સંદેહભર્યા સ્વરે કહ્યું—કદરપણું તો બધી જ વસ્તુઓનું ખરાબ હોય છે, એ હું માનું છું. ઉમા, હિંદુ ધર્મની આ ગડબડ મિટાવવી જોઈએ. પરંતુ આપણે તો એનાથી ખરાબ છીએ એ વાત ન માનવી એ તો અન્યાય છે.

ભાઈ અને ભાભીના ઝઘડામાં ઉમા હંમેશા તટસ્થ અને ચૂપ રહેતી. એટલે એણે વિભાની ગેરહાજરીમાં પણ કંઈ ઉત્તર ન આપ્યો.

એજ રાત્રે ભાગલપુર જતાં પહેલાં ક્ષેત્રખાખુએ વિભાને બોલાવીને કહ્યું—મને પાછા વળતાં કદાચ ચાર પાંચ દિવસની વાર લાગશે. એ દરમિયાન ભવાનીપુરવાળામાંથી કાંઈ મળે તો કહેજે કે હું શેલેશને મનાવી શકીશ.

વિભાએ પૂછ્યું—એટલે હવે ઉપાભાભી પાછા નહિ આવે ?

ક્ષેત્રબાપુ—ના. જેમ જેમ વિચાર કરે છું તેમ તેમ લાગે છે કે સૈંદ્રેશ કરતાં ઉપાનો વાંક વધારે છે. તેં બરાબર કહ્યું હતું. જે શિક્ષણ માણસના હૃદયને આટલું સંકીર્ણ અને સ્વાર્થી બનાવી દે છે એ શિક્ષણનું મૂલ્ય અને મહત્વ કોઈ જમાનામાં ગમે તેટલું હોય પણ આજે જરાય નથી. એટલી વાત ખરી કે ઉપાબહેનમાં આચારવિચારની વિડંબના અથવા આડંબર જ હતો, સાર વસ્તુ નહોતી. હોત તો સ્વામીનું ઘર છોડીને એ આલી ન જાત. ત્યારે હું જાઉં છું.

ક્ષેત્રમોહન ઘરમાંથી નીકળીને મોટરમાં રવાના થયા.

ભાગલપુરનો કેસ પૂરો કરીને કલકત્તા પાછા ફરતાં એમને પાંચને બદલે દસ દિવસ વીતી ગયા. ઘરમાં પાછા આવતાં સૌથી પહેલાં ઉમાના દર્શન થયાં. ઉમાએ તરત જ ખબર આપી કે આજે ત્રણ દિવસ થયા સૈંદ્રેશબાપુ છ મહિનાની રજા લઈને પાછા અલ્હાબાદ ચાલ્યા ગયા. આ વખતે તો સોમેનને પણ નિશાળેથી ઊઠાડીને પોતાની સાથે લઈ ગયા છે.

ક્ષેત્રબાપુ—કેમ એકાએક ?

ઉમા—કોણ જાણે ! સોમેનને લેવા આવ્યા હતા ત્યારે કહેતા હતા તબિયત ઠીક નથી.

વિભાને જોતાંજ ક્ષેત્રમોહને સંભળાવ્યું—તબિયતનું તો બહાનું છે. પણ આ કંઈ ઠીક ન અન્યું.

બીજું કંઈ કહેવા જતા હતા, પણ ઉમાને જોઈને ચૂપ રહ્યા.

ખીજ નવા બેરીસ્ટરોની જેમ ક્ષેત્રખાખુના દિવસો જતા હતા. પૈસાની તંગી હોય ત્યારે હિંદુ રહેણીકરણીના વખાણુ કરે અને પાસે પૈસા આવે એટલે બધું ભૂલી જાય. ગમે તેમ પણ એઓ શૈક્ષણના સાચા હિતચિંતક હતા. શૈક્ષણને એઓ ખરાખર ઝોળખતા હતા. એના જેવા દુર્બળ સ્વભાવના માણસ પાસે ગમે તે કામ સહેલાઈથી કરાવી શકશે એ વિશ્વાસેજ હજી સુધી એમણે ભવાનીપુરના સંબંધને હાથથી જવા નહોતો દીધો. એ સોંકાને તો ક્ષેત્રખાખુ એકુંજ આશ્વાસન આપતા કે હજી શૈક્ષણને પ્રયાગથી પાછા ફરતાં જરા વાર લાગશે. ઉપા તરફ હજી સુધી એમનો જેવો ને તેવોજ સંદેહ હતો અને શ્રદ્ધા પણ ઓછી નહોતી થઈ. પણ હવે ઉપા પાછી આવે એ આવશ્યકતા એમને અનિવાર્ય નથી લાગતી. હમણાં હમણાં એમને એવોજ ખ્યાલ આવે છે કે એક વસ્તુ સમજવામાં એમણે ભૂલ કરી હતી, તે એ કે ઉપા એના પતિની સાથે પ્રેમનો વ્યવહાર નહોતી રાખી શકી અને એ રાખવો સંભવિત પણ નહોતો. બચપણથીજ આચારવિચારના શાસનમાં રહેતાં ઉપાનો સ્વભાવ પણ કઠોર થઈ ગયો હતો.

એટલે આલોક કરતાં પરલોક પરજ એની વિશેષ શ્રદ્ધા હતી. એટલેજ સ્વામીને છાડીને ચાલ્યા જવું એને માટે સહજ બન્યું. ક્ષેત્રબાબુના મનમાં જે ‘સ્વામી’નો ભાવ હતો તે ઉપાના આ આચરણથી ભય પામ્યો હતો અને વ્યથિત પણ થયો હતો. એમને એવું લાગતું કે ઉપા સોમેનને આટલી જલદી ચાલવા લાગી એ પણ એ કર્તવ્યની સખ્તાઇને લઇને જ. અંતરનો સાચો સ્નેહ ન હોવાને કારણેજ ઘર છાડીને જતી વખતે એને બાળકનું જરાય આદર્શ ન થયું.

આ લોકો કલકત્તામાં આવી રીતે દિવસો વીતાવતા હતા ત્યાં લગભગ એ મહિના પછી એક દિવસ અકસ્માત સમાચાર આવ્યા. શૈલેશે આટલી નાની ઉંમરેજ સોમેનના યજ્ઞોપવિત સંસ્કાર કરી નાંખ્યા છે અને પોતે પણ એક ભક્ત વૈષ્ણવ પાસે ગુરુમંત્ર લઇને એનો શિષ્ય બની ગયો છે. પિતાપુત્ર બન્ને રોજ નિયમિત અને અચૂક ગંગાસ્નાન કરે છે અને જે કૃતિયામાં માંસમચ્છી ખાનારા લોકો રહે છે તે તરફ થઇને શૈલેશ ફરવા પણ નથી નીકળતો.

આ સાંભળીને ઉમા છાનીમાની હસવા લાગી. વિભાએ સ્વામીને પૂછ્યું—આ મશ્કરી કાણે કરી છે ? યોગેશબાબુએ ?

ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—સમાચાર તો યોગેશબાબુએ જ મોકલ્યા છે પણ આપણે અને એમને મશ્કરી કરવા જેવો સંબંધ નથી, કે આવો નકામો વિનોદ કરે.

વિભાએ કહ્યું—ભાઇના મિત્ર છે એટલે એમ માને કે આવી મશ્કરી કરવામાં વાંધો નથી. પણ મશ્કરી કરી હોય તો કેમ કરી એવું કારણ તમને ખબર પડી ? ભાભીના સમાચાર તો એમણે ભાઇ પાસે સાંભળ્યા હશે અને એ પણ જાણ્યું હશે કે આટલા

જ્યાં માણસોમાં તમેજ ભાભીના કટ્ટર આચારવિચારના ભક્ત હતા. એટલેજ આ કટાક્ષભરી મશ્કરી એમણે કરી છે. (હસીને) કોઈ કેસ શરૂ કરતાં પહેલાં જો તમે મારી સલાહ લો તો તમારે આટલા જ્યાં કેસો હારવા ન પડે. ઉમા ! તું આજે જરા જલદી તૈયાર થા. સાત વાગ્યા પહેલાં નહિ પહોંચીએ તો લાવણ્ય નકામી નારાજ થશે. તારા ભાઈને એકાંતમાં સલાહ આપજો કે હવે હારીને આવે તો મને સલાહ પૂછે.

ઉમા હસીને ચાલી ગઈ. એણે એમ માની લીધું કે યોગેશ-બાપુએ જો મશ્કરી કરી એતું કારણ એની ભાભીએ બતાવ્યું તેજ સાચું હતું.

ત્યાર બાદ પાંચ છ દિવસ પછી ક્ષેત્રમોહને એક લાંબો પત્ર વિભાની સામે ફેંક્યો અને કહ્યું—જો આ પત્ર તો યોગેશબાપુનો નથી ન ? આ તો એમના પિતાનો લખેલો છે. એ વૃદ્ધની ઉંમર પોણોસો વર્ષની હશે, હજી હું એમને એકેય વાર મળ્યો પણ નથી, માત્ર પત્રવ્યવહારનો સંબંધ છે. એ માણસ તો આવી મશ્કરી ન કરે ને ?

પત્ર લાંબો હતો અને જંગાળી ભાષામાં લખાયેલો હતો. શાંતિપૂર્વક આદિથી અંત સુધી જો વખત વાંચીને વિભાએ માથું ઉંચું કર્યું અને કહ્યું—કંઈ સમજાતું નથી. મને લાગે છે કે તમારે એક વખત જઈ આવવું પડશે.

ક્ષેત્રબાપુ—પણ હમણાં એક મિનિટની તો કુરસદ નથી.

વિભા—એમ કહેવાથી એાછું ચાલવાનું છે. આ આપત્તિ વખતે આપણે નહિ જઈએ તો બીજા કોણ જશે ? અને મારા જવાબી આ આપત્તિ દૂર થશે એવો ભરોસો નથી.

અન્ને જણ થોડી વાર ચૂપ રહ્યાં. આખરે એક લાંબો શ્વાસ

લઈને ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—શૈલેશમાં ઈચ્છાશક્તિનો ખીલકુલ અભાવ છે. એ તો ગમે તે કરે પણ એની સાથે છોકરાનું જીવન ધૂળ-ધાણી કરવા એકા છે. વિભા, ગમે તેમ કરીને તારે એ બાળકને બચાવી લેવો જોઈએ.

વિભા ગંભીર મુખ કરીને વિચારમગ્ન બેસી રહી. એ રડે, રસણું લે, બધું કરે પણ શૈલેશને કોઈ કાર્ય કરતો અટકાવવાની શક્તિ એનામાં નથી, તે વાત એ બરાબર સમજતી હતી.

ક્ષેત્રમોહન થોડી વાર શાંત રહીને બોલ્યા—સંદેહ તો મને પ્રથમથીજ હતો; પણ વિભા, એક વાત તો મેં નિશ્ચિત રૂપથી જાણી કીધી છે. ઉપાને તારા ભાઈએ સરચાઈથી ચાહવાની શરૂઆત કરી હતી. આવો સ્નેહ મેં કોઈ દિવસ સોમેનની માતા પ્રત્યે નથી જોયો. આ કદાચ એજ પ્રેમનો પ્રત્યાધાત હોય !

વિભાને ઓછું આવ્યું. એણે કહ્યું—એટલે ભાભીનું મન પોતાની તરફ આકર્ષવા ભાઈ આ બધા પ્રયત્નો કરે છે ? જુઓ મારા ભાઈ નબળા સ્વભાવના છે પણ નીચ નથી. કાંઈને પોતાની તરફ આકર્ષવા માટે આવો દંભનો સ્વાંગ રચવાની વૃત્તિ પણ એમના અંતરમાં ન ઉદભવે.

વિભાને શું ખબર પડે કે આ પ્રત્યાધાત કેવી અદ્ભુત વસ્તુ છે ! ક્ષેત્રમોહને પણ આ શબ્દ માત્ર પુસ્તકમાં જ વાંચ્યો હતો, અનુભવ ખિલકુલ નહોતો. એટલે એ તો ચૂપજ રહ્યા. અંધારામાં જ તર્ક કે લડાઈ જગવવાની એમની હિંમત ન ચાલી.

પ્રત્યાધાત ગમે તે હો પણ અણીને પ્રસંગે વિભાનોજ વિજય થયો. એના સ્વામીને બધા કામ પડતાં મૂકીને અલ્હાબાદ જવું પડ્યું. ત્યાંથી પાછા ફરીને ક્ષેત્રમોહને જે વિગતવાર વિસ્તૃત

વર્ણન કર્યું એ હાસ્યાસ્પદ હતું, અને અપ્રિય પણ હતું. યોગેશ-બાપુના ઘરની પાસેજ શૈલેશનું ઘર છે પણ શૈલેશની સાથે ક્ષેત્રબાપુની મુલાકાત ન થઈ. એ તો પોતાના ગુરુભાઈએની સાથે પોતાના ગુરુદેવના ચરણકમળનાં દર્શન કરવા વૃંદાવન આહ્વાન ગયો હતો. સોમેન મળ્યો. શાસ્ત્રોમાં વર્ણન આવે છે એવા બ્રહ્મચારી જેવો એનો વેષ છે અને શાસ્ત્રસંગત આચાર વિચાર છે. એક સ્થાનિક નિષ્ઠાવાન બ્રાહ્મણ સવારસાંજ આવીને એને બ્રહ્મવિદ્યાનું નિયમિત શિક્ષણ આપે છે. આટલી વિગત કહીને ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—મને જોઈને એ બિચારા બાળકની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. એનો ચહેરો જેવાથી એમ લાગ્યું કે એને ખાવાપીવાનું પણ દુઃખ છે.

આ બાળક ઉપર વિભાનો રત્નહ હતો. એ એને ચાહતી હતી પણ એ રત્નહ અને ચાહના વધારે નહોતી. પરદેશમાં છોકરો દુઃખી થવાના સમાચાર એનાથી સહન ન થઈ શક્યા. એની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. ભર્યા અવાજે એણે કહ્યું—ત્યારે તમે સોમેનને સાથે કેમ ન લેતા આવ્યા ?

ક્ષેત્રબાપુ—લાવવાની ઇચ્છા તો થઈ પણ મને એવું લાગ્યું કે કદાચ એનું અંતિમ પરિણામ સાંઝે ન આવે. ધર્મના જીવંતથી હું ખૂબ ડરે છું. એટલે શૈલેશ નકામો આપણા ઉમર ગુસ્સે ન થઈ બેસે.

વિભાએ આંસુ લૂછીને કહ્યું—મને એમ ખબર હોત કે મામલો આટલી હદ સુધી પહોંચી ગયો છે તો હું પોતેજ જામણી સાથે આવત.

કાગળપત્રો લખવાના બંધ કર્યો હતા છતાં કલકત્તાના સ્વજનો અને મિત્રોથી શૈલેશની આ અદ્ભુત રંગત્શી કથા છૂપી રહી નહોતી. એટલું નહિ પણ કથા જુદા જુદા રંગોથી રંગાઈને મિત્રો આગળ પહોંચી હતી. ભવાનીપુરના લોકોને પણ આ વાતની ખબર પડી ગઈ હતી. લજ્જની મારી વિભા કોઈને મોઢું દેખાડી શકતી નહોતી. માત્ર પોતાના પતિ આગળ દંભપૂર્વક કહેતી હતી કે—ભાઈને પાછા આવવા દો. જોહું છું મારી આગળ એ બધું એમનું શી રીતે ચલાવે છે તે.

ક્ષેત્રમોહન સાંભળીને ચૂપ રહેતા. વિભા કહે છે એટલું બધું જ કરશે એવો એમનો વિશ્વાસ નહોતો, પરંતુ પોતાના સમાજના એકત્ર નૈતિક દબાણમાં એમને આશા હતી. નબળા સ્વભાવનો શૈલેશ કદાચ વધારે સમય પોતાના સમાજથી દૂર ન પહોંચી શકે.

આ બાજુ શૈલેશો અરજ કરીને ચાર માસની વધારે સજા મંજૂર કરાવી લીધી હતી. એ પૂરી થવામાં હજી બે મહિના બાકી હતા. એટલું તો નિશ્ચિત હતું કે એ નોકરી નહિ છોડી

શકે, ગમે તેટલું ગંગાસ્નાન કરે અને મનકાવે તેટલાં તિલકછાપાં કરે, પણ શ્રી ગુરુદેવ અને એના ગુરુભાઈઓનું જૂથ એને નોકરી છોડવાની ખરાબ સલાહ તો નહિ જ આપે. અને નોકરી માટે શૈલેશ પાછો આવશે ત્યારે આખરી પ્રયત્ન કરી જોવાની ક્ષેત્રખાખુની ઇચ્છા હતી.

તે દિવસે ચાહ પીતાં પીતાં ક્ષેત્રખાખુએ વિભાને કહ્યું— આ વખતે કદાચ જો ઉપાખહેન પાછાં આવશે તો એને પહેલાંની જેમ ભાઈની સાથે પિયેર જતા રહેવાનો પ્રસંગ નહિ આવે. જપતપ બન્ને સાથે અને સમભાવથી કરશે.

વિભાનું મુખ મ્હાન થઈ ગયું. એણે પૂછ્યું—ભાઈના આવવાની કંઈ ખબરઅંતર આવી ?

ક્ષેત્રખાખુ—નહિ તો.

વિભા થોડી વાર ચુપ રહીને બોલી—મેં એમ સાંભળ્યું છે કે ગામડામાં જાતજાતના વશીકરણ જાદુમંત્રી કરવામાં આવે છે. તમે આ બધું માનો છો ?

ક્ષેત્રખાખુ—ના. અને કદાચ થતાં હોય તો પણ ઉપાખહેન એવું બધું કરે એ હું નથી માનતો.

વિભા—કેમ ન કરે ?

ક્ષેત્રખાખુને કહ્યું—ઉપાખહેન પર હું કંઈ પ્રસન્ન નથી; એમના ઉપર મારી પહેલાં જેટલી શ્રદ્ધા પણ નથી પણ એટલું તો વિભા, હું તને જરૂર વિશ્વાસપૂર્વક કહેવા તૈયાર છું કે આવું નીચ કામ કોઈ દિવસ એ ન કરે. એ એટલી બધી નીચ નથી.

પણ હજી વિભાને આ વાત પર પૂર્ણ વિશ્વાસ ન આવ્યો. એણે ધીરે ધીરે કહ્યું—ગમે તેમ હોય તો પણ હું તો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક

કહું છું કે સોમેનને તો હું ત્યાંથી લઇ જ આવવાની.

નોકરે આવીને ખબર આપી કે બંધુ બે મોટી શેતરંજ લેવા આવ્યો છે. બંધુ શૈલેશંતો જૂનો નોકર હતો.

વિભાએ વિસ્મીત થઇને પૂછ્યું—શેતરંજ લઇ જઇને શું કરવાનો છે ?

આમ બોલતાં બોલતાં બન્ને પતિપત્ની ઓરડાની બહાર નીકળી આવ્યાં. બંધુએ નમસ્કાર કરીને શેતરંજ માટે વિનંતી કરી.

વિભા—શા માટે શેતરંજ વેંછો છો ?

બંધુ—ખબર નથી, કંઇ ભજનખજન હશે.

વિભા—કાણે ભજન કરવાનું છે ?

બંધુ—સાહેબની માથે ત્રણ ચાર માણસો આવ્યા છે.

વિભા—એટલે ભાઇ આવી ગયા ?

બંધુ—હા, હા. સાહેબ પાછા આવી ગયા.

ક્ષેત્રબાપુ—એમ ? શૈલેશબાપુ પાછા આવી ગયા ?

બંધુએ ગરદન હલાવીને હા પાડી અને કહ્યું—હા, કાલે રાતની ગાડીએ જ આવ્યા.

બંધુ શેતરંજ લઇને ચાલ્યો ગયો. ક્ષેત્રમોહન અને વિભા જ્યાંના ત્યાંજ ચુપચાપ ઊભાં. બીજે દિવસે ત્રીજે પહેારે ક્ષેત્રબાપુ વિભા અને ઉમાને લઇને શૈલેશને મળવા ગયા. રોજની ટેવ પ્રમાણે અવ્યાસગૃહમાં જવા જતા હતા ત્યાંજ અડચણ નડી ખારણામાં પહેલાંની જેમ પડે નહોતો. અંદરનું દૃશ્ય બહારથી જ દેખાતું હતું. એક જ દિવસમાં ઓરડાનું રૂપ બદલાઇ ગયું હતું. માત્ર પુસ્તકોના કબાટ હતાં પણ બીજી બધી વસ્તુઓ ત્યાં નહોતી.

જમીન પર કામળા અને એની ઉપર સ્વચ્છ જાજમ બિછાવીને એ માણસો બેઠા હતા. એમના ગોળમટોળ શરીર ઉપર બધે જ ‘હરી’ નામની છાપ હતી. ગળામાં ખોટા દાણાની તુલસીની માળાઓ હતી. એકાએક ક્ષેત્રઆપુ, વિભા અને ઉમાને સાહેબશાહી પોષાકમાં જોડાને એ લોકો ડરી ગયા. પણ એમના વિશ્રામમાં દબલ ન કરતાં ત્રણે જણુ ઉપર ગયાં. એટલામાં એક રસોઇ બનાવનાર મહારાજે કહ્યું—ઉપર ન જશો, ત્યાં તો ગોંસાઈ મહારાજનું આસન છે.

ક્ષેત્રમોહને પૂછ્યું—ગોંસાઈ કાણ ?

રસોઇએ મહારાજ ચુપ રહ્યો. ઉત્તરમાં એણે માત્ર ઉપર આંગળીનો ઇશારો કર્યો. ક્ષેત્રમોહને ત્યાંજ વિભા રહીને ખૂમ પાડી—શૈલેશ, શૈલેશ ! શૈલેશ તો નહિ પણ એને બદલે અવાજ સાંભળીને સોમેન દોડી આવ્યો. એકાએક સોમેનનો વેપ અને સ્વરૂપ જોડાને વિભાએ તો રડી દીધું.

તેણે કિનાર વિનાનું સાફ સંદેહ ધોતિયું પહેર્યું હતું, માથે મોટી ચોટલી હતી અને ગળામાં તુલસીની માળા હતી. એણે દરથી જ આ લોકોને પ્રણામ કર્યો, પાસે ન આવ્યો.

ઉમા એને અડકવા જતી હતી પણ ક્ષેત્રઆપુએ ઇશારાથી રોકીને કહ્યું—રહેવા દે ઉમા, આ મેળામાં એને અડકવાની જરૂર નથી. બિચારાને કદાચ આ દંડીમાં ફરીથી નહાવું પડશે. સોમેન, તારા બાપુ ક્યાં છે ?

સોમેન—પ્રભુપાદ શ્રી ગોસ્વામી ગુરૂદેવ પાસે શ્રીમદ્ભાગવત વાંચે છે.

ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—અમે ક્યારેના આવ્યા છીએ. તારા બાપુને

અમારા આવવાની ખબર તો આપી આવ.

સોમેન—ખબર તો મળી છે, આવે છે.

થોડી વારમાં પાવડીઓ પહેરીને શૈલેશ નીચે ઉતર્યો. એણે પણ સફેદ વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં અને માથે ચોટલી ધારણ કરી હતી. તુલસીની માળા પણ હતી. આ વિના એના ચહેરામાં બીજું વિશેષ પરિવર્તન નહોતું દેખાતું. પણ અંતરથી એમાં કંઈક પરિવર્તન થયું હશે એ તો જ્ઞેવાથી પણ માલમ પડતું હતું. અત્યંત વિનયી ભાવે કામળ સ્વરે તે વાતચીત કરતો હતો. ઉમા અને વિભાએ પ્રણામ કર્યા. એણે દૂર ઊભા રહીને જ આશીષ આપી. અડકવાની બીક પાસે ન આવ્યો.

ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—તમારા ઘરમાં બેસવા માટે જગ્યા તો મળશે કે નહિ ?

શૈલેશે લજ્જિત ભાવે કહ્યું—બહારની બેઠક ગંદી થઈ ગઈ છે, એને સાફ કરવી પડશે.

ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—અમે અન્યારે તો જઈએ છીએ. અમારી કદાચ બહુ જરૂર પણ નહિ હોય. હા, પણ જ્યારે અમારે માટે બેસવાની થોડી જગ્યા મળે ત્યારે જરૂર બોલાવજો. આત્મો, ઉમા !

મોટરમાં આખે રસ્તે વિભાએ કાઠની સાથે વાતચીત ન કરી. માત્ર એની આંખોમાંથી છાનાંમાનાં આંસુઓ વહેતાં હતાં. આ લોકો એક વાત તો ચોક્કસ સમજી ગયા કે એ ઘરમાં હવે એમને માટે સ્થાન નહોતું. વિભાએ સ્વામી આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે ગમે તે થાય તો પણ સોમેનને તો પોતે ભાઈ પાસેથી છીનવી લેશે. સ્નેહની આ દંભભરી ઉદ્ધિત બન્નેને વારંવાર યાદ.

આવી, પરંતુ કર્ણ લજ્જના માર્યા બન્ને એનો આભાસ પણ ન બતાવી શક્યા.

ત્યાર બાદ મહિના કરતાં વધારે સમય વીતી ગયો. આ આ દરમ્યાન શૈલેશના આ અદ્ભુત આચરણની ચર્ચાએ સ્વજનો અને મિત્રમિત્રોમાં એવી સનસનાટી પેદા કરી દીધી કે લોકો સત્ય અથવા વાસ્તવિક તથ્યની પરવા કર્યા વિના બીજી ગપ ચલાવતા હતા. કાંટાનું કંટેસર કરીને લોકો એક જાતનો આનંદ લેતા હતા. જુદે જુદે મુખેથી વિવિધ રંગ ધારણ કરીને આ વાતે એવું ખરાબ રૂપ પકડ્યું કે વિભાને તો બહાર નીકળવું અને સમાજમાં મોટું બતાવવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. અને આનો ઉપાય પણ કોઈને સૂઝતો નહોતો.

ક્ષેત્રમોહન જાણતા હતા કે અનેક ઉત્તેજનાઓ સમય જતાં શમી જાય છે. ધીરજ ધરીને ગુપચુપ જોયા કરવું એ જ એક માત્ર એનો ઉપાય છે. પણ આ સ્વર્ગ મેળવવાનો ધંધો જ એવો છે કે જે એક વાર શરૂ થયો કે પછી એને શમતાં વાર લાગે છે. અનિશ્ચિત રૂળ અથવા લાલતી આશા જ માણસને પાગલ બનાવીને એને આગળ ને આગળ લઈ જાય છે. આના કરતાં વધારે વાંક તો ઉપાત્તી અસરનો સૈને લાગ્યો. એ જ મિત્ર અથવા શત્રુ બનીને આ સર્વનાશનું મૂળ કારણ બની છે. કોઈ રીતે જો એને ખબર પડી અને એ આવી પહોંચી તો પછી સત્યાનાશ જ વળી જવાનું. આજકાલ ઉપાનું નામ લેતાં એકલી વિભા જ નહિ પણ ઉમા અને ક્ષેત્રમોહન પણ બળીને ખાખ થઈ જતાં. એને બોલાવી જ નહોત તો આ મુશ્કેલી ઊભી થવાની સંભાવના જ નહોતી.

આજે રવિવારે સ્વામી અને સ્ત્રી બન્ને આ જ ચર્ચા કરતાં

હતાં. તે દિવસે અપમાનિત થઈને પાછા ફર્યા પછી શૈલેશને ત્યાં કામ ગયું જ નહોતું. પણ એ ઘરની રજેરજ વાતો એમને મળતી હતી. ગુરુભાઈઓનું જૂથ હજી સુધી ત્યાંથી ખસવાનું નામ જ લેતું નહોતું. અને શ્રી ગુરુદેવ અને એમના વહુજી મહારાજ હજી ત્યાં જ બિરાજમાન હતાં. સવારસાંજ અચૂક હરિકિર્તન થતું હતું. ભોગપ્રસાદની વ્યવસ્થા પણ દિનપરદિન વધતી જતી હતી. આ ઉપરાંત એક ખાસ સમાચાર પણ આવ્યા હતા. તે એ કે શ્રીધામ નવદ્વીપ (નદીઆ)માં જગ્યા ખરીદીને ગુરુદેવ માટે એક ખાસ આશ્રમ બાંધવાનો શૈલેશે નિર્ણય કર્યો હતો, અને પૂણ્ય-કાર્યને માટે રૂપિયા કાઢીને ત્યાંથી કરજો લેવા દોડધામ થઈ રહી છે.

વિવાદભરી વિભાષે કહ્યું—આ ખબર જો સાચી જ હોય તો તમે એક વખત ભાઈને સમજાવવાનો પ્રયત્ન નહિ કરો ? બાળકનું આપણા દેખતાં આમ ને આમ સત્યાનાશ જશે ?

ક્ષેત્રમોહને લાંબો શ્વાસ લઈને કહ્યું—તું જ કહે ને ! હું આમાં શું કરી શકું ?

વિભા સુપ રહી. એને શું ખબર કે શું કરી શકાય ?

ક્ષેત્રમોહન એકાએક બોલી બિડ્યા—તે દિવસ પછી આપણે એક દિવસ ત્યાં ગયા પણ નહિ. આજે જરા જઈ આવીશું ?

વિભાનું અંતર આજે સાચું જ રડતું હતું. એટલે જરાય માનઅભિમાનની દરકાર ક્યાં વિના સરળતાથી તે તૈયાર થઈ ગઈ.

આજે બન્નેએ ઉમાને સાથે ન લીધી. આ છોકરી આગળ વધારે નીચા પડવાનું તેમને ઘટિત ન લાગ્યું. શૈલેશના ઘર આગળ મોટર આવી ત્યારે દસ વાગ્યા હતા. આજ બહારનું

મેહકખાનું ઉધાડું હતું. બન્ને ગુરુભાઈઓની જોડી એક પોકડું કરીને બાંધવામાં મશગૂલ હતી.

ક્ષેત્રમેહને પૂછ્યું—સૈલેશબાબુ છે ?

બન્ને શિષ્યોએ માથું ઉંચું કરીને જોયું. થોડી વાર ચુપ રહીને અને કંઈક વિચાર કરીને ઉત્તર આપ્યો—નથી. પરમ દિવસના નવદીપ ગયા છે.

“ ક્યારે પાછા આવશે ? ”

“ કાલે અથવા પરમ દિવસે. ”

“ સોમેન ઘરમાં છે કે નહિ ? ”

બન્નેએ માથું હલાવીને સૂચિત કર્યું—છે; અને તરત પોતાના કાર્યમાં પરોવાઈ ગયા.

અંદર જતાં અભ્યાસગૃહમાં જોયું તો પહેલાંની જેમ બારણામાં પડદો નાંખાઈ ગયો હતો. પડદો હટાવીને જોયું તો પહેલા જેવી જ વ્યવસ્થા ફરીથી ગોઠવાઈ ગઈ હતી.

વિભાએ કહ્યું—પેલા બન્ને માણસોને ખસેડીને ભાઈએ જૂની વ્યવસ્થા પાછી સજીવન કરી ખરી. મને તો આશા નહોતી કે ભાઈને આટલી સુખ્યુદ્ધિ પાછી સમશે.

વાત પૂરી પણ ન થઈ ત્યાં પગરવ સાંભળીને બન્નેએ પાછળ જોયું તો આશ્ચર્ય દેખાયું કે સોમેન રમખાંડના દડાથી રમતો રમતો આવતો હતો. પેલી તુળસીની માળા કયાં ગઈ, પેલી ચોટલી અને બ્રહ્મચારીનો વેશ પણ કાણ જાણે કયાં ઉડી ગયો ! શરીર પર પહેરણ પણ નહોતું માત્ર ગુથેલી કિનારતું ધોતિયું જ પહેર્યું હતું. વાળ બંગાળી છોકરાઓની જેમ છેલ્લી ફેશનના રાંધેલા હતા. પગમાં ચમકતા પંપશૂઝ હતા.

દોડતાં દોડતાં આવીને વિભાને વળગી પડતાં સોમેને કહ્યું—
ફાળા, બા આવી ગયાં. ચાલો બતાવું. રસોડામાં ચાલો.

રસોડા તરફ આવવાનો આગ્રહ બતાવવા સોમેને વિભાને
એ તરફ ખેંચવા માંડી. આ નવી ખબર સાંભળીને વિભા સમ-
સમી ગઈ. ક્ષેત્રમોહને પૂછ્યું—સોમેન, તારી બા આવી ગયાં ?

સોમેને કહ્યું—કાલ બપોરના આવ્યાં છે. ચાલો ડુવા, બાની
પાસે ચાલો.

ત્રણે જણે રસોડામાં પહોંચે તે પહેલાં પગરવ સાંભળીને
ઉપા હાથ ધોઈને બહાર આવી. વિભાએ જોડા ઉતારીને પહેલી જ
વાર પ્રણામ કર્યાં. અને પહેલાં એજ બોલી—ભાભી જોયું
નાટક ?

ઉપાએ હાથ પકડીને ચૂમી લેતાં હસતાં હસતાં કહ્યું—
જોયું ને બહેન ! સોમેનનો દેખાવ જોઈને તો હું રડવા જેવી થઈ
ગઈ. તરત જ માળાબાળા તોડીને ફેંકી દીધી, હજમને બોલા-
વીને વાળ કપાવ્યા, નવું ધોતિયું અને પહેરણ ખરીદ્યાં. ત્યારે
કંઈ છોકરાનું રૂપ બદલાયું. તમે બધા આનંદમાં તો છોને,
બહેન ?

હવે ઉપાએ વક્રકટાક્ષથી ક્ષેત્રમોહન ભણી જોયું.

ક્ષેત્રમોહન બોલ્યા—આનંદ સમાચાર કહેવાની કંઈ ઉતાવળ
નથી, ઉપાબહેન ! ધીરે ધીરે તમને એ ઇતિહાસ જરૂર સંભળા-
વવાનો હશે. હમણાં તો સૌથી પહેલાં ઉપર આવીને કંઈ ખાવાનું
આપો. હા, પણ શૈલેશના પેલા ગુરુભાઈઓને તો જોયા પણ
એના શ્રી પ્રભુપાદ ગુરુદેવ અને ગુરુપત્ની કેમ દેખાતાં નથી ?
ઉપર તો નથી ને ?

ઉપા હસી પડી. હસતી હસતી બેઠી—ડરશો નહિ, એ પણ નવદ્વીપ-ધામ પહોંચી ગયા છે.

ક્ષેત્રબાપુ—હવે ત્યાંથી પાછા તો નહિ પધારે ને ?

ઉપાએ ફરીથી ગર્ભમાં હસે એવું હસીને કહ્યું—ના.

ક્ષેત્રમોહને વિસ્મયથી કહ્યું—ઉપાબહેન, મને સ્વપ્નેય આશા નહોતી કે તમને આવી સુખુદ્ધિ સૂઝશે. આ બ્રહ્મચારીની તુળસીની માળા તોડી નાંખી, એની ચોટલી કઢાલી નાંખી, એ બધું તમે શું કહ્યું ? કહેા તો ખરાં !

ઉપાએ હસીને ક્ષેત્રમોહનની મસ્કરીનો પ્રત્યુત્તર વાળતાં કહ્યું—હમણાં શું ઉતાવળ છે ! ધીરે ધીરે હું ય તમને આખો ઇતિહાસ સંભળાવવાની છું. હમણાં તો ઉપર ચાલો, પહેલાં તમને કંઈ ખાવાનું આપું !

હેમા બહેન

રામુની મા પોતે અડધે પેટે ખાતી, બીજાં દુઃખ ભોગવતી, પણ ગમે તેમ કરીને તેને ચૌદ વર્ષનો કરીને એ બિચારી આ દુનિયામાંથી ચાલી ગઈ. હવે રામુને માટે ગામમાં ઊભા રહેવાની જગ્યા નહોતી. એની ઓરમાન મોટી બહેન કાદમ્બિનીને ઘેર ખાવાપીવાની ખોટ નહોતી. એટલે સૌએ સલાહ આપી કે: ‘જા રામુ, તારી બહેનને ઘેર જઈને રહે. એ મોટા માણસને ઘેર પરણી છે; એને ત્યાં તું મુખી થઈશ.’

માતાના દુઃખે રડી રડીને રામુને તાવ આવ્યો. અંતે આરામ થયો એટલે ગમે તેમ બીજા માગીને એણે માતું તેરમું પતાવ્યું. ત્યાર પછી બોડકા માથા પર એક નાનીશી પોટલી સૂકીને એ પોતાની બહેનને ઘેર આવ્યો. બહેન એને ઓળખતી નહોતી. ઓળખાણ પડી અને આવવાનું કારણ સાંભળ્યું એટલે ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. એણે પોતાના નિયમપૂર્વક પોતાનાં બાળકો સાથે ઘર જમાવ્યું હતું, તેમાં એને એકાએક આ ઉત્પાત લાગ્યો.

કળિયાનો જે ખુદ્દો રામુને રસ્તો દેખાડીને પોતાની સાથે તેડી લાવ્યો હતો, તેને કાદમ્બિનીએ જે ચાર સંભળાવતાં કહ્યું: 'હીક થયું, મોટા મહેમાનને લાવ્યા તે.' અને પોતાની સ્વર્ગસ્થ ઓરમાન માને ઉદ્દેશાને કહ્યું: 'કમળને શવનાં તો કોઈ દિવસ ખબર ન પડી અને મર્યા પછી પોતાની કરણીનાં કળ જેવો આ દીકરો મોકલ્યો. જાવ, ભાઈ, તમે તમારે, આ પરાયા છોકરાને પાછો લઈ જાવ. હું આ ઠગ્ગળમાં નથી પડવાની.'

પેલો ખુદ્દો જાતનો હળવો હતો. એ રામુની માને સારી રીતે ઓળખતો હતો. અને માથું કહીને એના તરફ મમતા બતાવતો. એનાથી આ કડવી વાતો ન સંભળાઈ એટલે તમ્ર સ્વરે બોલ્યો: 'બહેન, તમારે ત્યાં લક્ષ્મીનો ભંડાર છે, કેટલાય તોકરચાકર છે. કેટલાય અતિથિ અભ્યાગત, ફફીર અને ફતરાં-ખિલાડાં આ ઘરમાં પોપાયાં છે. આ છોકરો મુઠ્ઠીભર ધાન ખાઈને બહાર પડી રહેશે તે તમને ખબર નહિ પડે. ખિચારો સીધો અને શાંત છોકરો છે. ભાઈ સમજીને નહિ તો કોઈ દુઃખી અનાથનો બાળક સમજીને પણ એને તમારા ઘરના એક ખૂણામાં પડી રહેવા દો.'

આવી ખુશામત સાંભળીને તો પોલીસના હવાલદારનું ય હૃદય પીગળી જાય; અને કાદમ્બિની તો એક સામાન્ય સ્ત્રી હતી. એ વખતે તો એ ચુપ થઈ ગઈ. વૃદ્ધે રામુને એક તરફ લઈને છાનામાના ઉપદેશનાં જે ચાર બોલ કહ્યા અને પછી આંસુ લૂછતો તે પોતાને રસ્તે પડ્યો.

રામુને આશ્રય મળી ગયો.

કાદમ્બિનીના પતિ નવીન મુકરજીનો એખાની આડતનો વેપાર હતો. એમણે બપોરે ઘેર આવીને તિરછી નજરે રામુને

સાતઠા.

૨૦૭

જોધને પૂછ્યું: ‘આ કાણુ છે ?’ કાદમ્બિનીએ મોઢું ચઢાવીને ઉત્તર વાળ્યો: ‘તમારો સાજો ઘેર મહેમાન પધાર્યો છે. નવડાવો, ખવડાવો, પીવડાવો, પહેરાવો, ઓઢાંડા અને પાળીપોષીને માણસ બનાવો એટલે પરલોક સુધરી જશે.’

નવીનબાબુએ પોતાની ઓરમાન સાસુના મૃત્યુસમાચાર સાંભળ્યા હતા, એટલે મામલો સમજી ગયા, અને બોલ્યા: ‘એમ, છોકરાનું શરીર તો ઠીક ગોળમટોળ છે.’

પત્નીએ કહ્યું—કેમ ન હોય ? મારા પિતા જે કંઈ થોડું ઘણું મૂકી ગયા હતા તે એ સ્ત્રીએ બધું આના પેટમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરી દીધું છે. મારે ભાગે એક કુટ્ટી બદામ પણ આવવા દીધી નથી.

કહેવાની જરૂર નથી કે માલમિલકતમાં માત્ર એક તૂટેલી ઝૂંપડી અને એક સિંબુનું ઝાડ હતાં. ઝૂંપડીમાં બિચારી વિધવા રહેતી હતી અને ફસલના સિંબુ વેચીને મહામુસીબતે ગુજરાન ચલાવતી. નવીને ક્રોધ દબાવીને કહ્યું: ‘ઠીક છે.’

કાદમ્બિનીએ કહ્યું—ઠીક હોય કે ન હોય પણ સાજો તો હશે. એટલે એને રાખ્યા વિના કંઈ છૂટકો છે. એને કારણે મારા પાંચુગોપાળ (પુત્ર) ને એક વખત સાંજે ખાવાનું મળે તો ય ઘણું છે, એને નહિ રાખીએ તો દુનિયામાં બદનામી થશે.

હવે કાદમ્બિનીએ પાસેનાં ઘરના બીજા માળની એકે હિંધડેલી બારી તરફ જોધને પોતાની બળતરા કાઢવા માંડી. એ ઘરમાં કાદમ્બિનીની વચલી દેરાણી હેમાંગિની રહેતી હતી. રામુ ઓટલાને એક કિનારે માથું નીચું કરીને શરમતો માર્યો મરી જતો હતો. કાદમ્બિનીએ કોઠારની ઓરડીમાં જોધને નારીએળની કાચલીમાં થોડું તેલ લાવીને રામુની આગળ મૂક્યું અને કહ્યું—

આ મહત્ત્વું રડવું રહેવા દો; જવ, તળાવમાં નાહી આવો. સુવાસિત તેલકુલેલ લગાવવાની ટેવ તો નથીને ભાષ્સાહેબ ને? પછી સ્વામીને ઉદ્દેશીને કહ્યું—તમે નહાવા જવ ત્યારે આ ભાષ્સાહેબને પણ સાથે લઈ જાઓ; નહિ તો કંઈ એકલો જઈને ડૂબીને મરી જશે તો આપું ધર એની પાછળ બેડીઓ પહેરશે.

રામુ ભોજન કરવા બેઠો હતો. એનો ખોરાક આમ પણ એની ઉંમર બેતાં કંઈક વધારે હતો, તેમાં ય કાલે ત્રીજા પહોરથી એણે કશું જ ખાધું પીધું નહોતું; આજે આટલે દૂર પગે ચાલીને આવ્યો હતો. એટલે થાળીમાં પીરસેલું અનાજ પૂરું કરવા છતાં એની ભૂખ શમી નહોતી. હજી સંપૂર્ણ રીતે એનું પેટ ભરાયું નહોતું. નવીનખાત્રુ ત્યાં જ જરા દૂર બેસીને જમતા હતા. રામુ તરફ જોઈને બોલ્યા—આને થોડો ભાત પીરસી જાઓ. “લાવું છું.” કહીને કાદમ્બિની બિડી અને થાળી ભરીને ભાત રામુની થાળીમાં દાલવી દીધો. પછી જોરથી હસીને કહ્યું—હવે તો થયું ને! આ હાથીનો ખોરાક રોજ પૂરો પાડતાં તો અમારી આડત પણ વેચાઈ જશે. જુઓ! આ વખતે દુકાનેથી પેલા જાડા ચોખ્ખા એક ગુણ મોકલાવી દેજો. નહિ તો હા, આ ઝીણા ચોખ્ખા ખવડાવીને તો જલદી દેવાળુ કાઢવું પડશે.

મમને વિંધી નાખતી આ ઘોર લજ્જાને મારે રામુનું માથું વધારે પડી ગયું. એ પોતાની માતાનો એકનો એક દીકરો હતો. દુઃખી માતાએ મહેનતમજૂરી કરીને દીકરાને ઝીણા સુગંધી ચોખ્ખા ખવડાવીને ઉછેર્યો હતો કે બહિની રોટલી ખવડાવીને એની ખજર નથી, પણ એટલી તો ખજર છે કે એને કોઈ દિવસ પેટ ભરીને ખાવાના અપરાધ માટે શરમના

માર્ગા માર્યું નમાવવું પડ્યું નહોતું. એને યાદ આવ્યું કે જૂખ કરતાં વધારે ખાવા છતાં એની માનો જીવ ધરાતો નહોતો. એ તો રોજ રામુ ઓછું ખાય છે એવી ફરીઆદ કર્યા જ કરતી. રામુને એ દિવસનું સ્મરણ થયું કે જ્યારે એણે બે કાળિયા વધારે ખાધને માતા પાસે પતંગ લાવવા બે પૈસા લીધા હતા.

રામુની આંખમાંથી મોટાં મોટાં આંસુ થાળીમાં પડ્યાં. બિચારો એ જ ભાત ગમે તેમ કરીને ગળાની નીચે ઉતારવા લાગ્યો. ડાબા હાથથી આંસુ લૂછવાની પણ એની હિંમત ન આવી. એને ભય લાગતો હતો કે રખેને બહેનની દષ્ટિ પડી જાય. થોડી વાર પહેલાં જ એ જૂઠું રડવા માટે બહેનના બોલ સાંભળી ચૂક્યો હતો. એ સ્થાનતે એ આઠા મોટા માતાના મૃત્યુના શોકનું પણ ગળું દબાવી રાખ્યું હતું.

ખા પદાદાનું ઘર બન્ને ભાઈઓએ બે ભાગમાં પરસ્પર
 વહેંચી લીધું હતું. પાસેનું બે માળનું મકાન વચલા ભાઈ
 વિપીનને મળ્યું હતું. નાના ભાઈને મર્યે ઘણા દિવસ થયા હતા.
 વિપીન પણ ચોખ્ખાનો ધંધો કરે છે. એની અવસ્થા પણ ઠીક છે,
 પરંતુ મોટાભાઈ નવીન જેટલો પૈસો એની પાસે નથી. વિપીનની
 પત્ની હેમાંગિની શહેરની છોકરી છે. દાસદાસી રાખવાં, મિત્રાને
 જમાડવા, શોખથી રહેવું એ બધું એને પસંદ છે. પૈસો અચા-
 વીને ગરીબ બનીને રહેવાની હેમાંગિનીને ટેવ ન હોવાથી ચાર
 વર્ષ પહેલાં જ બન્ને દેરાણીજેદાણી ઝઘડો કરીને જુદાં થઈ
 ગયાં હતાં. ત્યાર પછી ખુલ્લી લડાઈ અને બોલાચાલી અનેક
 વખત થયાં હતાં. હવે બન્નેમાં કંઈક મેળ જામ્યો છે, પણ
 મનનો ડાઘ હજી જેમનો તેમ છે. એનું કારણ એકલી કાદમ્બિ-
 નીના હાથમાં હતું. એ જ ખેંચતાણમાં તૂટી ગએલા બંધુભાવના
 સુમને ફરીથી સંધાવા દેતી નહોતી. એને ખબર હતી કે
 ભાગ વહેંચી લેનાર ભાઈ પ્રાણીથી પણ વ્હાલો હોય, પણ
 જુદા થયા પછી એની કાષે એ જ ભાઈચારો રાખી રાખતો

નથી, જુદા થએલા ચૂલા પાછા એક થઈ શકતા જ નથી. પરંતુ સામે હેમાવડું જરા ડાચી હતી. જેઠાણીની જેમ માત્ર મતલબના રસ્તા જ એને સૂઝતા નહોતા. દિલની એ સાદ હતી. પેટમાં પાપ રાખતી નહોતી. પહેલાં કોપના આવેશમાં કંપડો કરતી પણ પાછળથી એને મીટાવવા, બોલવું અને અવગવવા પીવડવવા થયું એ જ પ્રયત્ન કરતી. અંતે હાથ જોડીને, રાખલોધને, પગે પડીને પોતાનો કસુર કબૂલ કરીને જળરદસ્તીથી જેઠાણીના પગ ચૂમીને પોતાને ઘેર તાણી ધાવતી, અને આમ ગમે પડીને પાછો મેળ કરતી. આવી રીતે બન્ને વડુઓ ૧૧ દિવસો જતા હતા.

આજે લગભગ સાડા ત્રણ વાગે હેમા જેઠાણીને ઘેર આવી. ફવાની પાસે સીમેન્ટના પાકા ચખૂતરા પર તાપમાં રામુ કપડાં ધોતો હતો. એની પાસે કપડાંનો દગલો પડ્યો હતો. કાદમ્બિની દ્વર ઊભી ગ્હી ઓછા સામુ વડે સ્વચ્છ કપડાં ધોવાની યુક્તિ એને બતાવતી હતી. હેમાને જોતાં જ એ બોલી ઊઠી: “આપરે, આપ, આ છોકરો શું મેલાંધેલાં ચીંથરાં લઈને આવ્યો હતો ?”

વાત સાચી હતી. રામુના જેવું પહેાળું લાલ કોરનું જનાની ધોતિયું પહેરીને અને ફાટલી ચાદર ઓઢીને ઘ્રૂંધ પણ પોતાના સગાન્હાલાને ઘેર ન જાય. એના કપડાંને સ્વચ્છ કરવાની જરૂર હતી, પણ આનો પુત્ર પાંચુગોપાળ અને એના પિતાના મેલાં કપડાં ઉપર રામાનું બધું જોર અજમાવાનું હતું. આ વખતે રામુ એ જ કપડાં ધોતો હતો. હેમા જોતાંની સાથે જ સમૂજ ગઈ કે આ કપડાં કોનાં છે. પરંતુ એ વિષયમાં જરાય ન બોલતાં એણે પૂછ્યું—પહેલું, આ છોકરો શું છે ?

એતાવા ખરમાં એકા એક હેમાએ બધી વાત જાણી લીધી હતી. જેઠાણીને જવાબ આપતાં અચ્ચકાવી એણે કહ્યું—છોકરો

તો ઠીક છે. એનો ચહેરો તમારી સાથે મળતો આવે છે, બહેન !
તે તમારા ચિયેરનો કાઈ સગો છે ?

કાદમ્બિનીએ પીળવાદને મોઢું બગાડીને ઉત્તર આપ્યો—હા,
મારો એરમાન ભાઈ છે, અરે ઓ રામલા ! હેમાકાકીને જરા
પગે તો લાગ. કેવો ગમાર છોકરો છે. બાપ ! તારી માએ મરતાં
પહેલાં એટલું પણ ન શીખવાડ્યું કે વડીલોની ચરણરજ ગાયે
લેવી નોંધએ ?

રામુ ગભરાઈને બિહ્યો અને આવીને ત્યાં કાદમ્બિનીને
પગે લાગવા જાય છે ત્યાં જ તે ચીઠાઈને જોરથી બોલી બિટી—ઓ
દેવર ! તું આંધળો બહેરો તો નથી ને ! મેં તને કેને પગે
લાગવાનું કહ્યું અને તું કેને પગે લાગે છે ?

આવ્યો ત્યારથી જ વારંવાર હડધૂત થવાથી અને અપમાનના
ભાષા ખાવાથી એ છોકરાનું મગજ ઠેકાણે નહોતું રહેતું. બહેનનો
સરપાવ સાંભળીને ગભરાયલા રામુની બુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ.
બિચારો હેમાને પગે લાગવા જતો હતો ત્યાં વચમાંથી
એના હાથ પકડીને આશીર્વાદ આપતાં એણે કહ્યું—રહેવા કે
ભાગ્ય જીવતો રહેજે !

રામુ મૂઠતી જેમ હેમાના મુખ ભણી નોંધ રહ્યો. અહીંની
વસ્તીમાં આવી મીઠી વાત કાઠના મુખમાંથી નીકળી શકે છે એ
અનવા તેનું મન ના પાડતું હતું.

એની કુટિલ, ભયભીત અને અસહાય અવસ્થાને વ્યક્ત
કરતા મુખને જોતાં જ હેમાનું હૃદય રડી બિઠ્યું. વધારે સહન
ન થયું. એટલે એ અભાળી બાળકને છાતીસરસાં ચાંપીને એના
પરસેવાને પોતાના પાલવથી લૂંટીને કહ્યું—આ છોકરા પાસે આવે

કપડાં ધોવડાવવાં હીક નથી, બહેન ! કોઈ નોકરને આ કામ કેમ ન સોંપ્યું ?

કાદમ્બિનીને એટલું આશ્ચર્ય થયું કે સનસનાટીમાં એ કંઈ પ્રત્યુત્તર આપી ન શકી. પણ પળ વારમાં જ પોતાની જાતને સંભાળીને અને જરા ચીઠાદને બોલી—હું તો તમારી જેમ શ્રીમંત છું નહિ, હેમાવડુ, કે મારે ઘેર પંચ દસ નોકર-ચાકર પડ્યાપાથર્યા રહે. મારા બાળબચ્ચાંવાળા ઘરમાં તો.....

વાત પૂરી થાય તે પહેલાં જ હેમાએ પોતાની પુત્રીને હાંક મારીને કહ્યું—ઉમા, શિવાને અહીં મોકલી દે તો, બેટા. આ કપડાં જરા સળાવે જઈને ધોઈ લાવે અને સૂકવી દે. પછી જેઠાણી તરફ ફરીને બોલી—સમુ અને પાંચુએ પાલ બંને આજે સાંજે મારે ત્યાં જમશે. પાંચુ સ્કૂલમાંથી આવે એટલે તરત મોકલી દેજો. હું આને લઈ જઈ છું. [સમુને] જેમ આ તારી બહેન છે તેમ હું પણ તારી બહેનજ છું, હોં લાઈ ! માત્રો ચારી સાથે.

સમુને એક હાથ પકડીને હેમા પોતાને ઘેર ચાલી ગઈ.

કાદમ્બિનીએ રોકટોક ન કરી. એટલું જ નહિ પણ હેમાનું આટલું મોટું મહેણું પણ ગળી ગઈ. કારણ કે જેણે મહેણું માર્યું તેણે એક વખતનું ખાવાનું પણ બચાવી દીધું. કાદમ્બિનીને માટે પૈસાથી મોટી કોઈ વસ્તુ દુનિયામાં નહોતી. એટલે જ “દૂધ દેનારી ગાયતી બે લાતો ખાઈ લેતી” એ એનો સ્વભાવ હતો.

સમી સાંભે કાદમ્બિનીએ પૂછ્યું-શું ખૂં, અભ્યા રામુડા ?
રામુએ સરમથી માયું જુકાવીને કહ્યું-પૂરી.

કાદમ્બિની—અને બીજું શું શું હતું ?

રામુએ એ જ રીતે જવાબ આપ્યો-સડેલ, રસગુલ્લાં,
પુલેવરતું ચાક.....

કાદમ્બિની વચમાંજ બોલી ઊઠી-ચાક પહેલાં કેને પીરસ્યું
હતું ?

એકાએક આ પ્રશ્નથી રામુનો ચહેરો પીળા પડી ગયો.
ઊગામેલી તલવાર આમળ જકડામલા પશુના હૃદયમાં જેવું થાય
એવાજ લયથી રામુનું હૃદય કંપી ઊઠ્યું.

હિતર દેતાં વાર ચર્ચ એટલે કાદમ્બિની પોતે જ બોલી-
જારી શાળામાં પીરસ્યું હતું કેમ ?

મેટા અપરાધીની જેમ રામુએ માયું પાડી દીધું.

ઘડે દૂર નવીનબાપુ ફક્ત પીતા હતા. કાદમ્બિનીએ એમને
સંબોધીને કહ્યું-સંભળ્યું કે ?

સંક્ષેપમાં “ હું...” કહીને એમણે પાછો હુકકો ગડગડાવવા માંડ્યો.

કાદમ્બિની ગુસ્સે થઈને કહેવા લાગી—આ સગી કાકીનું વર્તન તો જુઓ ! મારા પાંચુને કુલેવરનું શાક કેટલું ભાવે છે એ હંધ હેમાવહુ નથી જાણતી ? પછી તે શું જોઈને પાંચુને ન પીરસીને આ વરરાજા ઉપર કૂલ વરસાવ્યાં ? હેં, અલ્યા રામા ! સૂટેજ અને અને રસગુલ્લાં પેટ ભરીને ખાપટયાં ને ? તેં તો હારા સાત જન્મારામાં આવી વસ્તુ જોઈ પશુ નહિ હોય. (પતિ ભણી જોઈને) જોઓ બે મુઠ્ઠી ભાત ખાઈને જીવી જાણે છે તેમના પેટમાં પૂરી અને રસગુલ્લા હાંસવાથી શું કાયદો ? પશુ જુઓ, હું તમને સાચું કહું છું, રામાને હેમાવહુ ફટકાવી ન દે તો મને ફટ કહેજો.

નવીનબાપુ ચૂપ રહ્યા, કેમકે પોતાની સ્ત્રીની હયાતીમાં હેમાવહુ રામુને ફટકાવી દે એ દુર્ઘટનાનું બનવું એમને પોતાની કલ્પનાની બહાર લાગ્યું. પરંતુ એમની સ્ત્રીને પોતાની જાત ઉપર વિશ્વાસ નહોતો. પશુ એ તો સોળેસોળ આના એમ માનતી કે પોતે સીધી, સાદી અને ભોળી હોવાને કારણે ગમે તે માથુસ એને ઠગી શકે છે. એટલા માટે નાના ભાઈ રામુની માનસિક ઉન્નતિ—અવનતિ ભણી એ દિવસથી એણે કાતિલ દષ્ટિએ જોવા માંડ્યું.

ખીજે જ દિવસથી બેમાંથી એક નોકરને રૂખસદ આપી. રામુ એને બદલે નવીનબાપુની દુકાને કામ કરવા લાગ્યો. ત્યાં એ ચોખ્ખાનો તોલ કરે છે, ચાર પાંચ ગાઉ દૂરથી ચોખ્ખાના નમૂનાઓ લાવે છે અને બપોરે ત્યારે નવીનબાપુ ઘેર જમવા આવે છે ત્યારે દુકાન સંભાળે છે. બે દિવસ પછીની વાત છે.

નવીનઆણુ જમીને પાછા ફરકાને આવ્યા ત્યાર પછી રામુ જમવા જમવા ગયો. એ વખતે ત્રણ વાગી ગયા હતા. રામો તળાવેથી સ્નાન કરીને આવ્યો અને જોયું તો બહેન સૂતી હતી. એ વખતે એટલી બધી ભૂખ લાગી હતી કે એ વાધના મોઢામાં હાથ નાંખીને ખાવાનું લઈ આવે. પરંતુ બહેનને જગાડવાનું સાહસ એ ન કરી શક્યો.

રસોડાની બહાર ચખૂતરા ઉપર ગુપચુપ એક કિનારે બહેનની ઊંઘ પૂરી થવાની વાટ જોઈને ખિચારો બેઠો હતો, ત્યાં એકાએક “રામુ” નો સહાનુભૂતિભર્યો અવાજ એને કાને પડ્યો. આ અવાજનાં મીઠાશ અને સ્નેહ એને આ ભૂખથી પીડાતી અવસ્થામાં પણ સુખ આપી શક્યાં. માથું ઉંચું કરીને જોયું તો હેમાબહેન પોતાના ઘરના બીજા માળની બારીએ ઊભી છે. રામુએ એક વાર ઉપર જોઈને પાછું માથું નીચે નમાવી દીધું. થોડી વારે હેમાંગિની નીચે ઊતરી આવી અને રામુની સામે ઊભી રહીને પૂછવા લાગી—કેમ ઘણા દિવસથી દેખાતો નથી, રામુ ? અહીં કેમ બેઠો છે ? એક તો ભૂખ લાગે છે ત્યારે આંખોમાં આંસુ જરાવારમાં જ ભરાઈ આવે છે તેમાં વળી આ સ્નેહાર્દ્ર સ્વર સાંભળીને એની આંખમાંથી સાચે જ આંસુ સરી પડ્યાં. એણે મરદન ઝુકાવી લીધી. એ કંઈ પણ ઉત્તર ન આપી શક્યો.

એક તો હેમાને સૌ છોકરાંઓ ખૂબ ચહાતાં હતાં. એનો અવાજ સાંભળીને કાદમ્બિનીની નાની છોકરી બહાર નીકળી આવી અને જોરથી બોલી ઊઠી—રામુમામા, ચોકામાં તમારે માટે ખાવાનું ઢાંકણું છે, જઈને જમી લ્યો. મા તો જમી પરવારીને સૂતી છે.

હેમા તો સમસમીને જોઈ જ રહીત થોડી વારે બોલી—રામુએ હજી તુધી ખાધું નથી ? અને તારી મા સૂઈ રહી છે ? હે, સમુ ! આજે તને જન્મવામાં આટલી બધી વાર કેમ ?

રામુ તો ગરદન ઝૂકાવીને જેમનો તેમ બોલો હતો. દુનીએ એના વતી ઉત્તર વાળ્યો—રામુમામાને તો રોજ આટલી વાર થાય છે. બાપુ નહાઈધોઈને, જમીપરવારીને આરામ લઈને જ્યારે દુકાને જાય છે ત્યારે મામા જન્મવા આવે છે.

હેમાંગિની બધું સ્હરય સમજી ગઈ. રામુને દુકાનના કામમાં નાંખ્યો હતો. હેમાંગિનીને આવી આશા નહોતી કે આ બાળકને આ લોકો આવું આવું વીતાડશે; એટલું જ નહિ પણ આવી બેદર્દીનો વ્યવહાર કોઈ બહેન કરી શકે એ એની કલ્પના માટે પણ અસંભવિત હતું. ધોમધખતા બપોરની સામે અને પછી આ કુમળા બાળકની સામે જોઈને એની આંખમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં. પોતાના પાલવથી આંસુ લૂછતી ચાલી ગઈ. બે મિનિટ પણ નહિ વીતી હોય ત્યાં દૂધનો વાડકો હાથમાં લઈને આવી. રસોડામાં પેસતાં જ એની આંખો એ દશ્ય જોઈ જ ન શકી.

રામુ જન્મતો હતો. પિત્તળની તૂટેલી થાળીમાં લાલ જડા ચોખ્ખાના ટાઢા ભાતનો ઢગલો હતો. જેલમાં મળે એટલી જરા જેટલી દાળ અને શાકને બદલે એક મૂળાનો ટુકડો હતાં. હેમાએ મૂકેલું દૂધ જોઈને રામુનું કરમાઈ ગયેલું મુખ ખીલી ઊઠ્યું.

હેમાંગિની દરવાજાની બહાર આવીને બેઠી રહી. રામુ હાથ ધોવા બહાર ગયો ત્યારે અંદર જઈને જોયું તો થાળીમાં ભાતનો એક દાણો પણ નહોતો, એટલી બધી ભૂખ હતી કે આટલા જડા ચોખ્ખાનો ભાત પણ અમૃતની જેમ આ છોકરો સાફ કરી ગયો.

હેમનો પુત્ર લલિત લગભગ રામુની બરોબરીનો જ હતો.
 હેમા પોતાની હયાતી બાદ પોતાના પ્રિય પુત્રની આવી જ દશા
 ક્રૂપી બેઠી અને એના પરિણામે આંખમાંથી અંગાજમના વહી
 રહી ગયું રૂધાઈ ગયું. ધીરે ધીરે પાલવથી આંસુ વધતી એ
 પોતાને દેર આવી ગઈ.

૨૧ રદી થવાને લીધે વચ્ચે વચ્ચે હેમાંગિનીને તાવ આવતો હતો અને પાછો આપોઆપ મટી પથ્થુ જતો હતો. એક દિવસ જરા શરદી લાગવાથી સમીસાંજે દીવા કરીને હેમા બિછાના પર સૂતી હતી. એની પાસે કોઈ નહોતું. અચાનક એને માલમ પડ્યું કે બારણાની આડમાં રહીને ઘરમાં કોઈ ડોકિયું કરી રહ્યું છે. હેમાએ જૂમ પાઠી—ત્યાં કોણુ ઊભું છે ? લલિત ! કોઈ બોલ્યું નહિ. જ્યારે બીજી વખતે પાછી જૂમ મારી ત્યારે બારણાની આડમાંથી જ જવાબ મળ્યો—એ તો હું છું.

હેમા—હું ? હું કોણુ ? અંદર આવતો.

રામુ અચકાતો ખંચાતો અંદર જઈને ભીંતને અઢેલીને ઘેરો રહ્યો.

હેમાંગિની પથારીમાં બેઠી થઈ અને સ્નેહપૂર્વક પાસે બોલાવીને પૂછ્યું—તું છે, રામુ ?

રામુ વધારે નિકટ આવ્યો. પોતાના મેલા ધોતિયામાંથી એ કરી કાઢતાં બોલ્યો—તાવમાં કરી ખવાય કે, બહેન ?

હેમાએ હાથ આગળ કર્યો અને કહ્યું—ક્યાંથી લાવ્યો ? હું

તો ગઘ કાલથી એની તપાસ કરાવું છું પણ કોઇને મળી જ નહિ.

આમ કહેતાં કહેતાં રામુનો હાથ પકડીને એને પોતાની વધુ નિકટ લીધો. સ્વાભાવિક લગ્ન અને અસીમ આહ્વાદથી આત્મ-વિસ્મૃત બની ગયેલા રામુએ માથું નીચે ઝૂકારી દીધું. જો કે આ કેરીની ઝડતુ નહોતી, અને હેમાંગિનીને પણ કેરી ખાવાની અનિવાર્ય ઉત્કંઠા નહોતી, તથાપિ રામુએ આ તુચ્છ ફળોને મારે જોડ્યો પરિશ્રમ કર્યો હતો અને જો સાગણીપૂર્વક એ આ ઉપહાર લાવ્યો હતો એ જોતાં તો એ અમૂલ્ય અને આદરને યોગ્ય હતો. આ જો કાચાં ફળ લાવવા મારે એ બપોરના ધખતો તાપમાં માર્યો માર્યો કર્યો હતો.

હેમાએ પૂછ્યું—પણ હેં રામુ, તને કોણે કહ્યું કે મને તાવ આવ્યો છે ?

રામુ કંઈ ન જાણ્યો.

હેમા—કેમ જોતો નથી ? તો કોણે કહ્યું કે મને કેરી ખાવાનું મન થયું છે ?

રામુએ આનો જવાબ પણ ન દીધો. એણે તો નમાવેલું માથું ઊંચું કર્યું જ નહિ. હેમા પહેલાંથી જ જાણી ગઈ હતી કે છોકરો શરમાળ અને ડરપોક છે. એટલે ભાઈ, બેટા, બચ્ચુ વગેરે કહીને, પટાવીને અને બીજી એવી ઘણી યુક્તિઓ કરી કરીને એણે રામુનો ભય ઓછો કર્યો હતો. એટલે પછી ધીરે ધીરે વાતવાતમાં એણે એને બધું ખૂણી લીધું. કેટલી જહેમત ખર્ચી કેરી મળી, દુકાનમાં કેટલું કામ કરવું પડે છે, એના માબાપનો વૃત્તાંત વગેરે બધું સાંભળીને હેમાએ આંખમાં આવેલાં આંસુ લૂછીને કહ્યું—જો રામુ હું પણ તારી બહેન છું મારાથી

કાઈ પણ વાત છૂપાવીશ નહિ. જે જોઈએ તે આવીને મારી પાસેથી લઈ જજે. માગીશ ને ?

રામુએ આનંદથી માથું હલાવીને હા પાડી.

સાચા રનેહનું સ્વરૂપ રામુએ પોતાની દુઃખી માતાની પાસે જોયું હતું અને માણ્યું હતું. આજે હેમાબહેનની પાસે પણ રનેહનો એવો જ સ્વાદ પામીને આટલા દિવસનો એકત્ર થએલો માતાનો શોક આંસુ રૂપે ગળી ગયો. ઊઠતી વખતે એણે હેમાબહેનની ચરણરજ માથે લીધી અને આનંદ તથા સ્ફુર્તિભર્યો બહાર ચાલ્યો ગયો.

ખીજી તરફ એની બહેનનો વર્તીવ એની તરફ દિનપરદિન ખરાબ બનતો જતો હતો. એનો બળાપો બેહદ વધી ગયો હતો. એનું કારણ એટલુંજ હતું કે રામુ એરમાન માનો દીકરો હતો. અને અનાથ તથા અસહાય હતો, એને માટે જંગળ રૂપ હતો. બદનામી થવાના ભયને લીધે એને કાઢી મૂકાતો પણ નહોતો. અને કાઢને દઈ દેવાતો પણ નહોતો. એટલે બ્યારે લાચાર થઈને એને રાખવો જ પડશે ત્યારે તો એના હાથપગ સલામત રહે ત્યાં સુધી કામ કરાવીને, ખાવાપીવાનો ખર્ચ કાઢી લેવો એમાં જ લાભ મનાયો.

રામુ ઘેર આવ્યો ત્યાં બહેને પહેલો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો—આજે દુકાનેથી નાસી જઈને બપોરે ક્યાં રખડતો હતો ?

રામુ ચૂપ રહ્યો. કાદમ્બિનીએ ગુસ્સે થઈને કહ્યું—જતાવને, જલ્દી !

તો પણ રામુના મુખમાંથી એકકેય શબ્દ ન નીકળ્યો. કાદમ્બિની એવી ઓ નહોતી કે સામો માણસ શાંત રહે એટલે એવો ગુસ્સો શમી જાય. એટલે એણે રામુનું મોન તોડવાના હક

લીધી. અંતે પાંચુને ખેલાવીને એની પાસે રામુના જે કાન પકડાવીને ખૂન અમળાવ્યા, એટલું જ નહિ પણ રાતે એને ખાવાનું પણ ન આપ્યું.

આધાત ગમે તેટલો ભારે હોય, વચમાં અડચણ ન નડે તો એ સહ્ય જતે છે. પર્વતની ટોચ ઉપરથી માત્ર માત્ર હડસેલી મૂકવાથી જ હાથપગ નથી વૂટતા; એ તો ગળડતા શરીરને કોઈ સખત પથર વચમાં રોકે ત્યારે જ સખત ઈજા થાય છે. માના મૃત્યુએ જ્યારે એને નિરાધાર બનાવી દીધો ત્યારથી રામુ એવો બની ગયો કે એને બહારનો મોટામાં મોટો આધાત પણ નીચે પાડી શક્યો નહિ. એ દુઃખી માતાનો પુત્ર હતો પણ એણે દુઃખ ભોગવ્યું નહોતું. કાદમ્બિનીને ઘેર એ અપમાન અને દુઃખ સહન કરતો હતો, એનું કારણ એ હતું કે એ નિરાધાર હતો. પરંતુ આજે એનાથી એ અપમાન સહન ન થયું. આજે એ હેમાંગિનીના માતૃસ્નેહથી સુદૃઢ વેદી પર ઊભો હતો; એટલે આજના અભ્યાચાર અને આધાતને એને એકદમ નીચે પાડી દીધો. માદીકરો બન્ને, આ નિરપરાધ, નિરાશ્રય બાળકને સજ્જ, લાંછના, તિરસ્કાર અને અપમાનઆધાતો અને આક્રમણોથી અધમૂવો કરીને ચાલ્યા ગયા. અને એ બિચારો આજે ઘણે દિવસે પોતાની સદ્ગત માતાને યાદ કરીને, હેમાબહેનનું નામ સંભારતો ધૂરંકે ધૂરંકે રડવા લાગ્યો.

બીજે દિવસે અપોરે કાઠ માણસ ધીરે ધીરે દગ્ગાયલ પન્ન હેમાંગિનીના ઘરમાં આવીને એના બિછાના પાસે એક કિનારે પગ પાસે બેસી ગયો. હેમાએ પગ સહાયીને સ્નેહભર્યા સ્વરે કહ્યું: “રામુ, આજે દુકાને નથી ગયો ?”

રામુ—હજી હવે જઈશ.

હેમા—વાર ન કરીશ જાણ, જલદી જા, નહિ તો પાછો આળોનો પરસાદ પરસશે.

રામુનું મોઢું પહેલાં લાલ અને પછી શીકકું પડી ગયું. “જલ્દી જા” કહીને બિલો થયો અને કંઈક રહેવા જતો હતો પણ સંકારી ગયો.

હેમા એના મનની વાત જાણી મઠ. પૂછ્યું—મને કંઈ કહેવું છે, રામુ ?

રામુએ નીચી નજરે જ ઉત્તર પાળ્યો—કાલથી કંઈજ આવડતું મળ્યું નથી, બહેન !

હેમા—હેં ! કાલથી કંઈ આવડતું જ નથી ?

થોડી વાર સુધી તો હેમા સમસમી રહી. તરત જ એની આંખો ભરાઈ આવી અને એમાંથી જોર કરીને આંસુ સરી પડ્યાં. હાથ પકડીને રામુને પોતાની પાસે ખેંચી લીધો અને ધીરે ધીરે બધી વાત સાંભળી લીધા પછી કહ્યું—તો તું કાલે રાત્રે જ કેમ ન આવ્યો ?

રામુ ચૂપ રહ્યો.

હેમા પાલવથી આંસુ લૂછીને બોલી—હું તને મારા સોગન્દને કહું છું કે તું મને તારી એ માતા જ સગજ. એમજ માની લે કે તારી માતા મરી નથી ગઈ પણ જીવતી જ છે.

ધીરે ધીરે આ બધી વાત કાદમ્બિનીને કાને પહોંચી ગઈ. એણે પોતાના ઘરમાંથી હેમાને હાંક પાડીને કહ્યું—મારા ભાઈને હું ભૂખે મારું છું અથવા ખવડાવી શકું એમ નથી તે તમે ગળે પડીને આ બધું કરવા માંડ્યું છે ?

કહેવાની રીત જોઈને હેમાંગિનીના શરીરમાં આગ લાગી ગઈ. પણ એણે એ ભાવ છૂપાવીને સહજ ભાવે કહ્યું—ગળે મળીને આ બધું ધારો કે કયું તો એમાં એણે કંઈ ગુન્હો ક્યો છે ?

કાદમ્બિની—તમારા છોકરાને બોલાવીને હું પણ આવું કંઈ તો તમારું શું માન રહેશે ? તમે આ રીતે મારા ભાઈને લડાવીને ચલાવશો તો હું એને શી રીતે સુધારવાની છું ?

હવે હેમાંગિનીથી ના રહેવાયું. બોલી—બહેન ! પંદર સોળ વરસથી આજે હું તમારી સાથે કુટુંબનો ભાર ખેંચતી આવી છું. અને તમને સારી રીતે જાણપુ છું. પહેલાં પેટમાં દીકરાને સુધારો અને એની ઉપર તમારી સત્તા ચલાવો, પછી

પારકા છોકરાની વાત કરજો. પછી કોઈ ગળે પડીને આવું બધું નહિ કરે !

કાદમ્બિની અચરજથી અવાક બનીને બોલી-મારા પાંચુની અને આની બરાબરી ! દેવની સાથે વાંદરાની સરખામણી ! હું તો એ જોઉં છું કે હજીય તમે કોણ જાણે શું શું નહિ કરો.

હેમાએ ઉત્તર આપ્યો-કોણ દેવ છે અને કોણ વાંદરો છે એની મને બરાબર ખબર છે. પણ હવે મારે વધારે નથી બોલવું. બહેન ! મારે તો એટલું જ કહેવું છે કે તમારા જેવી નોકર અને કોઠાર સ્ત્રી મેં બીજી નથી જોઈ.

બસ, પ્રત્યુત્તરની વાટ જોયા વિના જ હેમાંગિનીએ બારી બંધ કરી દીધી.

એ જ દિવસે સમીસાંજ પહેલાં ઘરના માલિકા ઘેર આવ્યા તે પહેલાં જ મોટી વડુએ આંગણમાં બિભા રહીને ગર્જના કરવી શરૂ કરી દીધી કે—એ તો જેઓ પાલણપોષણ કરતા હશે તેજ કરવાના છે. હું એ જોઈશ તો ખરી કે મા કરતાં માસી કેટલું વધારે કરે છે તે. અમે જાણે ભાઈનો સંબંધ જ નહિ જાણતા હોઈએ તે વળી બીજા અમને સમજાવવા આવે છે. આનું પરિણામ તો કોઈ દિવસ સારું નથી આવવાનું. ભાઈ અને બહેન વચ્ચે કંકાસ કરાવી, દૂર બિભા રહીને જોવામાં મજા જોવાનો અધર્મ વધારે નહિ ચાલે. બસ, આટલું બોલીને ઉત્તરની રાહ જોયા વિના જ કાદમ્બિની રસોડામાં ચાલી ગઈ.

આજ સુધી બન્ને દેરાણીજેઠાણી વચ્ચે આવો કંકાસ તો કેટલીય વાર થઈ ચૂક્યો હતો; આ કંઈ નવી વસ્તુ નહોતી. પણ એટલું હતું કે આ વખતના બોલમાં કડુતા ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલી

હતી. અને આ કંકાસ પહેલાં કરતાં વધારે ઉચ્ચ સ્વરૂપ લેશે એમ લાગતું હતું. સામાન્ય રીતે દર વખત એવું થતું કે હેમા જેઠાણીની વાતોને કાને બહુ નહોતી ધરતી અને મનમાં પણ બહુ લાવતી નહિ, પણ આજે એવું શરીર સારું નહોતું. એટલે એનાથી સંયમ ન રાખી શકાયો. તરત જ બારી ઉઘાડીને બોલી ઊઠી—આટલું કહીનેજ કેમ ચૂપ રહી ગયા, બેન ! હજી કદાચ આ બધું ભગવાને બરાબર સાંભળ્યું નહિ હોય, હજી મારું સત્યાનાશ વધારે ઇચ્છો. ખાસ જેઠ પણ આવે અને બધું સાંભળી લે અને મારા ઘરમાંથી આવીને પણ સાંભળીને સુખ પામે. આટલી વારમાં જ શાન્ત થઇ જવાથી નહિ ચાલે.

બીજું શું જોઇએ, રૂના ઢગલામાં ચીણુગારી પડી. કાદમ્બિની ઝટ દમને આંગણમાં આવીને ખડી થઇ ગઈ અને ઉપર મુખ રાખીને ચિઢાઇને બોલી—મેં એણું કેઈ કૂતરીનું નામ લીધું છે તે આટલો બધો બકવાટ શરૂ થયો ?

હેમાએ સ્થિર થઇને શાંત ભાવે ઉત્તર આપ્યો—તમે નામ દમને ગાળો વરસાવો એવાં નથી. પણ તમે શું એવું સમજો છો કે તમે જ એકલાં શાણાં અને ઉસ્તાદ છો અને આખી દુનિયા ભોટ છે ?

હવે કાદમ્બિનીએ પોતાનું અસલ રૂપ પ્રગટ કર્યું. મોઢું મચકોડીને હાથ નમાવીને અને પગ વાંકા કરીને અભિનય કરવો શરૂ કર્યો. અને સમજી લીધું તોય શું ! જેનો દોષ હશે, જે બૂરાઈમાં હશે એને બોલું લાગશે ! અને જાણે તમે જ બધું જાણતા હશે, અમને તો કંઈ ખબર જ નહિ હોય. રામલો પહેલાં આવ્યો ત્યારે એટલો સીધોસાદો હતો કે સાત થપ્પડ મારતાં પણ ચૂં કે ચાં કરતો નહોતો; હું જે કહેતી તે ચૂપચાપ

સહન કરી લેતો. તમે જ આ પસલાની માને ખૂંચી લુઓ, આજે ખપોરે કેવા ફાટેલા જવાબો આપ્યા છે તે; આ ખધું કોના જોરે? સાથે સાથે પસલાની માને પણ આંગળી ચીંધી આપી.

પસલાની માએ કહ્યું—એ તો સહન સાચું છે, હેમાવહુ. આજે જ્યારે પીરસેલી થાળી ઉપરથી એ ઊઠી ગયો ત્યારે વહુએ જ કહ્યું કે—અત્રદેવતા સામે આટલો મિનન કરે છે તે ભૂખ્યે પેટે નરકમાં જઈશ. એટલામાં તો તડાક સરીખો જવામ વાળ્યો કે મારી હેમા બહેન છે ત્યાં સુધી હું કાપનાયી ડરતો નથી.

કાદમ્બિનીએ જરા અકડાધને કહ્યું—કેમ દેવે તો સાંભળ્યુંને, માફ કહેવું સાચું છે કે નહિ? આજે હું સાફ સાફ કહી દઉં છું, હેમાવહુ, કે એ છોકરાને તમે તમારે શ્વેર ન બોલાવશો. અમારા બન્ને ભાષ્યબહેનની વચ્ચે નાહક ના આવશો.

હેમાંગિનીએ કંઈ જ ન કહ્યું. ધારણાતીત આવાત સાંભળીને એના અચરજનો પાર ન રહ્યો, બારીએથી નીચે બેસીને એને વિચાર આવ્યો કે આ છોકરાને ખાતર કેટલો કંકાસ થયો!

માથું દુખવાને લીધે અને સાવ જોરથી ચઢવાથી હેમા અવાક થઈને પલંગ પર પડી રહી. હેમાંગિનીના સ્વામીનાથ ઘરમાં આવતાંની સાથે જ એની હાલત તરફ ખીલકુલ નજર ન કરતાં બોલી ઊઠ્યા—ભાભીના ભાઈની બાબતમાં આજે માછો શું નવો ઝંબડો ઉત્પન્ન કર્યો? તું તો કોઈનું સાંભળવાની જ નહિ, એમ ને? આખી દુનિયાના અનાથોનો પક્ષ લઈને જાણે તારે જ ઊભા રહેવાનું. ગમે ત્યાંથી કોઈ ગરીબ નિરાધાર આવી મળવો જોઈએ, બસ એની તરફેણ લઈને ઊભી જ છે. ના ભાઈ, રોજ રોજ આ બખેડો મારાથી નહિ રહેવાય, સમજી? આજ ભાભીએ નાહકની પાંચદસ વાતો તારે ખાતર મને સંભળાવી દીધી.

હેમાએ શિથિલ સ્વરે કહ્યું—તમારી ભાભી વળી હજીની વાત ક્યારે કહે છે ? આજે નાહકની વાતો સંભળાવી તે એમાં નવું શું છે ?

હેમાના સ્વામી વિપીને કહ્યું—પણ આજે તો એમણે વ્યાજખીજ કહ્યું. તારો સ્વભાવ તો હું જાણું છું ને. તે દિવસે પેલા નાદાન છોકરાની તરફેણ કરીને પણ તેં આવી જ લડાઈ લીધી હતી. મોતી લુહારનો આવો સુંદર બગીચો પણ આપણા હાથમાંથી કેમ જતો રહ્યો ? તારે જ લીધે ! હિટ્ટું પોલીસની પૂજાને માટે દોઢસો રૂપિયાની ચેલી ઘરમાંથી કાઢવી પડી. તું તારું પોતાનું તો બહુખૂડું સમજે છે કે નહિ ? કાણ જાણે ક્યારે તારો આ સ્વભાવ જશે ?

હવે હેમા બેઠી થઈ ગઈ. સ્વામીના મુખ પર દષ્ટિ સ્થિર કરીને બોલી—મારો સ્વભાવ તો હું મરીશ ત્યારે જ જશે, તે પહેલાં નહિ. મારે પણ બાળબચ્ચાં છે, ઉપર ભગવાન મોબ્તુદ છે અને એનો ય મને ડર છે. એનાથી વધારે મોટાની ખૂરાઈના વખાણુ મારે નથી કરવા. મારી તબિયત અત્યારે સારી નથી, મારે બહુ બોલવું પણ નથી. આપ પધારો, આપનું કામ કરો.

તરત જ શાલ ઓઢીને હેમા સૂઈ ગઈ.

વિપીનને વાદવિવાદ આગળ વધારવાની હિંમત ન રહી; પરંતુ મનમાં ને મનમાં સ્ત્રી ઉપર અને ખાસ કરીને પેલા અભાગી અનાથ બાળક ઉપર બધો ગુસ્સો ઊતાર્યો.

બીજે દિવસે બારી બિઘાડતાં જ જેઠાણીના કંટુ સ્વરનો રણુકાર હેમાને કાને પહોંચ્યો. એ પોતાના પતિને સંબોધન કરીને કહેતી હતી—કાલથી એ હરામખોર નાસી ગયો છે, જરા એની ખબર તો કઢાવો. સ્વામીએ ઉત્તર આપ્યો—ચૂલાની ભાડમાં ગયો એ. ખબર કઢાવીને ય શું મળવાનું છે. તથાશક્તિ આખું કૃત્રિયું સાંભળે એટલા ઉચ્ચ સ્વરે પત્નીએ કહ્યું—નકામા લોકોને નિંદા કરવાનો અવસર મળશે. નિંદા અને બદનામીને લીધે ગામમાં રહેવું મુશ્કેલ થઈ જશે. આપણા દુશ્મન પણ કંઈ ઓછા નથી. હા, વખતે કંઈ કૂવોતળાવ કરશે તો આખા કુટુંબને જેલ જવાનો વખત આવશે.

હેમા બધું સમજી ગઈ. એ એ જ વખતે બારી બંધ કરીને ચાલી ગઈ.

બપોરનો સમય હતો. હેમાંગિની રસોડાની આગળ ઓટલા ઉપર બેઠી હતી. રોટલીનો કાળિયો મોઢામાં મૂકવા જાય છે ત્યાં જ અચાનક ચોરની જેમ ગૂપચૂપ આવતા રામુ ઉપર એની નજર પડી ગઈ. રામુ પાસે આવ્યો. વિખરાયલા વાળ અને પડી

ગએલા મોઢા સામે જોઈને હેમાએ પૂછ્યું—રામુ, ક્યાં ચાલ્યો ગયો હતો ?

રામુ—ચાલ્યો નહોતો ગયો બહેન. સાંજે ખૂબ ઊંઘ આવતી હતી એટલે દુકાનમાં સૂઈ ગયો. આંખ ઉઘડી ત્યારે જોયું તો મધરાત વીતી ગઈ હતી. ખૂબ ભૂખ લાગી છે, બહેન !

“ત્યાં જઈને જ આ બાપુ.” કહીને હેમાએ કાળિયો મુખમાં મૂક્યો. એકાદ મિનિટ મૂપચૂપ ઊભા રહ્યા પછી રામુએ જવા માંડ્યું. પણ તરત જ હેમાએ એને રોક્યો અને એક થાળી પીરસાવીને મંગાવી આપી.

રામુ અડધું જ જમી રહ્યા નહિ હોય ત્યાં બહારથી ગભરાયેલી ઉમા દોડતી આવી અને ઇશારાથી જણાવ્યું કે—બાપુજી આવે છે.

છોકરીના ગભરાટની સાથે અત્યંત સંશય અને ભયનો ભાવ જોઈને માતાને આશ્ચર્ય થયું. કહ્યું—આવે છે તેમાં તું આટલી બધી શાંતી ગભરાઈ જાય છે ?

ઉમા રામુની પાછળ ઊભી હતી. માતાના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં રામુને જ આંગળીથી બતાવી મુખ અને આંખની વિચિત્ર આકૃતિ બનાવી ઇશારાથી બતાવ્યું કે—આ બાપ છે તેનું શું ?

રામુએ કુતૂહલથી મોઢું એ તરફ ફેરવ્યું હતું. ઉમાની ઉદ્વિગ્ન દૃષ્ટિ અને મુખની સશંક મુદ્રાના ઇશારા એણે જોઈ લીધા. એને તો જાણે કાપે તો લોહી ન નીકળે. એના મનમાં જે ત્રાસ થયો એ તો એ જ જાણે. “હેમાબહેન, બાપુજી આવે છે !” કહીને રામુ થાળી મૂકીને બારણાની આડમાં સંતાઈ ગયો. એની દેખાદેખ ઉમા પણ બીજી તરફ નાસી ગઈ. જેમ અકસ્માત મકાનનો માલીક આવે અને ચોરો નાસીને સંતાવા માંડે એવું કંઈક આ લોકોએ કયું. હેમાએ પહેલાં એક ઉપર કંઈ પણ

ભાવ ન લાવતાં આમ તેમ દષ્ટિ કરી જોઇ અને પછી જાણે થાકેલો માણસ આરામ લેતો હોય એમ એક ભીંતને અઢેલીને નિર્જીવની જેમ બેસી રહી. લજ્જા અને અપમાનનો કાંટો એના હૃદયની આરપાર નીકળી ગયો. વિપીન આવીને થોડી વાર ઊભો રહ્યો. સામે હેમાને વિચિત્ર સ્થિતિમાં જોઇને શંકાશીલ સ્વામીએ પૂછ્યું—કેમ શું થયું ? ભોજનની થાળી સામે મૂકીને આમ સુસ્ત કેમ બેઠી છે ?

હેમાએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. વિપીને વધારે વ્યાકુળ બનીને કહ્યું—પાછો તાવ આવ્યો કે શું ? [થાળીમાં અડધું ખાવાનું અસ્તવ્યસ્ત પડેલું જોઇને પૂછ્યું.] આવી વિચિત્ર રીતે ખાઈને કાણ ઊઠી ગયું ? લલિતનું કામ છે ને આ ? એ જ હરામખોર આવું કરી ગયો હશે.

હેમા જરા સ્વસ્થ થઈને બોલી-નાજી, એ તથી. રામુ જમવા બેઠો હતો, પણ તમે આવ્યા એટલે તમારા ડરથી એ પેલા બારણાની ઓથે સંતાર્ધ ગયો છે.

વિપીન—કેમ ? એમાં ડરવાનું શું છે ?

હેમા—એ તો તમે જાણો. માત્ર એ એકલો જ નહિ પણ હિમા પણ તમારા આવવાની ખબર સાંભળીને નાસી ગઈ.

વિપીને મનમાં સમજી લીધું કે આ વખતે પોતાની સ્ત્રીની વાતો સીધી નહિ પણ આડી થાય છે. એટલે એને સીધી લાઇનમાં લાવવા માટે હસીને કહ્યું—પણ એ પાગલ છોકરી શા માટે નાસી ગઈ ?

હેમાએ કહ્યું—હું શું જાણું ? કદાચ એને ડર લાગ્યો હશે કે માતાનું અપમાન પોતાની આંખે જોવું પડે. [થોડી વાર શ્વાસ લઈને] જ્યારે પોતાની પેટની છોકરીને એટલો વિશ્વાસ

નથી કે એની મા કોઇને એક મુઠ્ઠી અન્ન આપી શકે છે તે એક પારકો છોકરો ડરનો માર્યો નાસી જાય એમાં આશ્ચર્ય નથી.

હવે વિપીનનું ધ્યાન ગયું કે વાત સાચે જ ખરાબ સ્વરૂપ સેતી જાય છે. એટલે એ હદ બહાર જાય તે પહેલાં આંખો પલકાવીને અને માથું હલાવીને કહ્યું—નહિ, સાચે જ તને કશો જ અધિકાર નથી. ભિખારીને ભીખ દેવાનો અધિકાર પણ તને નથી. ખેર ! આ ઝઘડો જવા દે. એ તો કહે કે કાલથી માથું તો નથી દુખ્યું ને ? હું તો શહેરમાંથી મોટા ડોક્ટર કેદારબાબુને બોલાવવાનો વિચાર કરું છું, અથવા તો તને એક વખત કલકત્તે લઈ.....

ભિખારી અને એના ઉપાયની સલાહ અહીં જ થાંભી ગઈ. હેમાએ પૂછ્યું—તમે ઉમાની સામે રામને કંઈ કહ્યું હતું ?

વિપીન જાણે આસમાનમાંથી નીચે ઢગા પડ્યા. કહ્યું—મેં ! ના ભાઈ, મેં તો કંઈ જ કહ્યું નથી ! પણ યાદ આવ્યું, તે દિવસે માત્ર એટલું કહ્યું હતું કે ભાભી નારાજ થાય છે અને ભાઈ નકામા ખીજાય છે. ઉમા કદાચ ત્યાંજ ઊભી હતી. એ તો તું પણ જાણે છે ને ?

“હા જાણું છું.” કહીને હેમાએ વાત દબાવી દીધી. વિપીને પોતાના ઓરડામાં જઈને રામને બોલાવી મંગાવ્યો. રામ આવ્યો. એટલે કહ્યું—રામ, લે આ ચાર પૈસા. કોઈ દુકાનેથી કંઈ લઈને ખાજે. હવે ભૂખ લાગે તો અહિં ન આવીશ, હોં ! તારી બહેનને એટલો અધિકાર નથી કે કોઈ બહારના માણસને મુઠ્ઠી અનાજ આપી શકે.

રામ ગૂપચૂપ ચાલ્યો ગયો. ઓરડામાંથી જ વિપીને રામ તરફ જોઈને દાંત કચકચાવ્યા.

પાંચ છ દિવસ પછી એક દિવસે ત્રીજે પહેાર વિપીન ખીજવાયલો ઘરમાં આવ્યો અને કહ્યું—આ બધું તેં શું કરવા માંડ્યું છે, હેમા ? રામુ તારો કયો સગો લાગે છે ? શા માટે એક પારકા છોકરાને ખાતર દિનરાત પોતાના માણસો સાથે ટાંટો કરે છે ? આજે મોટાભાઈ ખૂબ ચિડાઈ ગયા.

થોડી વાર પહેલાં જ પોતાના ઘરમાં બેસીને મોટી વહુએ સ્વામીને ઉપલક્ષ્ય અને હેમાને લક્ષ્ય કરીને જે તીર છોડ્યાં હતાં તેમાંથી કાંઈ પણ નિષ્કળ નહોતું ગયું. બધાંય તીર હેમાં-ગિનીનું હૃદય વીંધી ગયાં હતાં અને દરેક તીર જોટલું ઝેરીનું હતું તેટલી જ બળતરા પાછળ મૂકી ગયું હતું. પણ વચમાં જેહજ હોવાને કારણે સહન કરી લીધા શિવાય હેમાનો છૂટકો નહોતો.

પહેલાના જમાનામાં જેમ મુસલમાનો ગાયોની હાર આગળ ગોઠવીને પછી રાજપૂતો ઉપર હુમલો કરતા હતા અને યુદ્ધમાં વિજય મેળવતા હતા, તેવી જ રીતે મોટી વહુ પણ સ્વામીની ઉપસ્થિતિનો લાભ ઊઠાવીને હેમાને પેટ ભરીને હેરાન કરતી.

પતિની વાત સાંભળતાંની સાથે જ હેમા સળગી ઊઠી. બોલી-એટલે, જેઠજી પણ કોધે ભરાઈને બગડી બેઠા ? આટલી મોટી આશ્ચર્યની વાત સાંભળીને મને તો વિશ્વાસ પણ નથી આવતો, હવે કેમ કરીને એમનો કોધ શાંત થશે ?

વિપીન આ કટાક્ષ સાંભળીને મનમાં જ સળગી ઊઠ્યો, પરંતુ એ ગુસ્સો બહાર પ્રકટ કરવો એ એના સ્વભાવમાં જ નહોતું. એટલે મનનો ભાવ મનમાં જ છૂપાવીને સહજ ભાવે બોલ્યો—ગમે તે હો, આપણા વડીલોની બાબતમાં.....

વાત પૂરી થાય તે પહેલાં જ હેમા બોલી ઊઠી—હું બધું જાણું છું, હું કંઈ નાની કીકી નથી કે વિવેકવિનય ન સમજું. પણ મૂળ વાત તો એ છે કે હું પેલા છોકરા ઉપર જરા સ્નેહ-ભાવ રાખું છું, એ કારણે એ લોકો એ બિચારાને નાહકનો હેરાન કરે છે.

હેમાનો અવાજ જરા ભરાઈ ગયો. જેઠજીને માટે જરા એટલો પણ કટાક્ષ થઈ ગયો, એને માટે એને પોતાને પણ લાગ્યું, પણ એના હૃદયમાંની ક્રોધની આગ એટલી પ્રબળ હતી કે એનાથી રહેવાયું જ નહિ. વિપીન છૂપી રીતે સામા પક્ષમાં મળી ગયો હતો. કારણ કે એક પારકા છોકરાને ખાતર ઘરમાં બાંધબાબીની સાથે લડાઈટો કરવાં એને પસંદ નહોતાં.

સ્ત્રીને જરા લગિજત થએલી જોઈ એને સહારો મળ્યો. એટલે બોલ્યો—એમાં ગુસ્સો કે કટાક્ષ કરવા જેવી વાત નથી. એ લોકો પોતાના બાળકને પોતાના વશમાં રાખવા ખાતર એના ઉપર સખતાઈ કરે છે, એમાં તું ગુસ્સો કરે અથવા તને લાગી આવે એ કેમ ચાલે ? એ ઉપરાંત એ લોકો એના પાલક છે. એટલે ગમે તે કરી શકે છે.

હેમાએ સ્વામીના મુખ પર દષ્ટિ કરી તો એને અચરજ થયું. કારણ ધરસંસાર ચલાવતાં આજ લગભગ પંદર સોળ વરસ થયાં પણ ક્યારેય આટલી બંધુભક્તિ પહેલાં કોઈ પણ દિવસ એણે જોઈ નહોતી. એટલે તરત જ વિસ્મયની સાથે ક્રોધથી એના શરીરમાં આગ આગ થઈ ગઈ. એટલે કહ્યું—એ જો છોકરાના પાલક છે તો હું પણ એની મા છું. મોટા માણસો પોતાની મેળે જ પોતાની આબરૂ પર છરી ફેરવતા હોય તે હું શી રીતે સાંખી શકું ? એ લોકો જો પોતાની મેળે જ પોતાનાં પ્રતિષ્ઠા અને સન્માનને કચડી નાખવા તૈયાર હોય તેમાં હું શું કરું ?

વિપીન જવાબ આપતાં આપતાં રોકાઈ ગયો, કારણ એ જ વખતે દરવાજાની બહારથી અતિ નમ્ર સ્વરે અવાજ આવ્યો—
હેમાબહેન !

પતિ અને પત્નીની આંખો ચાર થઈ. પતિ જરા હસી પડ્યા પણ એમાં પ્રીતિની ઝલક નહોતી. હેમાએ હોઠ દબાવીને બારણા પાસે આવીને રામુ તરફ જોયું. હેમાને જોતાં જ એના આનંદનો પાર ન રહ્યો. અને જે મુખમાં હતું તે બોલી ઊઠ્યો—
બહેન કેમ છો ?

થોડી વાર તો હેમાંગિની કંઈ જ બોલી ન શકી. જેને માટે હજી હમણાં જ પતિપત્ની વચ્ચે બોલાચાલી થઈ હતી તેને જ અકસ્માત સામે જોઈને બધો ક્રોધ એના ઉપર જ ઊતરી પડ્યો. હેમાએ અનુચિત કઠોર સ્વરે કહ્યું—રામુ, અહીં તારું શું દાટયું છે ? શા માટે તું અહીં રોજ રોજ આવે છે ?

હેમાબહેનનો આ સ્વર સાંચે જ એટલો બધો કઠોર લાગ્યો કે એ સ્નેહભરી ચેષ્ટા નહોતી, એવું તો એ નાની.

ઉંમરના બાળકને પણ સમજાઇ ગયું.

ડર, આશ્ચર્ય અને લજ્જાનું માર્યું એનું મોઢું પડી ગયું.
બોલ્યો—તમારી તબિયત જોવા આવ્યો છું, બહેન !

વિપીન હસીને વચમાં જ બોલી ઊઠ્યો—તને જોવા આવ્યો છે.

આ હસવામાં હેમાને અપમાન લાગ્યું. એને લાગ્યું કે જાણે કોઇએ કાતિલ ઉપહાસ કર્યો. ચોટ ખાધેલી નાગણીની જેમ એક વાર સ્વામી ભણી દષ્ટિ કરીને કહ્યું—હવે અહીં કોઇ દિવસ ન આવીશ, જા ચાલ્યો જા !

“સારું” કહીને રામુએ જરા કૃત્રિમ સ્મિતમાં લજ્જા ઢાંકવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કર્યો પણ જે હતું તે મોઢા પર આવ્યા વિના ન રહ્યું. છાનોમાનો છોકરો ચાલ્યો ગયો.

વિપાદ-વિકૃત કાલિમાતી છાયાથી છવાયલું મુખ જિંસું કરીને એક વાર સ્વામી પર દષ્ટિ ફેંકીને હેમાંગિની ઝડપથી બહાર ચાલી ગઈ.

હેમાને પાંચ છ દિવસથી તાવ આવે છે. તાવ ઉતરતો જ નથી. કાલે ડોક્ટરે કહ્યું—છાતીમાં શરદી એકત્ર થઇ ગઈ છે. સમીસાંજ થઇ ગઇ, દીવા થયા. એ જ વખતે સારાં સારાં કપડાં પહેરીને લલિત માના ઓરડામાં ગયો અને બોલ્યો—મા, દત્તબાપુના આંગણામાં તમાસો થવાનો છે, હું જોવા જાઉં ?

માએ જરા હસીને કહ્યું—લલિત, તારી મા આજે પાંચ છ દિવસથી તાવથી પીડાય છે, ને તું એકે દિવસ જરા વાર આવીને ખબરે પૂછતો નથી.

લલિત શરમાઇને ઓશાકે આવીને બેઠો. માતાએ સ્નેહપૂર્વક બાળકની પીઠે હાથ ફેરવીને કહ્યું—આ તાવ કદાચ સારો ન થાય અને હું મરી જાઉં તો તું શું કરીશ, લલિત ! ખૂબ રડીશ, નહિ ?

“ જા, બા તું તો ખરાબ છે. કંઈ નથી થવાનું. તું તો સારી થઇ જઇશ. ” કહીને લલિતે માતાના હૃદય ઉપર પોતાનો હાથ મૂક્યો. પુત્રના હાથને પોતાના હાથમાં લઇને માતા થોડી વાર

શાંત પડી રહી. તાવના તાપમાં બાળકનો આ શીતળ સ્પર્શ ખૂબ ઠંડો લાગ્યો અને એની ઠંડક આખા શરીરમાં વિસ્તરી ગઈ. એને એમ થયું, બહુ આમને આમ જ પડી રહે. પરંતુ થોડી વારમાં લલિતે ઊઠવાની બેચેની દેખાડી, તમાસો કદાચ શરૂ થઈ ગયો હશે એમ હેમાનેય વિચાર આવ્યો. એ બાળકની ઈચ્છા પામી ગઈ. મનમાં જ હસીને બોલી—ભાઈ, જા ખરો, પણ મોડી રાત સુધી બેસીશ નહિ.

“નહિ મા, વહેલો પાછો આવતો રહીશ.” કહેતો લલિત એક જ છલંગમાં ઓરડાની બહાર ચાલ્યો ગયો. પરંતુ તરત પાછો અંદર આવીને બોલ્યો—મા, એક વાત કહું !

માતાએ હસતાં હસતાં કહ્યું—રૂપિયો જોઈએ છે, નહિ ! જા કબાટમાંથી લઈ લે. જોજો એક જ લેજો, હોં.

“ના મા, રૂપિયો નથી જોઈતો. મારી એક વાત માનશે ?”

હેમાએ નવાઈ પામીને કહ્યું—રૂપિયો નથી જોઈતો ત્યારે બીજું શું છે ?

લલિતે જરા વધારે પાસે આવીને ચૂપકીથી કહ્યું—રામુ મામાને તમે જરા વાર અહીં આવવા દેશો ? અંદર નહિ આવે, આ બારણાની પાસે જ બેસા રહી, તમને જોઈને ચાલ્યા જશે. કાલે બહાર આવીને બેઠા હતા, આજે પણ બહાર બેસી રહ્યા છે.

હેમાંગિની તરત બેઠી થઈ ગઈ. બોલી—જા લલિત, હમણાંજ એને બોલાવી લાવ. બિચારો અહીં આવીને બેઠો છે. તમે કેમ કાંઈએ મને કહ્યું નહિ ?

“એ તો ડરના માર્યા નથી આવતા.” કહીને લલિત ચાલ્યો ગયો. થોડી વાર પછી રામુ લપાતો લપાતો ઓરડામાં દાખલ

થયો અને નીચી દષ્ટિ રાખીને જોતે અદેલીને ગૂપચૂપ ઊભો રહ્યો.

હેમાએ વાતસલ્યભર્યા સ્વરે કહ્યું—આવ ભાઈ, રામુ ! અહીં આવ.

પણ રામુ તો એ જ ભાવે એ જ જગાએ ઊભો રહ્યો. એટલે હેમા ઊડીને પાસે ગઈ અને હાથ પકડીને પોતાની પાસે બેસાડ્યો. પીઠ પર હાથ ફેરવતાં કહ્યું—રામુ, હું તને તે દિવસે વઢી હતી એટલે તું તારી હેમાબહેનને ભૂલી ગયો ?

એકાએક રામુએ રડવું શરૂ કર્યું. હેમાને કંઈક આશ્ચર્ય થયું કારણ કે આજ સુધી કોઈએ આ છોકરાને રડતો જોયો નહોતો. ખૂબ દર્દ કે યાતના થાય તોપણ એ છોકરો રડતો નહિ અને લોકો આગળ કદીય આંસુ સારતો નહિ. એની આ ટેવની હેમાને ખબર હતી એટલે અચરજથી એણે પૂછ્યું—છી છી ! રડે છે કેમ ? પુરૂષ કોઈ દિવસ રડે કે ?

પ્રત્યુત્તરમાં ઘોતિયાનો છેડો મુખમાં દાખીને મહામહેનતે રડવું રોકીને રામુ બોલ્યો—ડોક્ટર કહે છે કે તમારી છાતીમાં શરદી એકઠી થઈ છે.

હેમા હસી પડી. બોલી—એટલા માટે તું રડે છે ? બાળક તે બાળક. હતારીની !

આટલું બોલતાં બોલતાં એની આંખમાંથી પણ ટપ લઈને બે આંસુ સરી પડ્યાં. ડાબા હાથે લૂછીને રામુના ગાથા પર હાથ ફેરવીને એણે કહ્યું—ડોક્ટરે કહ્યું એમાં શું થઈ ગયું ? જો હું મરી જાઉં તો તું અને લલિત મને ખાંધ પર ઊંચકીને ગંગા સુધી મૂકી આવજો. કેમ, મૂકી આવીશ ને !

“કેમ હેમાવહુ, આજે તબિયત કેમ છે ?” કહીને મોટી

વહુ કાદમ્બિની ઓરડામાં આવી. ક્ષણભર રામુ બાણી તલવાર જેવી તિક્ષ્ણ દષ્ટિ નાંખીને કહ્યું—ઓ હો ! આ ગૃહસ્થ તો અહીં મૂવા છે ને ! વળી આ તો ફેલ કરીને હેમા આગળ નાટક કરે છે. ઓ બાપરે ! આ મૂવો કેટલાક ફંદ જાણે છે !

હેમાંગિની કમતાકાતને લીધે ઓશિકાને આધારે ચતી સૂઈ રહી હતી. આ કડવી ઉક્તિ સાંભળીને બેઠી થઇ ગઇ અને બોલી—બહેન, આજે છ સાત દિવસથી તાવને લઇને હું મરી રહી છું. હું તમારે પગે પડું છું, તમે આજે મહેરબાની કરીને જાવ.

પહેલાં તો કાદમ્બિની જરા સંકોચાઇ ગઇ, પણ તરત સંભાળીને બોલી—હેમા, મેં તમને તો કંઈ કહ્યું નથી ને ! મારા ભાઇને હું ઠેકાણે લાવવા જરા સખતાઇના બે બોલ કહું છું, એટલા ખાતર તમે શા માટે ચિઠ્ઠાઈ જાવ છો ? જાણે મારી બેમશો.

હેમા—તમે એને રાત દિવસ કનડયા તો કરો જ છો ને, તમારે ઘેર લઈ જઇને એને જે કરવું હોય તે કરો; મારી સામે આ બધું કરવાની જરૂર નથી અને હું કરવા પણ નથી દેવાતી.

કાદ—કેમ ? મને ધકકો મારીને કાઠી મૂકશો એમ ?

હેમા હાથ જોડીને બોલી—મારો જીવ ઠેકાણે નથી બહેન, તમારે પગે પડું છું. ગમે તો ચૂપ થઈ જાઓ, નહિ તો આલ્યા જાઓ.

કાદ—હું મારા ભાઇને કહી પણ ન શકું ?

હેમા—તમારે ઘેર લઇ જઇને કહેવું હોય તે કહો.

“એ તો આજે કહેવાની જ છું. મારા નામની ચાડી

આવાની મઝા તો આજે એને ચખાડવાની જ છું. હગમખોર બદમાશ કહીનો ! મેં કહ્યું ગાયનું દોરડું ખવાઈ ગયું છે, જરા શય લઈને વણી આપ, રામડા ! તો કહે-ના ના બહેન, આજે તમારે પગે પડું. મને તમાસો જોવા જવા દો. અને આ તમાસો જોવા આવ્યો છે નહિ ?” આટલું બોલીને કાદમ્બિની ક્રોધથી ભરેલી ધમધમ પગ પછાડતી ચાલી ગઈ.

હંમાંગિની ખૂબ વાર સુધી લાકડીની પુતળીની જેમ બેસી રહી. પછી સૂમસામ પડી રહી. થોડી વાર પછી ધીમેથી બોલી-તમાસો જોવા કેમ ગયો નહિ, રામુ ? ત્યાં જત તો આ બખેડો ન થાત ! ભાઈ, એ લોકો તને અહીં આવવાની મનાઈ કરે છે. ત્યારે તારે અહીં ન આવવું જોઈએ. હવે અહીં ન આવીશ, હાં.

રામુ એકે શબ્દ મુખમાંથી ન બોલ્યો. ધીરે ધીરે ઉઠીને ચાલ્યો ગયો. પણ તરત પાછો આવીને બોલ્યો-બહેન, અમારા ગામની વિશાલાક્ષી માતા જગતીજ્ઞેષ છે. એની માનતા માનવાથી અને પૂજા ચઢાવવાથી બધા રોગ દૂર થઈ જાય છે. બહેન, એની માનતા માનો ને ?

હજી હમણાં જ કંકાસ થઈ જવાથી હંમાનો જીવ સાથે જ બગડી ગયો હતો. કંકાસ તો રોજ થતો હતો, એ કંઈ નવી વાત નહોતી. પરંતુ જીવ બગડવાનું કારણ તો ખીત્તું જ હતું. માત્ર આ બહાનું મળવાથી બિચારા આ બાળકની આજે કેમ બખ્તી થશે એની ચિંતાથી એનું હૃદય અંદરને અંદર ક્ષોભ અને લાઇલાજીની આગથી બળતું હતું. રામુના પાછા આવતાંની સાથે જ હંમા બેઠી થઈ ગઈ. પાછો પાસે બેસાડીને માથે હાથ ફેરવતી ફેરવતી રડી પડી. આંસુ લૂછીને બોલી-હું સારી થઈશ તો તને છાનોમાનો પૂજા ચઢાવવા તારે ગામ મોકલીશ. તું એકલો જઈ શકીશ ?

અંતિમ ઉત્સાહથી આંખો પલકાવીને રામ બોલ્યો-હા, બહેન ! નિરાંતે જઈ શકીશ. તમે આજે જ એક રૂપિયો આપીને મને મોકલી દોને બહેન ! હું કાલે બપોરે તો પૂજા ચઢાવીને પાછો આવીશ. પ્રસાદ લેતાંની સાથે જ અધી વેદના દૂર થઈ જશે. હા, બહેન, આજે જ મને જવા દો ને ?

હેમાએ જોયું કે છોકરો ખૂબ ઉતાવળો થયો છે. એને હવે ધીરજ નથી. એને ઊડીને જઈ શકે તો જવાનું મન છે. તેણે કહ્યું—પણ કાલે તું પાછો આવીશ ત્યારે આ લોકો તારા પ્રાણ લેશે !

મારવાની કલ્પના આવતાંજ રામની હિંમત જરા તૂટી પડી, પણ એ ભાવ ઝાઝો વખત ન રહ્યો. તરત જ એણે પ્રકુલ મુખ કરીને કહ્યું—મારશેકૂટશે એમાં હરકત નથી. હું એટલું સહન કરી લઈશ પણ તમારી બિમારી તો મટી જશે.

હેમાની આંખોમાંથી પાછાં આંસુ સરી પડ્યાં. એણે કહ્યું—રામ, હું તારી સગી બહેન તો થતી નથી, પછી શા ખાતર મારે માટે આટલું કરે છે ?

બાળક રામ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર શી રીતે આપી શકે ? એ શી રીતે સમજાવે કે એનું પીડિત અને આર્ત હૃદય રાત-દિવસ રડી રડીને પોતાની મમતાળુ માતાની શોધાશોધ કરે છે ! થોડી વાર હેમાના મુખ બણી નાકીને રામએ કહ્યું—બહેન, તમારી શરદી જો મટે ને.....

હવે હેમાએ હસીને વચ્ચે જ કહ્યું—હા, પણ મારી શરદી જો ન મટે તો એમાં તને શું ? તને કેમ એવી ચિંતા થાય છે ? એ જ હું પૂછું છું.

રામએ આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું—બહેન, મને ચિંતા ન થાય ! છાતીમાં શરદી સમાઈ જાય એ તો બહુ ખરાબ ! પછી તો

બિમારી વધી જાય !

હેમા—તો હું તને બોલાવીશ. પણ વગર બોલાવ્યે હવે ન આવીશ.

રામુ—કેમ, બહેન ?

હેમાએ દહતાપૂર્વક માથું હલાવીને કહ્યું—નહિ, હવે હું તને અહીં નથી આવવા દેવાતી. બોલાવ્યા વિના હવે જો તું આવીશ તો હું નારાજ થઈશ, હા.

રામુએ હેમાના મુખ ભણી જોઈને ડરતાં ડરતાં પૂછ્યું—તો કહો, કાલે સવારે ફેરલા વાગે બોલાવશે ?

હેમા—કાલે સવારે ! શું કામ ?

રામુએ હસીને કહ્યું—કાલે સવારે નહિ, બપોરે આવીશ, બસ !

એના મુખ અને આંખોમાં એવી આકૃળ વિનંતિનો ભાવ હતો કે એની અસર હેમાના હૃદય સુધી પહોંચી. પણ હવે કાળજી કંઈ ક્યાં વિના નહિ ચાલે. બધા મળીને આ અસહાય અને નિરાધાર બાળક ઉપર જે અત્યાચાર ગૂંજારે છે એને વધારે વધવા દેવો એ ઠીક નથી. એ બિચારો લાચાર હોવાને કારણે કદાચ વધારે જીલમ સહન કરી લેશે પણ હેમા આ બધું શી રીતે સહન કરશે ?

હેમાંગિનીની આંખો ફાટી ને આંસુની ધારા વહી ચાલી, તો પણ એણે બીજી બાજુ મુખ ફેરવીને રૂંધાયલા સ્વરે કહ્યું—રામુ, તું વધારે બોલ્યા વિના હવે જા. બોલાવ્યા વિના આવીશ એમાં સાંડું નહિ થાય. વારંવાર આવીને મને દુઃખી ન કરીશ.

“ નહિ, દુઃખી તો નહિ કરું, અને મેં ક્યારેય તમને દુઃખી નથી કર્યા. ” કહીને ડરેલું લલિત મુખ નીચું રાખીને રામુ ઝટ દૃષ્ટને બહાર ચાલ્યો ગયો.

રામુના ચાલ્યા ગયા પછી હેમાની આંખોએ ઝરણાંની જેમ

પાણી વહાવવું શરૂ કરી દીધું. એને સ્પષ્ટ દેખાયું કે આ નિરપાય અનાથ બાળકે પોતાની માતા ગૂમાવીને બીજી વાર એને જ મા સમજીને પોતાનો આશરો શોધ્યો છે. એ આશ્રયને સંભાળવા ખાતર મિચારો કંગાલ બાળક ગમે તે કરવા તત્પર રહે છે.

હેમાએ આંખો લૂછીને મનમાં જ કહ્યું—રામુ, ભાઈ તું એવું ઉદાસ મુખ કરીને ચાલ્યો ગયો પણ તને ખબર નહિ હોય કે તારી આ બહેન તારા કરતાં વધારે લાચાર છે. એનામાં એટલી તાકાત નથી કે એ જબરજસ્તીથી તને પોતાની છાતી સરસો રાખી શકે.

ઉમાએ આવીને કહ્યું—બા, કાલે રામુમામા ઉધરાણી વચ્ચે કરવા ન ગયા અને તમારી પાસે આવીને બેસી રહ્યા, તેને માટે કાકાએ રાત્રે એમને એટલા માર્યા કે નાકમાંથી...

હેમા ચોંકાને બેઠી બિટી—મૂર્ખ તું, જા અહીંથી—

અકસ્માત ધમકાવવાથી ઉમા ચકિત થઈ ગઈ. એ ત્યાંથી ધીરે ધીરે જતી હતી ત્યાં હેમાએ બોલાવી—સાંભળ તો ઉમા ! નાકમાંથી બહુ લોહી નીકળ્યું હતું ?

ઉમાએ પાછા ફરીને કહ્યું—ના. બહુ તો નહિ પણ થોડું નીકળ્યું હતું.

હેમા—સારું, તું જા.

ઉમા બારણા સુધી જઈને પાછી આવી અને બેઠી બિટી—બા જુઓ, રામુમામા અહીં સંતાપને બેઠા છે.

રામુએ સાંભળી લીધું. ડોકું જરા બહાર કાઢીને ચરમ-બાધું સ્થિત કરતાં રામુએ પૂછ્યું—બહેન, હવે તમિયત કેમ છે ?

હોબ, દુઃખ અને અભિમાનની મારી હેમાંગિની પામલની જેમ ચિઠાઈને બેઠી—તું અહીં કેમ આવ્યો ? જા કહું છું. અહીંથી ! રામુ બેવકુફની માફક આંખો ફાટીને જોઈ રહ્યો પણ

ગયો નહિ. હેમાએ વધારે તીખા સ્વરે કહ્યું—પાછો હજુ ઊભો છે, હરામખોર, જતો નથી ?

રામુ માથું ઝૂકાવીને માત્ર “ જાઉં છું ” કહીને ચાલ્યો ગયો. એના ગયા પછી હેમા મુડદાની જેમ બિછાના પર પડીને અસ્પષ્ટ ક્રોધભર્યા સ્વરે બબડી—સો વખત કહી ચૂકી કમબખ્તને કે મારી પાસે ન આવીશ; તો ય માનતો નથી. ઉમા, શિવુને કહે તો, હવે એને અંદર ન આવવા દે.

ઉમાએ ઉત્તર ન આપ્યો; ધીરે ધીરે બહાર ચાલી ગઇ. રાત્રે હેમાએ સ્વામીને બોલાવીને રડતે સ્વરે કહ્યું—આજે આ બિમારીમાં એક બિલા માગું છું, આપશે ?

વિપીને સંદેહમૂલક સ્વરે પૂછ્યું—શું જોઇએ ?

હેમા—રામુ મને અપાવો. એ બિચારો બહુ દુઃખી છે. એને માબાપ કાઠ નથી એને પેલા લોકો મારી નાંખે છે. આ જીલમ અને આ કસાઈપિણું મારાથી નથી જોવાતાં.

વિપીને હસીને કહ્યું—તો આંખો બંધ રાખો, બધું ઠીક થઇ જશે.

સ્વામીના આ નકોર કટાક્ષના શરે હેમાના હૃદયમાં કારી દર્દ કયું. કાઈ બીજી દશામાં પણ હેમા આ નિર્દય મસ્કરી સહન ન કરી શકત, તેમાં વળી આજે તો નાજુક અવસ્થા હતી. આ વખતે તો દુઃખના માર્ગે એના બહાર નીકળતા હતા. એટલે એણે આ પણ સહન કરીને કહ્યું—હું તમારા સોગન ખાધને કહું છું. રામુને હું મારા પેટના દીકરાની જેમ ચાહું છું, અને એ મને સલિત જેટલો વહાલો છે. હું એને પાળી પોષીને મોટો કરીશ, અને બાળાવીગણાવીને માણસ બનાવીશ. પછી તમારી ઇચ્છા હોય એવો વ્યવહાર એની સાથે રાખજો. એ મોટો થશે ત્યાર પછી એના સંબંધમાં એક અક્ષર પણ

નહિ બોલું. પ્રતિજ્ઞા કરું છું.

વિપીન કંઈક નરમ થઈને બોલ્યો—પણ તું વિચાર તો ખરી કે એ કંઈ ચોખ્ખાની ગુણુ છે કે તને તરત લાવી આપું. પારકાનો ભાઈ છે અને પારકે ઘેર આવ્યો છે. તું શા ખાતર એને માટે વચ્ચે પડીને આટલી હમદર્દી દેખાડે છે ?

હેમાંગિનીએ રડી દીધું. થોડી વારે આંખો લૂછીને કહ્યું—તમે જો મચ્છો તો જેઠજીની ખુશામત કરીને અને મોટીબહેનને સમજાવીને એને જરૂર લાવી શકો છો. હું તમારે પગે પડીને કહું છું. મને એટલી ભિક્ષા આપો.

વિપીને કહ્યું—ડીક, ધારો કે એ હું કરી શકું, પણ હું શા ખાતર એક અગ્નિપ્રવાહ છાકરાને ખવડાવીપીવડાવીને જાંડા-પાંડો બનાવું ?

હેમા—પહેલાં તો તમે મારી એક તુચ્છ વાત પણ ટાળતા નહોતા. હવે મારો શો અપરાધ થયો છે, તે બતાવો ? મેં માફ હૃદય બોલીને જે હતું તે બતાવી દીધું કે સાચું જ આ દુઃખને લીધે મારા પ્રાણ નીકળે છે; તોય તમે આ સાધારણ પ્રાર્થના પૂરી કરવા તૈયાર નથી ! મારા જ કમભાગ્ય છે; તમે બધા મળીને એને મારી નાંખવા તો નથી બેઠા ? ઠીક છે, હું એને મારી મેળે મારી પાસે બોલાવીને રાખીશ; જોઈ' છું એ લોકો શું કરે છે તે !

હવે વિપીનને ગુસ્સો ચઢ્યો. એણે કહ્યું—હું એને ખવડાવી શકું એમ નથી.

હેમા—હું ખવડાવીશ. મારો કંઈ આ ઘરમાં હક્ક નથી કે મારા બાળકને ખવડાવવાપીવડાવવાનો કંઈ અધિકાર નથી ! હું કાલથી જ એને મારી પાસે બોલાવીશ. બહેન અને જેઠજી જો જખરજસ્તીથી રોકશે તો ગેટ પર પોલીસને ખબર કરીશ.

સ્ત્રીની વાતો સાંભળીને વિપીન ક્રોધ અને અભિમાનને લીધે ક્ષણભર બોલી ન શક્યો. પછી ધીરથી કહ્યું—ડીક, પછી જોઈ લેવાશે.

આટલું કહીને એ બહાર ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે સવારથી વરસાદ શરૂ થયો. હેમા બારીમાંથી આકાશનું સૌન્દર્ય જોતી હતી. એકાએક પાંચુગોષાળની ચીસો સંભળાઈ. એ છોકરો જોરથી ખૂમ પાડીને બોલ્યો હતો—બા, આ તમારા ગુણજી બંધુને તો જુઓ. વરસાદમાં ભીંજાયલા ભાઈસાહેબ હાજર થઈ ગયા.

“અહ્યા, સાવરણી ક્યાં છે ? બિભો રહે હું આવું છું.” કહેતી કાદમ્બિની ધમધમ કરતી બહાર આવી.

હેમાનું કાળજી કંપી ઊઠ્યું. લલિતને બોલાવીને કહ્યું—બેટા, જરા ત્યાં જઈને જો તો. રામુ ક્યાંથી આવ્યો ?

લલિત દોડતો ગયો અને તરત જ પાછો આવ્યો અને બોલ્યો—બા, પાંચુભાઈએ રામુમામાને ઘોડી બનાવીને કાનપટ્ટી પકડાવી છે અને પીઠ ઉપર બે ઈંટો મૂકી છે; અને કહ્યું છે કે જો ઈંટ પડશે તો વીસ સોટીની સજા થશે.

હેમાંગિનીનું મોઢું ઊતરી ગયું. બોલી—એણે શું ગુનો કર્યો છે ?

લલિતે કહ્યું—કાલે બપોરે અહીંરો પાસે ઉધરાણી વસુલ કરવા રામુમામાને મોકલ્યા હતા. ત્યાંથી ત્રણ રૂપિયા વસુલ કરીને નાસી ગયા હતા. આજે બધા ખર્ચ કરીને આવ્યા છે.

હેમાને વિશ્વાસ ન આવ્યો. કહ્યું—કોણ કહે છે કે એણે રૂપિયા વસુલ કર્યા હતા ?

“લખમણ અહીંર પોતે આવીને કહી ગયો.” કહીને લલિત ભણવા ચાલ્યો ગયો. બે ત્રણ કલાક સુધી કંઈ શોરઅકાર ન સંભળાયો. દસ વાગે બાઈ થાળી પીરસીને પાસે મૂકી ગઈ. હેમા

મેંમાં ડ્રાળિયો નાંખતો જાય છે ત્યાં એના બારણા આગળ શેર સંભળાયો. મોટી વહુની પાછળ પાંચુગોપાળ રામુના કાન પકડીને ઘસડી લાવતો હતો. હેમાના જેઠ પણ સાથે હતા. વિપીનને એલાવવા પણ દુકાને માણસ મોકલવામાં આવ્યો હતો.

હેમા તરત જ માથે આધુ' એઠીને ઓરડાના એક ખૂણામાં સંકોચાઈને ઊભી રહી. તરત જ એના જેઠે કડવી ઝેર જેવી વાણીમાં એલવું શરૂ કર્યું—હેમાવહુ ! હવે તમારે લીધે તો અમારે આ ઘરમાં રહેવું ભારે થઈ પડ્યું છે. વિપીનને કહેા કે અમારા ઘરની કીંમત આપીને એ વેચાતું લઈ લે અને અમે ક્યાંક બીજે ચાલ્યા જઈએ.

હેમા આશ્ચર્યચકિત થઈને ગૂપચૂપ એક તરફ જ ઊભી રહી. એટલે મોટીવહુએ મુદ્દભાર પોતાને હવાત્રે લઈ આંખો અને મોઢું મટકાવીને કહેવા માંડ્યું—હેમાવહુ, હું તમારી જેઠાણી છું, એટલે તમે મને ફતરીબિલાડી જ સમજી લીધી, એમ ને ? હું તમને હજાર વખત કહી ચૂકી કે લાડ અને પ્રેમનો દંભ કરીને તમે મારા ભાઈનું સત્યાનાશ ન વાળશો. કેમ, હવે એ જ વાત આગળ આવી ને ? બહેન ! એ દિવસ લાડકોડ કરવા રહેલ છે, પણ હંમેશને માટે એ બાર લેવો કઠણ છે. તમે કંઈ સદાને માટે તો એવી જવાબદારી લેવાના નથી, એ તો મારે જ ભોગવવાની રહેશે.

હેમા એટલું સમજી ગઈ કે આ બધી કડવી ઉક્તિઓ આક્રમણની શરૂઆત છે. એટલે ધીમા અવાજે કહ્યું—શું થયું ?

કાદમ્બિનીએ પાછા ચાળા કરીને કહ્યું—ફીક થયું. જે થયું તે તમારી કેળવણીને પરિણામે. આ મૂવાએ ઉધરાણીના રૂપિયા ઉડાવવા માંડ્યા છે. થોડા દિવસ વધારે લાડ કરો એટલે તિન્નેરી અને પેટીઓ તોડવાનું પણ શરૂ કરે !

હુંમા એક તો માંદી હતી અને તેમાં વળી આ બધો કાતીલ અને મિથ્યા આરોપ ! એટલે આજે તો એ પણ વિનય બોધ બેઠી. આ પહેલાં ક્યારેય એ જેઠ સમક્ષ બોલી નહોતી, પણ આજે એનાથી ન રહેવાયું. ધીરા સ્વરે એણે કહ્યું—શું મેં એને ચોરી અને લૂટફાટ કરતાં શીખવ્યો છે; બહેન ! તમે શું કહેવા માગો છો ?

કાદમ્બિનીએ જરાય સંકોચ વિના કહી દીધું—એ તો હું શી રીતે જાણું કે એ તમે શીખવાડ્યું છે કે નહિ ! પહેલાં તો એને આવી ટેવ નહોતી, હવે કેમ આ આદત પડી ? તમારે બન્નેને રોજ રોજ કલાકોના કલાકો સાથે બેસીને કરવાની એવી તે કઈ મોટી વાંતા છે ? અને આટલો બધો માથે ચઢાવી દેવાનું શું કારણ ભાઈ ?

કેટલાય દિવસની એકઠી થએલી વિદ્રેપની આગ આ જરાક જેટલી ચિનમારી મળતાં બબૂકી ગઈ.

પણ વાર તો એ સાનભાન ભૂલી ગઈ. માણસ માણસને આવો નિષ્કુર આઘાત કરી શકે છે અને એનું આવું કાતીલ અપમાન કરી શકે છે એ ધારણા જ એના મગજમાં ન આવી. પરંતુ ક્ષણભર પછી મર્મસ્થાનમાં ઊંડો ઘા પામેલી ધાયલ સિંહણની જેમ બહાર આવી. જેઠને સામે જોઈને થુંકટ જરા વધારે ક્યો પણ ક્રોધને ન સંભાળી શકી. જેઠાણીથી ધીરા પણ અત્યંત કઠોર સ્વરે કહ્યું—તમે તો એવાં ભંગિયણ જેવાં છો કે તમારી સાથે બોલતાં પણ ઘૂણા આવે. તમે એવી નંદોર સ્ત્રી છો કે આ છોકરાને હજી ભાઈ કહેતાં નથી અચકતાં. માણસ એક જંગલી જનાવરને પાળે છે, તેને પણ પેટ ભરીને અનાજ ખવડાવે છે; અને તમે તો આ અભાગી છોકરા પાસે દરેક જાતના નીચ કામ કરાવો છો, પણ કોઈ દિવસ એને પેટ ભરીને

અનાજ ખાતાં મેં નથી જોયો ! હું ન હોત તો ક્યારનો આ છોકરો ભૂખે મરી જત. એ તો બિચારો માત્ર પેટની આગ હોલવવા મારી પાસે દોડ્યો આવે છે, લાડકોડ પામવા અને નખરાં કરવા નહિ !

મોટી વહુએ કહ્યું—અમે તો જાણે એને ખાવા નહિ આપતાં હોઈએ અને ખાલી મહેનતમજૂરી કરાવતા હોઈશું અને તમે જાણે રોજ સદાવ્રત ખાલીને એને જીવતો રાખ્યો છે ?

હેમા—હા, એ જ વાત છે. આજસુધી કાંઈ દિવસ તમે એને પેટ ભરીને અનાજ ખાવા નથી આપ્યું, રોજ મારપીટ જ કરી છે અને બન્યું ત્યાંસુધી રોજ સખત કામ જ કરાવ્યું છે. તમારા ડરથી હું આજ સુધી કંઈ બોલતી નહોતી. એટલું જ નહિ પણ મેં એને મારે ઘેર આવવાની પણ હમ્મર વખત મનાઈ કરી પણ એણે માન્યું જ નહિ. એટલે મૂળ વાત જ એ છે કે એનાથી ભૂખની આગ જ સહન થતી નથી, અને મારે ઘેર એને પેટ ભરીને ખાવાનું મળે છે એટલે જ એ રોજ અહીં દોડતો આવે છે. ચોરી અને લૂંટની સલાહ લેવા નથી આવતો અને એ સલાહ આપવાની કલા તો તમારા જેવી કાંઈને આવડતી નથી. પણ તમે બધા એટલા બધા બળેલા અને પરસંતાપી છો કે સત્યને જોઈ શકતા જ નથી.

આનો જવાબ જેહજનો આવ્યો. પોતાના નાના ભાઈની વહુની સામે રામુને ઘસડી લાવીને એના ઘોતિયાંમાંથી એક પ્રસાદનો પડિયો કાઢીને કહ્યું—હા, અમે તો બળેલા અને પરસંતાપી છીએ.

અમે તો એને સાચી નજરે નથી જોઈ શકતાં. પણ હવે તમે જ એને સાચી દૃષ્ટિએ જોઈ લો. હેમાવહુ, સાચી વાત તો એ છે કે તમારી સંગતથી આ બધા દુર્ગુણો એ શીખ્યો છે..

મારી ઉધગણી વસુલ કરીને એ રૂપિયામાંથી તમારે માટે ટ્રાઈ દેવીદેવતાની બાધા ચઢાવી આ પ્રસાદ લાવ્યો છે, લ્યો.

નવીને પેલા પડિયામાંથી થોડાંક ફૂલ અને પતાસાં અને એક પેંડો કાઢીને બતાવ્યાં.

કપાળે આંખો ચઢાવીને કાદમ્બિની બોલી—બાપ રે ! કેવો સેતાન છે ! હવે હેમાવડુ ! તમે જ કહો. આ ચોરી કોને ખાતર એણે કરી ? આ મારા ભલાને ખાતર ઉધરાણી ખર્ચ કરી નાંખી, નહિ ?

અધર્મના આશ્રયથી મર્મભેદી ગિર્યા આરોપ હવે હેમાથી સહન ન થયો. તરત જ એણે રામુના ગાલમાં બે થપાટો ચોઢી કાઢી કહ્યું—હરામખોર ! મેં તને ચોરી કરતાં શીખવાડ્યું ? મેં તને સેંકડો વાર મારા ઘરમાંથી ધૂતકારીને કાઢી મૂક્યો, પણ મને હવે ખજર પડી કે તું ચોરી કરવાના ઘરાદાથી જ વારંવાર છાનામાનો આવતો હતો.

આ બોલાબોલી ચાલતી હતી તે દરમ્યાન ઘરના બધાં માણસો એકત્ર થઈ ગયાં હતાં. શિવુએ કહ્યું—બા, પરમ દિવસે રાત્રે આ રામુડો તમારા ઓરડામાં અંધારામાં ઊભો હતો. મને જોતાં જ નાસી ગયો. હું ન આવત તો જરૂર એ તમારા ઓરડામાંથી કંઈક ચોરી જત.

પાંચુ બોલ્યો—એ જાણે છે ને કે કાઢીની તખીયત સારી નથી. સમીમાંજમાં તો સૂઈ જાય છે. એ કાંઈ ઓછો સેતાન છે ?

હેમાને સાસરે આવે સોળ વરસ થયાં હતાં પણ કાદમ્બિની જેટલી ખુશા આજે થઈ એટલી ક્યારેય થઈ નહોતી. એ બેહદ ખુશ થઈને બોલી—હેમાવડુ, એ તો હરામખોરનો હરામખોર છે ! મને શી રીતે ખજર પડે કે તમે એને તમારે ઘેર આવવાની મનાઈ કરી છે. બહાર તો એ કહેતો ફરે છે કે: “હેમાવડેન

મને માતા જોડ્યો પ્યાર કરે છે.” પેલો પડિયો નીચે ફેંકીને બોલી—તણ રૂપિયા ચોરીને આ બે ચાર ફૂલ કંઈકથી બિઠાવી લાવ્યો છે. હરામખોર, ચોટો !

હવે રામુને ઘેર બસડી જઈને નવીને સજ્જ કરવા માંડી. ખૂબ નિર્દય રીતે માર માર્યો.

રામુએ પણ કમાલ સહનશીલતા દેખાડી. ગુપચુપ માર ખાતો હતો. જરાય રડતો નહોતો કે મોઢામાંથી એક પણ શબ્દ કાઢતો નહોતો. જેમ ભારથી લદાયલા ગાડામાં જોડાયલા બળદ કાદવમાં ફસાઈ પડવાને લીધે ફટાફટ ચાગકા ખાય છે તેમ રામુ બોલ્યાચાલ્યા વિના માર ખાતો હતો, એટલે સુધી કે કાદમ્બિનીને પણ સ્વીકારવું પડ્યું કે માર ખાવો આને કહે છે. પણ એ તો એકલો ભગવાન જ જાણે કે રામુને અહીં આવતાં પહેલાં કાંઈએ આંગળી પણ અડકાડી હતી કે નહિ ? કારણ કે એ બિચારો બાળક કાંઈના સેવાદેવામાં હતો જ નહિ.

હેમાંગિની બધી બારીઓ બંધ કરીને લાકડાની પૂતળીની જેમ એક પાટલા પર બેઠી હતી. ઉમા મારનું દશ્ય જોવા ગઈ હતી. એણે ઘેર આવીને કહ્યું—બા, કાઠી કહે છે કે રામુમામા મોટા થશે ને ત્યારે ડાકુ થશે. એમના ગામમાં એક દેવ છે—

માતાના આંસુભર્યાં કંડમાંથી “ ઉમા ” નો ઉચ્ચાર સાંભળીને ઉમા ચોંકી બેઠી. એણે પાસે જઈને ડરતાં ડરતાં પૂછ્યું—કેમ બા ?

“ શું હજી સુધી બધા મળીને એને માર જ માર્યા કરે છે ? ”

આટલું બોલીને હેમાએ ખાટલા પર પડીને રડવા માંડ્યું. માને રડતી જોઈને ઉમાએ પણ રડવા માંડ્યું. પછી માતાની પાસે બેસીને પોતાની આંખોના છેડાથી એનાં આંસુ લૂછતાં લૂછતાં કહ્યું—પેલા પુરોહિતમની બા રામુમામાને બહાર લઈ ગઈ છે.

હેમા કંઈ ન બોલી. ત્યાં ને ત્યાં જ જેમની તેમ પડી રહી. બે ત્રણ વાગે એકદમ ટાઢ વાધને તાવ ચઢી આવ્યો. તાવ રોજની જેમ સાધારણ નહોતો. આજ એ ડોક્ટરે કહેલી ચીજો ખાવાની તૈયારી કરતી હતી પણ એ બધી ચીજો એમની એમ પડી હતી.

સમીસાંજે વિપીન ઘેર આવ્યો. મોટે ઘેરથી ભાભીની પાસેથી બધું પુરાણ સાંભળીને ક્રોધના આવેશમાં હેમાના ઓરડામાં પેસવા જતો હતો ત્યાં જ ઉમાએ આવીને કહ્યું—બાપુ, બા તો તાવમાં બેભાન થઈને પડી છે.

વિપીન સાંભળીને જરા ચોંકી ઊઠ્યો. બોલ્યો—શું કહ્યું ? આજે ત્રણ દિવસથી તો તાવનું નામ પણ નહોતું, આજે ક્યાંથી અકસ્માત આવ્યો ?

વિપીન મનમાં તો પત્નીને ખૂબ ચલાતો હતો. પત્નીને ખાતર જ ભાઈ જેવા ભાઈને છોડીને એ આજે પાંચ વરસથી જુદો રહ્યો હતો. એણે હેમાના ઓરડામાં પેસતાં જ જોયું કે હેમા જમીન પર પડી પડી આકુળતાથી આંખોટી રહી છે. વિપીને ગભરાઈને પલંગ પર સુવાડવા ખાતર શરીરને હાથ લમાવ્યો, એટલે હેમાએ આંખો ખોલીને સ્વામી પર દષ્ટિ નાંખી. થોડી વાર તાકીને પછી તરત જ પતિના પગ પકડીને રડી પડી. રડતી રડતી બોલી—જુઓ, તમે રામને આપણે ત્યાં આશ્રય નહિ આપો તો મારે માટે બીજી સો દવાઓ પણ કામ નહિ લાગે. રામનું દુઃખ દૂર કર્યા વિના દુર્ગામાતા મારા અપરાધ ક્ષમા કરવાની જ નથી.

વિપીને પગ છોડાવ્યા અને પાસે બેસીને હેમાના માથા પર હાથ ફેરવતાં દિલાસો આપ્યો. હેમાએ ફરીથી કહ્યું—બોલો, રામને આપણે ઘેર લાવશો ને ?

વિપીને અશ્રુભરી આંખો દ્વાથ વડે જ લૂછીને કહ્યું—તું જે માગીશ તે આપીશ પણ તું જલદી સારી થઈ જા.

હેમા જરાય આગળ બોલ્યા વિના તરત જ ઊઠીને પલંગ પર સૂઈ ગઈ. રાત્રે જ તાવ ઉતરી ગયો. બીજે દિવસે સવારે વિપીન હેમાને જોઈને ખુશ થયો. નાસ્તોપાણી કરીને દુકાને જવા તૈયાર થયો ત્યાં હેમાએ આવીને પૂછ્યું—ગઈ કાલે પશુની જેમ માર મારવાથી આજે રામુને બેલદ તાવ આવ્યો છે. હું હમણાં જ એને આપણે ઘેર લઈ આવું છું, તમે લા કહો.

વિપીન મનમાં જરા ખીજવાઈને બોલ્યો—એને અહીં લાવવાની શી જરૂર છે ? જ્યાં છે ત્યાં જ રહેવા દે ને ?

હેમા જરા નવાઈ પામીને બોલી—કાલે રાત્રે તો તમે મને વચન આપ્યું છે કે તમે એને આપણે ત્યાં આશરો આપશો.

વિપીને અનાદર અને અવહેલના બતાવીને માથું દલાવતાં કહ્યું—એ તારો કયો સગો છે તે એને ઘરમાં લાવીને પાળીએ ! તું નકામી એ બેકારનો બખેડો ઊભો કરે છે.

ગઈ કાલે રાત્રે પત્નીની નાનુક હાલતમાં જે વાતનો સ્વીકાર કર્યો હતો તેનો જ સવારે હેમાની સારી તબિયત જોઈને અસ્વીકાર કરતાં વિપીનને સંક્રાંત ન થયો. બગલમાં છત્રી દબાવીને ઊભો થતાં બોલ્યો—જે, ગાંડી ન થા, ભાઈ વગેરે બધા ખૂબ નારાજ થશે.

હેમાએ ઉત્તરમાં શાંત પરંતુ દઢ સ્વરે કહ્યું—ભાઈ અને ભાભી નારાજ થઈને શું એનું ખૂન પણ કરશે એમ ? અને હું જે એને લઈ આવું તો મને કાણ રોકવાનું છે ? આજ સુધી મારે પેટ બે જ હોકરાં હતાં, કાલથી ત્રણ થયાં ! હું રામુની મા છું. સમજ્યા ?

“ ઠીક છે જોઈ લેવાશે. ” કહીને વિપીન જવા લાગ્યો.

હેમા સામે આવીને રસ્તા રોકીને ઊભી રહી અને બોલી-બોલો, આ ધરમાં આવવા દેશો કે નહિ ?

“ હઠ હઠ. નકામી શું ગાંડપણુ દેખાડે છે ! ” કહેતો વિપીન હેમા તરફ ક્રોધભરી દષ્ટિ ફેંકીને ચાલતો થયો.

હેમાએ ખૂમ પાડી-શિવુ, ગાડી જોડ, હું મારે પિયર જાઉં છું. વિપીને પણ સાંભળ્યું અને મનમાં હસીને બોલ્યો-ઓ-તારી ! મને ધમકા આપે છે ?

એ નિરાંતે દુકાને ચાલતો થયો.

રામુ દેવીના મંદિરના ઓટલા ઉપર તાવના દર્દથી અને હૃદયની વ્યથાથી બેહોશ પડ્યો હતો. હેમાએ આવીને ખૂમ પાડી-રામુ !

રામુએ તરત જ બેઠા થઈને જવાબ વાળ્યો-હેમાબહેન.

તરત જ એના ચહેરા ઉપર આશ્વાસનનું સ્મિત ફરક્યું. જાણે એને કાંઈ બિમારી જ નથી. ચટાઈ પરથી દૂર હડીને કહ્યું-બેસો.

હેમાએ એનો હાથ પકડીને છાતી પાસે લાવીને કહ્યું-મારે બેસવું નથી, ભાઈ ! ચાલ, આજે તારે મને મૂકવા મારે પિયેર આવવાનું છે.

“ ચાલો ” કહીને રામુએ તૂટેલી ચટાઈ હાથમાં લીધી અને ફાટેલો રમાલ ખભે નાંખ્યો.

હેમાને બારણે બળદગાડી ઊભી હતી. એમાં હેમા રામુ સાથે બેસી ગઈ. ગાડી બ્યારે ગામ બહાર નીકળી ગઈ ત્યારે પાછળથી કાંઈનો જોરથી અવાજ આવવાથી ગાડીવાને ગાડી રોકી. વિપીન દોડતો આવતો હતો. એણે હાંફતા હાંફતા આવીને પૂછ્યું-ક્યાં જાય છે, હેમા ?

હેમાએ રામુ તરફ આંગળી બતાવીને કહ્યું—આને ગામ.

“ક્યારે પાછી આવીશ?”

હેમાએ ગંભીર અને દઢ સ્વરે કહ્યું—ભગવાન જ્યારે
લાવશે ત્યારે !

“એટલે ?”

હેમાએ ફરીથી રામુને દેખાડીને કહ્યું—રામુને કાંઈનો આશરો
મળ્યો તો ઠીક, નહિ તો મારે એની માતા થઈને જીંદગી સુધી
રહેવું પડશે.

વિપીનને યાદ આવ્યું કે તે દિવસે પણ એના ચહેરાનો
ભાવ આવો જ હતો, જ્યારે મોતી લુહારના નિરાધાર ભાણેજને
ખાતર એ બધાની સામે થઈ ગઈ હતી. એને યાદ આવ્યું કે
આ સ્ત્રી વિચિત્ર છે ! એને આંખો કાઢીને જીતી શકાય એમ નથી.

વિપીને નમ્ર અવાજે કહ્યું—માફ કર, હેમા ! પાછી ઘેર ચાલ.

હેમાએ હાથ જોડીને કહ્યું—તમે જ મને માફ કરો. હું તો
મારો નિશ્ચય પૂરો કર્યા વિના પાછી નથી ફરવાતી.

વિપીન થોડી વાર સ્ત્રીની શાંત અને દઢ મુખમુદ્રા ભણી
ગુપ્તગુપ્ત તાકી રહ્યો. અને એકાએક રામુનો હાથ પકડીને બોલ્યો—
રામુ, ભાઈ ! તું તારી હેમાબહેનને પાછી ઘેર લઈ ચાલ. આજથી.
હું સોગન ખાઉં છું કે તમને ભાઈબહેનને મારી હયાતી સુધી
કાંઈ પણ જીવંત નહિ પાડી શકે.

સમાપ્ત

શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ અને
બંકીમબાબુનાં તથા બીજાં
નવાં પુસ્તકો

નાનાફડનવીસ રમણલાલ દેસાઈ	
મારું જીવન અને કાર્યક્ષેત્ર ,,	૨- ૦
અજપૂર્ણાનું મંદિર	૨- ૦
રાજમોહન બંકીમબાબુ	૧- ૮
કૃષ્ણકાંતનું વીલ	૨- ૮
દુર્ગેશ નંદીની	૩- ૦
મૃત્યુ અને પરલોક	૩- ૦
ધર્મશ્રી ઇન્સાફ	૧- ૮
મુખ મંડળ	૦- ૩
પોચાના પરાક્રમે	૦- ૬
અટકચાળા વાંદરા	૦- ૬
સંહતી વાતો	૦- ૪
રસમય કલાણીઓ	૦- ૬
ચાલાક ચોર	૦- ૫
ચાલો ગાઇએ	૧- ૬
બાલ બંસરી	૦- ૬
બચુકડો ઉંદર	૦-૨-૬
રામજીનો બબ્બનો	૦- ૮
વડનું સંગીત	૦- ૮
વાત્સ્યાયન કામસૂત્ર	૫- ૦
બીજીય દામ્પત્ય જીવન	૨- ૮
અભિનવ સંગીત	૧- ૪
ટાકીઝ ગાઇડ	૨- ૮
સોનેરી સંદુક	૩- ૦
સફેદ શયતાન	૩- ૦
મધરાતની મહેમાન	૨- ૮
બેંદી બસસ	૨- ૦
ડીટેક્ટીવ દેવેન્દ્રના સાલસો	૨- ૮
ડીટેક્ટીવ દેવેન્દ્રનાં અદ્ભુત	
પરાક્રમે	૩- ૮

ગુજરાતનાં જાણીતાં લોકપ્રિય લેખક
શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

નાં
છેલ્લાં બે નવાં પુસ્તકો
મારું જીવન અને કાર્યક્ષેત્ર

ના ના ફૂડ ન વીસ
તહ મે વાંચ્યાં ?

